

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 11

Хмельницький
2017

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Друкується за ухвалою
Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
Протокол №3 від 20.04.2017 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член Національної спілки краєзнавців України

Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова);

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України (співголова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України (відп. секретар);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України;

Синиця Надія Миколаївна, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, начальник Управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України (м. Київ), член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2017. – Вип. 11. – 314 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

© Автори публікацій, 2017

НАШІ ЮВІЛЯРИ

БЛАЖЕВИЧ ЮРІЙ ІВАНОВИЧ

*Філінюк А.Г., доктор історичних наук, професор;
Місінкевич Л.Л., доктор історичних наук, професор;
Григоренко О.П., доктор історичних наук, професор;
Телячий Ю.В., доктор історичних наук, професор*

ЗНАНОМУ ПЕДАГОГУ, НАУКОВЦЮ І КРАЄЗНАВЦЮ ЮРІЮ БЛАЖЕВИЧУ – 70!

Рідний край – складова частина нашої великої України. Саме в таких малих батьківщинах народжуються особистості, які вносять великий вклад у вивчення історії та культури рідної землі. Розвиток сучасного історичного краєзнавства на Хмельниччині нерозривно пов'язаний з ім'ям його активного учасника та організатора, голови правління Хмельницької міської організації Співки краєзнавців України, члена президії правління обласного осередку НСКУ, дійсного члена Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Почесного краєзнавця України, кандидата історичних наук, доцента Блажевича Юрія Івановича.

Народився Юрій Блажевич 4 травня 1947 року в мальовничому бригадному селі Баглайки Красилівського району Хмельницької області, яке розташовалося на чотирьох пагорбах Волино-Подільської височини, у родині потомствених хліборобів. З раннього дитинства, як старший син, був привчений до праці, виконання численних доручень по обійсту. Брав приклад з батька-фронтовика і матері-берегині Івана Михайловича і Олександри Іллівни, життєві принципи яких полягали в тому, що трудові успіхи роблять людей добрими і терпимими, а добро завжди творить добро. Життєва філософія юнака росла і вкорінювалася серед працюючих і мудрих земляків, які сповідували одвічні хліборобські православні цінності та одночасно були носіями духовності й культури українського народу. Сприяло цьому і те, що сім років поспіль йому довелося ходити у школу в сусіднє село Западинці, долаючи щодня, за будь-якої погоди, не менше десяти кілометрів, а повернувшись додому, допомагати по господарству, сумлінно вивчити уроки та ще й викроїти час для улюбленої книжки.

Однак з особливою теплотою він нині згадує бабусю Маринку і дідуся Іллю Корнійчуків, тітку Ганну і дядька Гнатка – мамині сестру і брата з Михайловець, дядьків Олексія і Олександра з боку батька, які також сповідували ази селянського життя-буття, своїм ставленням до одвічної хліборобської праці і до родинних та християнських свят утверджували вічну людську істину – тільки в праці, тільки в любові, тільки з Богом ти стаєш справжньою людиною. Ці настанови й понині є визначальними орієнтирами для Юрія Івановича.

У шкільні роки Юрій виявив не тільки високу зацікавленість до знань, особливо до предметів гуманітарного профілю, за що неодноразово нагороджувався грамотами та відзначався подяками дирекції школи, а й був активістом класу і школи, беручи активну участь у громадському житті як голова піонерської дружини в початковій школі, а в Западинцях – керівник шкільного радіовузла, комсорг класу, бригадир шкільної бригади, члени якої обробляли до 100 гектарів угідь, член редколегії класної та шкільної стінгазет тощо. Отож, середню освіту здобував у Западинецькій середній школі, яку 1965 р. закінчив з срібною медаллю.

Шкільні роки – це не тільки роки пізнання нового, а й формування справжньої дружби і час перших закоханостей. Для Юрія однокласники й понині є надійними друзями й товаришами. Серед них пожиттєві побратими Олексій Гаврилук, Василь Полук, Іван Коваль, Василь Дмитрук, Петро Левков, Надія Денисюк та Світлана Горлачук. Вони вже більше двадцяти років постійно зустрічаються в кінці червня, а в останні п'ять років такі зустрічі проходять там, де вони проводжали свої шкільні роки і зустрічали сонце – на перехресті доріг Хмельницький – Шепетівка і Хмельницький – Красилів (до річі, там є кафе з символічною назвою «Зустріч»). І як завжди на таких зустрічах однокласники розповідають про своє життя-буття, згадують своїх вчителів Григорія Суховецького, Франца Хворостовського, Лідію Москалюк, Надію Цикру, Івана Зозулю, Петра Слободянюка, Галину Мужук, Людмилу Шевчук, Олександра Атаманюка та багато ін.

Керівник навчального закладу прозорливо написав про Юрія: «дуже любить дітей», «володіє організаторськими здібностями». Через лічені дні юнак підтвердив сподівання педагогічного колективу: блискуче склав вступні іспити і став студентом найкращого тоді історико-філологічного факультету (історичний відділ) Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (нині – національний університет імені Івана Огієнка). Згодом цей відділ став самостійним історичним факультетом.

Про глибокі знання абітурієнта, його майстерне володіння гарним літературним і художнім словом засвідчив твір за романом А. Головка «Бур'ян», написаний без жодної помилки на восьми сторінках шкільного зошита рівним, впевненим, красивим почерком. Тому закономірно виділявся серед студентів із перших днів навчання. Навчався старанно і бездоганно.

Вихований у багатодітній сім'ї, у праці, студент встигав практично скрізь. Сумлінно працював як з навчальною, так і науковою літературою. Зацікавлення науковими студіями проявив вже після першого курсу під час археологічної практики, яку проходив зі своїми однокурсниками на околиці м. Хмельницького – в селі Ружичанка. Тут, в студентському серед-

овищі, він знайшов вірних пожиттєвих друзів – Валерія Степанкова, Володю Скопечького, Миколу Байдюка і Миколу Рощука, Валю Гай і Надію Гаврилук та ін. Відтак, з молодших курсів відвідував науковий гурток, виявляючи зростаючу зацікавленість суспільно-економічною та історико-краєзнавчою проблематикою. Прагнув не пропустити ні однієї наукової конференції. Систематично брав участь у конкурсах студентських робіт, був дипломантом такого всесоюзного конкурсу у місті Луганську (1969 р.). На відмінно написав і захистив дві курсові роботи. Підсумком наукових студій студента-відмінника став блискучий захист дипломної роботи про теорію конвергенції.

1969 р. закінчив із відзнакою історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, одержавши тоді дуже престижну і авторитетну спеціальність вчителя історії та суспільствознавства. Кращими викладачами в інституті, на думку Юрія Блажевича, були Микола Александра, Юрій Скринник, Іон Винокур, Анатолій Копилов, Леонід Коваленко, Анатолій Грицюк, Євген Великий, Олександр Маруняк, Євгенія Гінзбург, Борис Кушнір, Василь Радіоненко та інші. Без будь-яких вагань поїхав за направленням працювати вчителем історії та суспільствознавства Костинецької школи Сторожинецького району Чернівецької області. Про перші кроки педагогічної праці Юрія Івановича ємко і вичерпно вже через рік написала в характеристиці директор школи Д. Мальцева, підкреслюючи, що він «завоював як серед працівників школи, так і серед всіх учнів великий авторитет. Це скромний, чуттєвий до всіх, надзвичайно працелюбний товариш. Ні один масовий захід школи не проходив без участі т. Блажевича Юрія Івановича. Він енергійний серед учнів в усіх хороших зачинаннях, був прикладом для них не лише в поводженні, а й в праці, в наполегливості і впертості при здійсненні якоїсь мети... Це один з кращих пропагандистів району, кращий лектор, один з популярних учасників драматичного гуртка сільського будинку культури». У документі також зазначалось, що молодий фахівець був керівником краєзнавчого гуртка школи, разом із гуртківцями створив у селі краєзнавчий куток, організував неодноразово цікаві походи по місцях бойової слави. Також в цей період відбувався всесоюзний перепис населення і Юрій Іванович протягом трьох місяців працював заступником начальника переписного відділу, до якого входило декілька сіл Сторожинецького району Чернівецької області.

Та на нього вже чекала студентська аудиторія. У серпні 1970 р. розпорядженням Міністерства освіти України був направлений до Кам'янець-Подільського педінституту на посаду асистента кафедри марксизму-ленінізму. Працював викладачем політичної економії рідного інституту до лютого 1977 р.: проводив лекційні та семінарські заняття на історичному,

філологічному та фізико-математичному факультетах, а також для студентів факультету фізвиховання і на заочному відділенні. Відразу ж став цілеспрямовано удосконалювати свій фаховий і науково-методичний рівень. Впродовж перших років викладацької роботи склав іспит кандидатського мінімуму. Майже одночасно обрав і затвердив тему кандидатської дисертації. Пройшов науково-теоретичну і методичну перепідготовку в інституті підвищення кваліфікації Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. За відгуками колег по кафедрі, Костянтинова К. С., Давидчука С. М., Цвяка А. А., Сурового А. Ф. Юрій Іванович зарекомендував себе сумлінним викладачем, читав змістовні лекції та проводив семінарські заняття на достатньому науковому рівні, добре володів навчальним курсом і вміло передавав знання студентам, виступав з доповідями та повідомленнями на наукових конференціях, брав активну участь у громадському житті навчального закладу і міста. В інституті він був обраний заступником секретаря комітету комсомолу вузу, головою інститутської ради молодих вчених, членом парткому інституту, пізніше – начальником штабу будівельних загонів. Був членом позаштатної лекторської групи міському комсомолу, членом товариства «Знання». Як і в студентські роки, під час відпустки працював у складі студентських будівельних загонів на Хмельниччині та в Казахстані.

Був рядовим бійцем-теслюю (с. Лютинка Федорівського району Кустанайської області), потім комісаром СБЗ «Поділля – 72» (Кустанайський район, радгосп імені Мічуріна), командиром загонів «Поділля – 73» (м. Хмельницький) та «Поділля – 74» (м. Рудне, Кустанайської області). Тільки добрі спогади у Юрія про Миколу Шпетного і Володимира Шеремету (командирів СБЗ), Валентину Гришуну (комісара СБЗ), бригадира-майстра Івана Загряя, чудових бійців Олександра Панченка, Валерія Науменка, Михайла Сапіжака, Галину Касапчук, Валентину Філонюк, Анатолія Назарова, Ганну та Надію Ярошевських, Володимира Савчука та інших. У лютому 1977 року був переведений на роботу лектором Кам'янець-Подільського міського комітету, КПУ, а згодом – лектором і керівником лекторської групи Хмельницького обкому Компартії України. З вересня 1991 р. по вересень 1992 р. працював методистом, викладачем кафедри суспільних наук Хмельницького обласного інституту вдосконалення вчителів; протягом 1992-1995 рр. – головним спеціалістом, завідувачем відділом розвитку соціально-культурної сфери облдержадміністрації, займаючись питаннями і проблемами гуманітарної сфери та координацією діяльності освітянських, культурологічних, медичних, молодіжних, спортивних, ветеранських та громадських установ і організацій краю.

З вдячністю і глибокою повагою Юрій Іванович згадує своїх партійних і державних наставників та колег Олександра Лесового, Аллу Городецьку,

В'ячеслава Вальцера, Івана Гермаковського, Володимира Новака, Миколу Решовського, Володимира Чорного, Бориса Чекригіна, Івана Ялового, Віктора Цопу, Віктора Савчука, Олександра Ружицького, Володимира Курпратого, Василя Ткачука, Івана Чижя, Віктора Севостьянова, Віталія Кенца, Леоніда Місінкевича, Дмитра Яценка, Миколу Дарманського, Октавіана Коханка, Анатолія Пінчука, Віталія Олуйка, Ольгу Заярнюк, Євгена Костіна, Анатолія Роздобудька, Миколу Фурмана, Володимира Суркова, Ігоря Попірняка, Петра Шкробота та багатьох інших.

Принагідно Юрій Блажевич з душевною теплотою згадує своїх колег – лекторів товариства «Знання» і партійних комітетів М. Лібмана, В. Ковальчука, М. Кушніра, І. Григоренка, М. Мазура, В. Чайку, В. Слободянюка, В. Мілюкова, В. Швеця, В. Чернова, Г. Станіслава, М. Васильківського, М. Паламарчука, П. Кравця, Б. Кошонька та ін.

Упродовж 1996-2005 рр. Юрій Іванович очолював управління у справах національностей, міграції та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації. Усі три напрямки діяльності очоленого ним управління були складними і відповідальними. Насамперед необхідно було в роботі систематично докладати великих зусиль для гармонізації міжнародних відносин в області. Адже на Хмельниччині, за даними перепису 2001 р., проживало трохи більше 1 млн. 426 тис. осіб, які були представниками 103 націй і народностей. Під його керівництвом управління координувало роботу національно-культурних товариств області, спрямовувало їх діяльність на вирішення конкретних проблем щодо відродження історичних, культурологічних, релігійних та звичаєвих традицій представників тих народів, які населяють наш край.

У сфері міжконфесійних відносин передусім необхідно було врахувати, що тоді в області діяло 1543 релігійні організації 30-ти конфесій, функціонували 4 єпархіальні управління, одна дієцезія, три обласних об'єднання протестантських церков, 15 монастирів, 17 місій, 7 духовних навчальних закладів, виходило 13 періодичних видань. У їх розпорядженні перебувало 1176 культових споруд, серед яких 63 – пам'ятки архітектури. За сприяння управління релігійним організаціям було повернуто понад 600 культових споруд, збудовано більше 310 храмів, костьолів, будинків молитви, у стадії будівництва перебувало ще близько 300 сакральних споруд. Проте найголовніше полягало в тому, що релігійна ситуація на Хмельниччині в основному була стабільною та прогнозованою, державно-церковні відносини завдяки пошуку шляхів взаєморозуміння та примирення, особливо в кінці 90-х років ХХ ст. – цілком нормальними та цивілізованими, що сприяло духовному відродженню краю.

З утворенням України в області розпочалися активні процеси щодо створення низки національно-культурних товариств, зокрема: товари-

ства російської культури «Русь», обласного відділення Спілки поляків в Україні, Хмельницького міського відділення Федерації польських організацій в Україні, обласної єврейської культурної общини «Тхія», обласного товариства німців, обласної німецької общини «Арменія», асоціації міжнародних сімей і жінок різних національностей «Суцвіття». Під його керівництвом управління координувало роботу національно-культурних товариств області, спрямовувало їх діяльність на вирішення конкретних проблем по відродженню їхніх національних традицій, водночас вело роботу щодо організаційного оформлення об'єднань білорусів, молдован, грузин, азербайджанців, ромів.

Не менш складною і важкою була ділянка, пов'язана з міграційними процесами, оскільки у зв'язку з гуманітарними та екологічними катастрофами в Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, Чечні, Вірменії, а також Афганістані, Іраку, Ефіопії, Анголі, Конго тощо, в області знайшли собі притулок кілька тисяч українців з Придністров'я, громадян Чечні, Абхазії, Афганістану та інших країн світу. Цілком закономірно, що доводилось, з одного боку, запобігати будь-якому соціальному напруженню в регіоні, з іншого – дбати про їх облаштування, надання їм відповідних документів, вирішення освітніх, релігійних і медичних проблем, працевлаштування тощо. Водночас кероване Ю. І. Блажевичем управління постійно ініціювало краєзнавчу роботу, виступало одним із організаторів наукових конференцій із проблем краєзнавства, міжнаціональних і міжконфесійних проблем.

При вирішенні цих питань і проблем Юрій Іванович творчо співпрацював з представниками національно-культурних товариств Францом Міцінським, Юлією Серковою, Володимиром Разуваєвим, Ігорем Ратушним, Людмилою Шварцман, Ельбрусом Галієвим, а також з керівниками освітніх та культурологічних установ Михайлом Войтюком, Петром Слободяннюком, Станіславою Карван, Галиною Буяновською, Тамарою Таньчук, Тамарою Скородим, Надією Синицею, Валентиною Мельник, Оленою Ільїнською, Надією Пукас, Оленою Баваровською, Валентиною Маковською, Валентиною Борейко та багатьма іншими представниками цих установ.

В останні роки плідна співпраця пов'язує Юрія Блажевича з провідними представниками і керівниками освітянських закладів Інною Шоробурою, Олександром Галусом, Юрієм Телячим, Валентиною Слюзко, Віктором Берекою, Леонідом Білим, Михайлом Войнаренком, Валентиною Парандій, Інною Ящук, Леонідою Пісоцькою та ін.

Виконання службових обов'язків Юрій Іванович органічно поєднував з активною громадською роботою – обраний заступником голови обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, президентом клубу

«Краєзнавець» при обласній універсальній науковій бібліотеці ім. М. Островського, членом правління обласних організацій товариства «Знання» і Українського Фонду Миру.

Юрій Іванович виступав співорганізатором багатьох міжнародних всеукраїнських й регіональних, науково-практичних конференцій і членом редакційних колегій наукових збірників за підсумками їх роботи. Зокрема, 1992 р. в Кам'янці-Подільському відбулася всеукраїнська науково-практична конференція «Культура України і слов'янський світ»; 27-29 серпня 1993 р. у м. Хмельницькому – друга всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 500-річчю міста Хмельницького. Потім в м. Хмельницькому відбулась республіканська науково-практична конференція «Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки». Влітку 1994 р. в Кам'янці-Подільському була проведена Міжнародна науково-практична конференція «Духовні витоки Поділля: творці історії краю», в якій взяв участь внук Є. Сіцінського Ярослав Січинський. Восени 1994 року в м. Ізяславі була проведена міжнародна наукова краєзнавча конференція «Велика Волинь: минуле й сучасне», за підсумками роботи якої у Хмельницькому видавництві «Поділля» був опублікований однойменний наукових збірник. Влітку 1995 р. відбулася міжнародна науково-практична конференція «Полонному 1000 років» та вийшов науковий збірник за її підсумками. Ю. І. Блажевич виступив одним із членів оргкомітетів і співорганізаторів ІХ-ХІV-ої подільських історико-краєзнавчих конференцій, всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції «Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини ХVІІ століття» (1998), Міжнародної наукової конференції «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки» (1999), всеукраїнського наукового симпозиуму «Тарас Шевченко і українська культура ХХІ століття» (2000), всеукраїнської науково-практичної конференції «Юхим Січинський в історії та культурі Поділля» (2004) та членом редакційних колегій наукових збірників, опублікованих за підсумками їх роботи.

У доробку Ю. І. Блажевича понад 350 наукових, науково-популярних праць. Головним чином у них висвітлюються проблеми історико-краєзнавчого характеру, зокрема історія духовно-релігійної сфери краю, становлення та розвиток народних промислів і ремесел, питання етнології, етносоціальних і конфесійних відносин тощо. Серед найголовніших розвідок дослідника варто виділити такі: «Етнокультурне відродження на Хмельниччині» (1999), «Формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині» (1999), «Просвітницький рух на Поділлі в 1917-1919 рр.», «Проблеми і перспективи вирішення актуальних питань релігійної сфери в регіоні», «Деревообробництво на Поділлі (ХІХ – поч. ХХ ст.)» (2001) та низки інших праць, виголошених і опублі-

кованих в наукових збірниках конференцій, що проходили в Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Шепетівці, Віньківцях, Вінниці, Шаргороді тощо.

Проте найбільш вагомі праці здобувача пов'язані з дослідженням проблем історії духовно-релігійної сфери Поділля. У їх числі статті – «Віктор Садковський – архієпископ Мінський, Ізяславський, Брацлавський (1793-1795 рр.)», «Релігійний фактор в освітньо-виховній діяльності вузів», «Релігійний фактор в діяльності бібліотек Хмельниччини», «Конфесійна мережа Хмельниччини: основні тенденції, динаміка змін, перспективи розвитку», «Конфесійна мережа Дунаєвеччини: основні тенденції та перспективи», «Конфесійна мережа м. Кам'янця-Подільського: основні тенденції та перспективи», «Хмельницький поліконфесійний і багатонаціональний», «Преосвященний Віктор Садковський і відродження православ'я на Поділлі в кінці XVII ст.», «Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)», «До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії на рубежі XVIII- XIX ст.», «Преосвященний Іоанікій – перший архіпастир Подільської православної єпархії», «Боротьба за українізацію православного життя на Поділлі в 1917-1921 рр.», «Духовно-релігійне життя подолян в голодоморні роки першої половини XX ст.», «Духовно-релігійне життя подолян в роки Великої Вітчизняної війни», «Чудодійні ікони Поділля: історія і сучасний стан», «Православні конфесії Хмельниччини: ієрархія і діяльність», «Перший православний митрополит Хмельниччини: до 70-річчя від дня народження високопреосвященнішого Антонія, митрополита Хмельницького і Старокостянтинівського», «Мала батьківщина в житті і діяльності Блаженнішого Володимира, митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви», «Подільське духовенство в боротьбі за українізацію православного життя в краї» (II пол. XIX – поч. XX ст.) тощо.

Ці, найбільш вагомі його праці, що були пов'язані з дослідженням проблем релігійно-духовної сфери Поділля і Хмельниччини зокрема, в результаті вилились у кандидатську дисертацію «Подільська православна єпархія в період становлення і зміцнення своїх позицій в регіоні (кінець XVII – середина 50-х років XIX ст.)» та монографічну роботу «Нариси історії православ'я Поділля – Хмельниччини» (рукопис).

В усіх наукових пошуках і розвідках Юрій Іванович завжди прислухався і консультувався з видатними науковцями краю Баженовим Л. В., Степанковим В. С., Завальнюком О. М., Прокопчуком В. С., Копиловим С. А., Григоренком О. П., Войнаренком М. П., Місінкевичем Л. Л., Шоробурою І. М., Галусом О. М., Ящук І. П., Телячим Ю. В., Берекою В. С.,

Поліщуком О. С. (всі доктори наук, професори), а також з Опрею А. В., Опрею І. А., Задорожнюком А. В., Рибакон І. В., Сидоруком С. А., Лубчинським А. К., Гамрецькою Г. С., Слюзко В. І., Савчук Н. С., Островим В. М., Крищуком Б. С., Пісоцькою Л. С., Єсюніним С. М., Адамським В. Р. та багатьма-багатьма іншими. Особлива вдячність і шана висловлюється Юрієм Блажевичем своєму пожиттєвому другу, колишньому його студенту, а нині доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри історії України Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка, керівнику його кандидатської дисертації Анатолію Григоровичу Філінюку, науковцю від Бога, справжньому українському патріоту.

Щире взаєморозуміння і підтримку надавали Юрію Івановичу правлячі керівники основних релігійних конфесій, митрополити Антоній (Фіалко) і Антоній (Махота), єпископи Леон Дубравський, Микола Каспров, Ростислав Кудін, кандидати богослов'я, протоієреї Олександр Дацюк, Сергій Причишин та ін. В останні роки він також активно співпрацює з «Музеєм Православ'я Хмельниччини» (директор Добровольська Марія Іванівна), постійно знайомить студентів академії з церковною історією краю.

Після виходу на пенсію Юрій Іванович повернувся до педагогічної діяльності. Нині він викладач історії України та релігієзнавства Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Педагогічний стаж роботи – 20 років. Викладач глибоко володіє теоретичним матеріалом, добре обізнаний з теорією і практикою навчання й виховання, володіє інноваційними та інтерактивними технологіями викладання гуманітарних дисциплін. Постійно дбає про вироблення власного стилю викладання, який характеризується тактовністю, виваженістю, толерантністю та лояльною емоційністю при вільному викладі матеріалу з історичними паралелями і сучасними підходами до нових інтерпретацій тих чи інших подій, фактів, явищ, «білих», і «чорних» плям в історії України і релігієзнавстві. Його заняття зі студентами характеризуються доступністю, належною організацією колективної і самостійної роботи, широким використанням історичних та архівних документів, посібників, наочності, активізацією опорних занять, їх практичним спрямуванням. Чіткість і послідовність ведення занять, насиченість їх яскравим фактичним матеріалом забезпечує студентам доступність інформації щодо складних історичних процесів, подій, фактів.

Юрій Блажевич бере активну участь в громадському житті академії, міста та області. З 2010 року очолює краєзнавчий осередок в обласному центрі, спільно з однодумцями проводить плідну краєзнавчу діяльність, організовує історико-краєзнавчі читання для студентської та учнівської молоді, наукові конференції, симпозіуми, круглі столи на базі обласної наукової бібліотеки, проводить засідання обласного клубу «Краєзнавець»,

вже третій рік є співголовою редакційної колегії історико-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» тощо.

Завдяки наполегливості, самовідданості та ентузіазму Юрія Блажевича міський краєзнавчий осередок став провідною організацією в області і Україні, його первинні ланки є у вищих навчальних закладах обласного центру (гуманітарно-педагогічна академія, кооперативний торговельно-економічний інститут, економічний університет, університет МАУП), культосвітніх і краєзнавчих установ (обласний краєзнавчий музей, ДІКЗ «Межибіж», обласна наукова бібліотека, наукова бібліотека національного університету, обласна бібліотека для юнацтва, відділ охорони пам'яток історії та культури), єпархіальне управління УПЦ, обласний господарський суд, обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді тощо. Серед друзів-краєзнавців варто відзначити Байдича В. Г., Береку В. Є., Ільїнського В. М., Адамського В. Р., Григоренка О. П., Телячого Ю. В., Місінкевича Л. Л., Єсюніна С. М., Слободянюка П. Я., Захар'єва В. А., Стрельбицьку Н. І., Погорільця О. Г., Западенка І. В., Церклевич В. С., Шпаковського С. М., Синицю Н. М., Мельник В. О., Галатиря В. В., Олійника Ю. В., Таньчук Т. М., Тарчевську В., Баваровську О. О., Маковську В. В., Дацюка О. А., Причишина С. М. та ін. Варто також зазначити, що Ю. Блажевич був делегатом 4-6 з'їздів краєзнавців України.

Аналізуючи багатолітню педагогічну, дослідницьку та багатогранну громадську діяльність Юрія Івановича, його наповнений численними корисними справами життєвий шлях, можна без перебільшення сказати, що він завжди відзначався як яскрава особистість із сучасним професіоналізмом, високими моральними якостями, невіддільною любов'ю до людей, рідного краю і невичерпним бажанням робити добро в ім'я українського народу.

Однак, хочеться відзначити, що Юрій Іванович свої досягнення і здобутки на життєвій, освітнянській та науковій ниві завжди пов'язував і пов'язує з підтримкою, допомогою і розумінням своїх рідних, друзів та товаришів. Вийшовши з багатодітньої селянської сім'ї, як вже підкреслювалось, він найбільше вдячний своїм батькам Олександрі Іллівні та Івану Михайловичу, які подарували йому життя і зробили все можливе для його подальшої життєвої долі. Юрій Іванович завжди гордився і гордиться своїми братами і сестрами, своєю сім'єю. На жаль, сестричка Галя і середній брат Григорій дуже рано відійшли у вічність, однак сестричка Надія з чоловіком Петром і сім'єю Ващуків (Дмитром, Галиною, Вадимом, Анюткою) і наймолодший брат Михайло з дружиною Валентиною та сім'ями Стасюків (Дмитром, Лесею, Михайликом) та Сушків (Сергієм, Катериною), а також чарівна дружина і вірний помічник Ольга Іванівна, яка 2 травня цього року також відзначає свій 65-літній ювілей та 44 роки спіль-

ного подружнього життя, дочки Олеся і Надійка, зяті Сергій і Ігор, син Олександр (на жаль, найстарший син Володимир прожив зовсім мало), зі своїми дітьми і онуками, а їх шестеро – Олексій, Юрій, Володимир, Ілля, Владислав і Кирилко – є найнадійнішою опорою, душевним і сердечним родинним гніздечком, де панують добро, любов і щастя.

Не забуває Юрій Іванович і про велику родину зі сторони Ольги Іванівни – батьків Надію Павлівну та Івана Івановича Касапчуків, сестру Галину та її чоловіка Анатолія Кенців з сім'ями Кирилюків (Юрій, Олена, Даринка) та Іванькових (Володимир, Іванна, Данилко), брата Михайла та його дружину Ганну Касапчуків з сім'ями Антосіних (Олександр, Світлана, Михайло, Катруся) та Криваків (Віктор, Тетяна, Анюта, Дмитрик), весільну матку Олександрю Касапчук та її чоловіка Василя Івановича, її дітей та внуків та шкільну подругу Галину Кошевку, а також, як вже зазначалось, не забуває друзів-однокурсників і однокурсників, сватів, товаришів по партійній і державній роботі, колег у вузах області, релігійних діячів краю, очільників національно-культурних об'єднань, краєзнавчих осередків, обласних бібліотек та інших громадських формувань. Окрема вдячність і добрі та теплі слова звучать із вуст Юрія Блажевича на адресу своїх сусідів-односельчан з якими пройшов незабутні дитячі та юнацькі роки й продовжує спілкуватися і тепер. Це й однокурсники Олексій Гаврилюк і Василь Полюк, про яких вже згадувалось, й дещо старші товариші Андрій Мантач, Микола Власюк, Василь і Петро Гриндії, Григорій Прус, Федір Гаврилюк, дещо молодші Блажевичі Федір і Андрій, Олександр Гаврилюк, Анатолій, Галя і Василь Стецюки, Сергій Ковальчук, Віктор Погорілець, Ганна і Ніна Чайкуни, Марія Сабодаш, Ніна, Василь і Максим Мартинюки, двоюрідні сестри Рая, Оля, Галя і Женья та брат Василь з сім'ями, хрещена мама Ганна Стецюк, її чоловік фронтовик Іван Стецюк, молочна мама Марія Гаврилюк та інші родичі й сусіди, хрещениці Інна і Наталія, хрещеник Роман та інші. Однак з особливою душевністю він згадує свою першу вчительку Марію Карпівну Костик, яка вела їх до п'ятого класу і яка була для учнів Баглаєцької початкової школи другою матір'ю.

За майже сорокалітню працю Ю. І. Блажевич відзначений багатьма почесними грамотами та нагородами. Але найдорожчими відзнаками він і досі вважає срібну медаль за загальноосвітню школу, ордени Нестора Літописця, Володимира другого і третього ступенів, відзнаку «2000-ліття Різдва Христового» Української Православної Церкви, медаль «За наполегливість у науці» імені Миколи Дарманського, знак «Активісту Українського Фонду миру», відомчу відзнаку Державного комітету України з національностей та міграції за плідну діяльність у гармонізації міжнаціональних відносин на Хмельниччині і в Україні, ювілейні медалі «65 років» та «70 років», знак «Кращому дідушеві». Він також занесений на

Дошку пошани краєзнавців Хмельниччини в обласному державному архіві, одержав найвищу нагороду правління Національної спілки краєзнавців України «Почесний краєзнавець України», а також відзнаку міського краєзнавчого осередку «Кращому краєзнавцю Хмельниччини». Як член обласного товариства православних педагогів, обласного товариства «Знання», Юрій Іванович постійно займається релігієзнавчими та історичними дослідженнями, виступає з цією тематикою на зустрічах з вірянами, бере участь у телерадіопередачах обласної ТРК «Поділля-центр», веде лекційну та духовно-просвітницьку роботу серед студентської молоді та членів МАН.

Знаний педагог, науковець і краєзнавець зустрічає свій сімдесятилітній ювілей сповнений енергії, нових задумів і планів. Тож побажаємо Юрію Івановичу міцного здоров'я, плідної праці, творчого довголіття. Хай твоя доля, дорогий друже, квітує весняним рястом, наповнюється літнім повнозерним колосом, переливається осіннім золотом і багрянцем, віддзеркалюється зимовими морозними візерунками, а чиста криниця твоєї душі повниться вірою, надією, любов'ю, здоров'ям і успіхом – одвічними оберегами людського щастя.

Нехай твоя доброта, душевність, мудрість і увага до людей та їхніх проблем повертається сторицею в твоїх майбутніх справах і житті, наповнених світлом вагомих здобутків і нових звершень, радістю спілкування, самовідданого служіння освіті, краєзнавству, історії.

Філінюк А. Г.

м. Кам'янець-Подільський

ФЛАГМАН ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ: ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЮРІЯ БЛАЖЕВИЧА

На початку травня цього року науково-педагогічна, учительська та краєзнавча громадськість обласного центру і всієї Хмельниччини відзначають 70-ту річницю від дня народження Юрія Івановича Блажевича – кандидата історичних наук, доцента Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, голови Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України.

Ю. Блажевич – знаний в Україні, особливо на Поділлі та в Південно-Східній Волині, професійний дослідник вітчизняного минулого, невтомний краєзнавець і популяризатор духовно-культурних цінностей україн-

ського народу та своїх краян. У рідному університеті, в місті Кам'янці-Подільському, на Поділлі і в Україні знають, поважають, люблять і цінують Ваш, дорогий ювіляре, вагомий особистий внесок у вивчення та популяризацію духовно-культурних цінностей, багатолітню творчу співпрацю, самовіддане служіння національній ідеї. Ми пишаємося і раді з того, що за останній період Ви зуміли реалізувати багато масштабних наукових історико-краєзнавчих і історико-етнографічних проєктів з осмислення минулого.

Закінчивши з відзнакою 1969 р. історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, а в роки незалежності – магістратуру вже Кам'янець-Подільського національного у імені Івана Огієнка, він упродовж майже 50 років цілеспрямовано займається науковими студіями, пов'язаними головним чином із проблемами історико-краєзнавчого характеру, серед них духовно-релігійної сфери краю, етнології, етносоціальних і конфесійних відносин [14, с.459]. За цей період блискуче оволодів засадами новітньої теорії та методології історії. Виявив здатність і вміння заглянути в історичне минуле українського народу й побачити його відбиток у сучасному.

У науковому доробку ювіляра нині понад 300 наукових, науково-методичних і науково-популярних праць із різноманітної тематики [2, с.71]. Він вирізняється насиченістю актуальним фактичним матеріалом і його глибоким переосмисленням на сучасній методологічній основі. Центральне місце в ньому посідає його кандидатська дисертація “Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.)” [11], що стала плодом десятирічної копіткої праці. Її актуальність пояснюється: по-перше, завданням істориків заповнити суттєву прогалину в історії духовно-культурної сфери; по-друге, потребою заповнити цю білу пляму нашого минулого об'єктивною, науково-виваженою інформацією; по-третє, необхідністю дослідити досі мало вивчену в суспільному житті України проблему, яка до останнього часу не знайшла належного розкриття у вітчизняній історіографії. Адже, як відомо, в дореволюційній історичній і релігійній літературі вона розглядалася виключно з російських позицій і розцінювалася як вінець справедливості щодо захисту й оборони віри корінних мешканців України, а в радянській історіографії взагалі була під заборону.

Для роботи характерні безсумнівна наукова новизна і новаторство, адже тема в сформульованій постановці та запропонованій структурі викладу в українській історичній науці комплексно не досліджувалась і в літературі системно не висвітлювалася. Вона вирізняється ґрунтовністю, аргументованістю, заглибленням у суть і специфіку суспільних та релігійних явищ, переконливістю й доказовістю узагальнень, обґрунтувань, те-

оретичних положень і висновків. Цілком умотивованим є обґрунтування автора актуальності теми дослідження, яка зумовлена об'єктивною необхідністю з'ясування усіх аспектів життя церковно-релігійного життя на Поділлі, щодо становлення й розвитку Подільської православної єпархії наприкінці XVIII – середини XIX ст., що впливала не тільки на національно-культурний розвиток, а й усі інші сфери суспільного життя краю та очікувала на всебічне наукове осмислення та висвітлення в науковій літературі.

В дисертації зроблена об'єктивна професійна характеристика політичних і соціально-економічних обставин, викликаних приєднанням Поділля і всього Правобережного регіону України до складу Російської імперії та політикою самодержавства на їх поглинення. Особливий акцент зроблено на відтворенні характеру, специфіки і спрямованості розвитку державно-церковних відносин. У ній важливим є спостереження автора щодо докорінної зміни церковної ієрархії та перетворення православ'я в головну конфесію і використання її як інструменту релігійного, ідеологічного та політичного впливу на подолян. Водночас, підкреслено, що ставлення держави до релігійної сфери і перехід більшості уніатів у православ'я не лише не поліпшили їх становища, а й посилили напруженість між-конфесійного клімату та розкол серед подолян. Наприкінці дослідження зроблені зрілі та самостійні узагальнення про місце та роль Подільської православної єпархії в національно-культурній спадщині подолян і всього українського народу.

Справжній сплеск наукових розвідок ювіляра позначений останнім часом. До того ж, Юрій Іванович як високопрофесійний фахівець істотно розширив тематичний діапазон і хронологічні рамки пошукової діяльності. Зокрема, дослідив проблему функціонування церковно-парафіяльних бібліотек Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. [8]. Очолюючи Хмельницьку міську організацію СКУ і будучи президентом клубу “Краєзнавець” при Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці [15, с.715], Ю. Блажевич виявив підвищене наукове зацікавлення темами подільської єпархіальної бібліотеки кінця XIX – початку XX ст. [3] та церковно-історичного (релігійного) краєзнавства на Поділлі, його витоками, становленням, діяльністю істориків і діячів XIX – першої третини XX ст. [9], котре вилилося в окремі статті. Вслід за цим краєзнавець опублікував статті про сакральні споруди Поділля: малі форми (історія і сучасність [5], скельні монастирі Поділля як об'єкти релігійного туризму [6] та про історичні витоки щодо чудодійних ікон Поділля [10].

Цілісне бачення історика релігійної палітри нашого краю нещодавно відображено у великій статті “Православні конфесії Хмельниччини на сучасному етапі: ієрархія та діяльність” [4]. Із числа останніх помітно ви-

діляється його публікація про формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині [7], де проблеми розглянуті через призму надетнічного виміру.

З-поміж більш фундаментальних праць Ю. Блажевича помітне місце посідає колективна монографія “Становлення майбутнього вчителя як суб’єкта цілісної педагогічної діяльності: соціогуманітарний вимір”, опублікована у співавторстві з групою авторів [13]. В ній висвітлено основні методологічні та дидактичні підходи щодо підвищення ролі суспільних дисциплін у професійній підготовці майбутнього вчителя. Акцентовано увагу на освіту як важливу соціокультурну детермінанту становлення особистості. Відтворено процес становлення історіософського світобачення майбутнього педагога в контексті сучасної модернізації вітчизняної освіти. Розкрито потенціал історії як навчальної дисципліни у педагогічному навчальному закладі. Виділено чинники щодо підвищення рівня духовної культури фахівців початкової ланки освіти засобами релігієзнавства, а також політичної соціалізації особистості майбутнього педагога [16, с.161].

Щедрий науковий і краєзнавчий доробок історика і краєзнавця національний передусім на відродження історичної пам’яті та формування у співвітчизників і краян глибокої поваги до історії, культури, мови, духовних цінностей і традицій українського народу, шанобливого ставлення до скарбів рідного краю.

Можна без перебільшення сказати, що Ю. Блажевичу належить вагомий внесок у розгортання історико-краєзнавчого руху на Хмельниччині як органічної складової сучасного громадянського суспільства, якому він сповна віддавався незалежно від місця роботи та посад, які він обіймав. Особлива його заслуга в створенні потужного краєзнавчого осередку в м. Хмельницькому, організації багатьох науково-краєзнавчих форумів і зміцненні навчально-методичної складової в системі національної освіти. За оцінкою голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України академіка Л. Баженова Ю. Блажевичу належить, визначний внесок у розбудову краєзнавства на Хмельниччині в 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. [1, с.146], яке не лише виконує науково-пізнавальні функції, а й сприяє вирішенню назрілих державотворчих і націотворчих проблем. Тому закономірно, що ще 2001 р. йому, як активному досліднику та заступнику голови Хмельницької обласної організації спілки краєзнавців, за подвижницьку працю було присвоєно звання почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців [12, с.21].

Ми знаємо ювіляра не лише як талановитого менеджера краєзнавчого руху, але як колегу з блискучими діловими людськими якостями. Юрій Іванович – людина щира, тактовна, відкрита, надійна, з високою громадянською позицією, з характерними рисами оптимізму, гумору та дотепності.

Ю. Блажевич завжди був переконаний, що цінність зерна визначається врожайністю, а цінність людини – тією користю, яку вона приносить своїм ближнім, своїй Батьківщині. Ось чому кожен крок Вашого життя відзначався добрими поступками та новими знаннями, демонстрував особисту громадянську позицію та високий професіоналізм, а Ваш науковий і краєзнавчий як ревного послідовника історичної правди вирізняється своїм потужним духовним і енергетичним впливом.

Серед характерних людських рис достойника особливе місце посідають скромна вдача, стримана манера і делікатність поведінки, виняткова доброта, блискуче володіння професією і дар чудового оратора, сила й точність інтонації. Від нього віє свіжістю та розважливістю у думках і діях. А ще Ю. Блажевич випромінює внутрішню гармонію, велику любов, невичерпну творчу енергію і виняткову доброту, співчуття та готовність прийти на допомогу.

Ваш досвід справді унікальний – і професійний, і дослідницький, і сімейний. Свідченням цьому широке коло друзів, сподвижників, велика дружня родина та її тепло і взаємна любов, повага і щирість до кожного, високі інтелектуальні, духовні, моральні та культурні цінності.

Новий етап – це нові енергії, нові емоції, новий розвитку любові, нова глибина реалізації набутого досвіду. Це стимул більш тонко сприймати світ, вчитися радіти кожній миттєвості життя. Тож від усієї душі бажаємо високодостойному Юрію Івановичу, щоб Його завжди й у всьому супроводжували зорепади здоров'я, невичерпна енергія, життєвий оптимізм, повага та шана від людей і надійне коло однодумців. Зичимо дорогому ювіляру та колезі берегти здоров'я, зосереджувати увагу на прекрасному і доброму, мудро покращувати сьогоднішнє, продовжувати рухатись вперед до світлого майбутнього, на ниві якого мають неодмінно щедро колоситися посіяні Ним зерна знань, добра, любові та патріотизму!

Віншуючи Юрія Блажевича з нагоди 70-річчя від дня народження, ми сповнені надії, що всі наші побажання приречені на реалізацію. Адже це – часова межа на життєвому шляху, коли досвід і сила можуть йти поруч. Це вік найбільш оптимального поєднання двох ключових цінностей: “ще” і “вже”. Жити в цей час і легко, і приємно: бо ще все доступно та зрозуміло. Якщо життя Вам запропонує низку важких випробувань, то Ви їх неодмінно здолаєте сміливо та переможно.

Многая, многая, многая Вам літа!

Джерела і література:

1. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століть). Наукове видання / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.

2. Балабуст Н. Ю. Юрій Блажевич – відомий дослідник релігійної історії Поділля – Хмельниччини / Н. Ю. Балабуст // Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю : матеріали V всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 25 квітня 2017 р.). – Хмельницький: ХГПА, 2017. – С. 69-73.
3. Блажевич Ю. І. Подільська єпархіальна бібліотека (кінець XIX – початок XX ст.) / Ю. І. Блажевич, О. І. Блажевич // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. – Вип. 6. – С. 39-44.
4. Блажевич Ю. І. Православні конфесії Хмельниччини на сучасному етапі: ієрархія та діяльність / Ю. І. Блажевич // Місто Хмельницький в контексті історії України: Матеріали I-ої міжнародної історико-краєзнавчої конференції / Редкол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2016. – С. 203-237.
5. Блажевич Ю. І. Сакральні споруди Поділля: малі форми (історія і сучасність) / Ю. І. Блажевич // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип. 4. – С. 14-27.
6. Блажевич Ю. І. Скельні монастирі Поділля – об'єкти релігійного туризму / Ю. І. Блажевич // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2014. – Вип. 1. – С. 35-44.
7. Блажевич Ю. І. Формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині / Ю. І. Блажевич // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наук. праць за матеріалами міжнар. наук. конф. (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 19-31.
8. Блажевич Ю.І. Церковно-парафіяльні бібліотеки Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю.І. Блажевич, Н.Ю. Балабуст // Бібліотечна справа на Поділлі: історія і сучасність: матеріали науково-практичної конференції, м.Кам'янець-Подільський, 21 червня 2016 р. / [редкол.: В.А. Дубінський (голова), О.М. Завальнюк Л.В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 7-12.
9. Блажевич Ю.І. Церковно-історичне (релігійне) краєзнавство на Поділлі: витоки, становлення, церковні історики та діячі (XIX – перша третина XX ст.) / Ю.І. Блажевич // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип. 5. – С. 23-62.
10. Блажевич Ю.І. Чудодійні ікони Поділля: історичний вимір / Ю.І. Блажевич // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник /

- [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип. 3. – С. 26-45.
11. Блажевич Ю. І. Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.): дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 Історія України / Блажевич Юрій Іванович. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 258 арк. : рис., табл.
 12. Савчук В. О. Блажевич Юрій Іванович / В. О. Савчук, О. В. Сушко, Л. Л. Місінкевич // Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): Довідник. – Т. 1. Київ – Кам'янець-Подільський: Рідний край, 2003. – С. 21.
 13. Становлення майбутнього вчителя як суб'єкта цілісної педагогічної діяльності: соціогуманітарний вимір: монографія / [Блажевич Ю. І. та ін.]; Хмельниц. облрада, Хмельниц. гуманіт.-пед. акад., каф. суспільн. дисциплін. – Хмельницький : ХГПА, 2011. – 200 с.
 14. Філінюк А. Г. З любов'ю до Поділля і захопленням до історичного краєзнавства: Ю. І. Блажевич / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць / [редкол.: П. Т. Тронько (голова), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету”. – С. 454-463.
 15. Філінюк А. Г. Блажевич Юрій Іванович / А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 1. – С. 714-718.
 16. Філінюк А. Г. Той, хто навчає і духу благородства повен: Юрій Блажевич – флагман історичного краєзнавства та релігієзнавства на Хмельниччині / А. Г. Філінюк // Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю : матеріали V всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 25 квітня 2017 р.). – Хмельницький: ХГПА, 2017. – С. 157-166.

ПОЕТИЧНА СТОРІНКА ЮВІЛЯРА

*Юрію і Ользі в день весілля
від могутніх кафедралів і прекрасних кафедралок,
13 квітня 1973*

Юрко був парубок моторний,
Такий, що й чорт йому не брат,
До всього змалку був проворний –
І до наук, і до дівчат.
І Ольга – дівчина красива,
На берегах Дністра зросла,
Весела, проста, не спесива,
Завжди трудящою була...
Вони у вузі пострічались...
Її спочатку він навчав
Науці важній... Але далі
Про інше думати почав.
Пустила Оля в дію чари –
І хлопець став не той, що був.
Забув про всякі семінари,
Про консультації забув.
Пізнав душі солодку муку,
Стрічався з нею знов і знов...
Все менше думав про науку,
Все більше думав про любов.
Скінчилось все, як мало бути:
Прийшла, нарешті, та пора,
Що запросили нас прибути
На славні береги Дністра.
Ми прибули, як треба, точно
І бачимо: столи стоять
Під шалашем, що у садочку
Побудував майбутній зять.
А на столах стоїть горілка,
Слив'янка, пиво, сирівець,
Ситро, сивуха, шпагатівка,
Закуски всякі, хай їм грець!
Ну, ми на лави посідали
І, скільки хто зумів, пили.
І «Гірко!» молодим кричали,
Й казати тости почали:

– Щоб жар любові не згасав,
Щоб був таким, як зранку виник! –
Так задушевно їм сказав,
Хильнувши сьому чарку, Скринник.
– Любите вечно вы друг друга,
Вдвоём беда вам – не беда.
И помнить надо очень туго
О диалектике всегда!
«Всё движется, и не попятно», –
Так Гераклит ещё изрек, –
Промовив шеф наш молодятам
І знову взявсь за огірок.
Грицюк почав, як завжди, з Бога,
У груди стукав кулаком:
– Хай стелиться ясна дорога
Для Олі разом із Юрком.
І знайте: головне – це спокій, –
Покійний батько мій казав.
А в нього розум був високий,
Хоч вчених ступенів не мав!
– Придбають хай дітей багацько –
Такий їм перспективний план! –
Проголосив свій тост козацький
Філософ наш Козак Іван.
– Любіть, любіться і дерзайте! –
Суровий каже: – Щастя вам!
Дітей до мене присилайте,
Я всім стипендію їм дам!
– Щоб етики дітей навчали,
Без етики нам всім кінець! –
Промовив твердо Крижанівський
І знов наліг на холодець.
Тут Гаврищук, весьолой зрання,
Наш лектор-міжнародник, встав
І мирного співіснування
Юркові й Олі побажав.
Кулаєв, збуджений до краю,
Не дочекавшись тамади,
Сказав: – Что пожелать – не знаю...
Давайте врежем!
Дай воды.

Да нет, не этой... дай водяры.
За них я пить всегда готов.
Юрко и Оля – это пара!
Эх, сбросить двадцать бы годов!..
А Чайка радив: – Ви, хороші,
Як хочете в багатстві жить,
Не пропивайте дуже гроші,
На них товар можна купити! –
Писав їм формули, закони,
Людей учених цитував...
А потім випив самогону
І разом з нами заспівав.
– Щоб був Юрко завжди слухняним,
Щоб жінку на руках носив,
Додому не приходив п'яним! –
Так Гончарук проголосив.
Останнім взяв Великий слово,
Великих успіхів бажав,
Великого бажав здоров'я,
Велику чарку піднімав.
Отак ми разом веселились,
Бажали щастя і добра
Сім'ї, що нині народилась
На славних берегах Дністра.

Гімн одинадцятикласників

*На честь 50-річчя закінчення Западинецької загальноосвітньої
середньої школи Красилівського району (випуск 1965 р.)*

*Слова Ю.Блажевича
Музика В.Дмитрука*

Гей, однодумці, школу згадаєм,
За все, що ми мали, за те, що ми маєм,
Щиру подяку ми школі складаєм,
Наставників наших ми теж пам'ятаєм.
Приспів:
Гей, наливайте, повнії чари,
Щоб через вінця лилося,
Щоб наша школа не забувалась,
Щоб краще в світі жилося.

Як добре зустрійтись, на всіх подивитись,
Згадати минуле, за всіх помолитись,
За тих, хто не з нами,
За наше майбутнє,
Бо школи роки завжди незабутні.

Приспів.

Нехай Западинці, Баглайки, Заруддя,
Вже внуків достойних виводить у люди,
А ми іще вип'єм за те, що єднає,
За школу, за дружбу, за все, що ми маєм.

Приспів.

Кинем ж об землю лихом-журбою,
Щоб стало всім веселіше,
Вип'єм за щастя, вип'єм за доллю,
Вип'єм за все, що миліше
Приспів.

Гей, однодумці, школу згадаєм,
За все, що ми мали, за те, що ми маєм,
Щиру подяку ми школі складаєм,
Наставників наших ми теж пам'ятаєм.

Дорогі Однокласники!

Щиро вітаємо з Днем урочистим,
Дякуємо Господу Богу, що ми є на землі,
Хай над нами небо завжди буде чисте,
І радість на серці й достаток на столі.

Хай стелиться життя розмаєм
І хилить щастя повен цвіт,
Ми один одному бажаєм
Зустрітись й через 50 літ!!!

Другу й колезі Юрію Блажевичу

Сьогодні ми прийшли вітати
Колегу, друга, діда, тата,
Щоб він нас всіх не забував,
Бо в нас багато спільних справ.

Як годиться поміж друзів
В день цей синьоокий:
Хай тобі зозуля в лузі
Накує сто років.

Нехай птаха напророчить
Тя гарную долю:
Щоб знав чарку й гарні очі,
Й на роботі – волю.

Щоб не бачив в пері плуга,
Й хомута у кріслі,
Щоб скотилась в річку туга
І дурне із мислі...

Ну що ще можна побажати
Як є здоров'я, жінка, хата,
Хліб і до хліба, а турботи
Лише від нашої роботи.

Хай не кидають творчі сили
Й закона жінка щоб любила,
А як чужі очима грають –
Нехай! Від цього не вмирають...

Завершуєм вітальні речі.
Не тиснуть хай роки на плечі...
Хай радості життя дає
І будь такий, яким ти є.

Трудись в насназі і напрузі.
Цілуєм широко. Вірні друзі.

04.05.1997р.

Юрію і Олі,

в ознаменування пам'ятного дня вінчання у 1973 році присвячується

Ода (до 40-річчя подружнього життя)

Летять роки – то не біда,
Нема чого боятись,
Бо недарма Вахтанг співа,
«Мої роки – моє багатство»

У Вас сьогодні славна дата,
Яка залишить в серці слід.
Дозвольте гарно привітати
І побажати довгих літ!

Від щирого серця бажаєм здоров'я,
Без нього не милі всі інші діла.
В здоров'ї – багатство, радість і сила,
І більшого щастя на світі нема.

Ще зичим Вам життя в любові,
Купатись в радості й здоров'ї,
А також успіху і грошей,
І щоб усе було окей!

Хай завжди веселістю повниться хата,
Родина хай буде здорова й багата.
Хай Ваші серця не знають печалі й розлуки,
Хай радість приносять Вам діти й онуки!

То ж ще раз з святом Вас вітаєм,
Добра і щастя Вам бажаєм!
Хай обминають Вас тривоги,
Хай Бог дасть щастя на путі,
Хай світла й радісна дорога
Щасливо стелиться в житті!

Хай буде щедрим майбуття,
Хай Вам всміхається життя,
Хай ми стрічаємся не раз –
Живіть і радуйте всіх нас!

То ж не старійте і не знайте бід,
І в парі нам живіть до ста щасливих літ!

З великою шанобою і любов'ю – Ваші діти та онуки

ФОТОЛІТОПИС ПРОФЕСІЙНОЇ І ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Ю.І. БЛАЖЕВИЧА

Батьки– Іван Михайлович та Олександра Іллівна

З братами Григорієм та Михайлом, сестрою Надією, 2009 р.

Юрій Іванович та Ольга Іванівна в день весілля 8.04.1973 р.

З дружиною Ольгою Іванівною

З дітьми (зліва направо: Надія, Юрій Іванович, Олеся, Ольга Іванівна, Олександр)

Юрій Іванович та Ольга Іванівна з онуками

Річниця весілля – 40 років разом 2013 р.

Зустріч випускників 1965 року (50 років), 2015 р.

Юрій Іванович на лекції

З колегами кафедри суспільних дисциплін

*На захисті дисертаційного дослідження (зліва направо:
А.Г. Філінюк – науковий керівник, Ю.І. Блажевич - дисертант,
О.П. Григоренко – головний опонент), 2012*

Спілка краєзнавців, 2016 р.

*День торжества Православ'я
(в центрі Митрополит Антоній (Фіалко), 5.03.2017 р.*

Нагороди Ю.І. Блажевича

ПОЧЕСНА ГРАМОТА

Правління Хмельницької міської організації
Національної спілки краєзнавців України
нагороджує цією Почесною Грамотою
та відзнакою «Кращому краєзнавцю Хмельниччини»

**Блажевича
Юрія Івановича,**

Голову правління Хмельницької міської організації НСКУ,
кандидата історичних наук, доцента кафедри суспільних
дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії,
Почесного краєзнавця України, автора кількох монографій, більше
300 наукових публікацій, дійсного члена Центру дослідження
Поділля, організатора і активного учасника різноманітних
історико-краєзнавчих та релігієзнавчих конференцій, співголови
редакційної колегії науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі
краєзнавчі студії» та з нагоди 70-річного ювілею.

З глибокою шаною і повагою
Заступник голови правління
міської організації краєзнавців,
кандидат історичних наук

С.Єсюнін

04 травня 2017 року
м.Хмельницький

НАУКОВІ СТАТТІ

Адамський В.Р.

м. Хмельницький

ЗАСНУВАННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ НА ПОДІЛЛІ У ГРУДНІ 1918 р. – КВІТНІ 1919 р.

У статті аналізується процес заснування та відновлення діяльності просвітницьких організацій Поділля доби Директорії УНР. Продемонстрована участь інтелігенції та селянства у створенні товариств „Просвіта”. Охарактеризовано допомогу у цьому процесі органів державної влади та місцевого самоврядування, передусім губерньського та повітових земств.

Ключові слова: товариства „Просвіта”, Поділля, Директорія УНР, культурно-освітня діяльність, державна влада, земство, інтелігенція.

Однією з найхарактерніших рис, що визначала політику гетьманату П. Скоропадського у ставленні до громадських культурно-освітніх організацій, виступала певна системність у застосуванні можливого репресивного арсеналу з метою обмеження впливу їхньої діяльності на широкі верстви громадянства. Практичний вияв такої політики досить виразно проявлявся в усіляких утисках місцевих адміністрацій щодо просвітницьких товариств, переслідуванні їхніх активістів, забороні на проведення мистецьких та культурно-освітніх заходів.

Відтак більшість осередків охопила атмосфера моральної пригніченості та безперспективності. Під цей вплив попала навіть така потужна організація, як Женишківська Летичівського повіту. З приходом „чужих людей” були розбиті не лише райдужні надії, а й вчинено великий „плач та стогін”. „Занепала діяльність „Просвіти”, – пише голова осередку В. Ф. Плінський. – Похілились сумно голови діячів і опустились руки... В установах почали глузувати з української мови і прикидатись „ніпониманием хахлацкого языка”. Повітова Управа засипала українські школи паперами на російській мові, а учителям зроблено „внушение” вживати тільки російську мову. Українські надписи, штемпеля і вивіски заміни-

лись російськими. А „Просвіта”... Над „Просвітою” кружляють коршуни. „Просвіта” усім стала більмом на оці. Книгозбірни „Просвіти” „виробити” із школи; читання і вистави „запретить”; видатних діячів „арестувати”, учителів школи, як співробітників „Просвіти” „перевести” в далекі села, а з учителів, призначаємих в Женишківську школу „взять обещание” не приймати участі в „Просвіті”, а саму „Просвіту” „закрити”. Коротко і ясно. І всі ці заходи вживає невеличка купка людей Повітової Управи” [1].

З наведеними оцінками щодо можливостей роботи на ниві культурно-освітньої діяльності за доби гетьманату перегукується матеріал Г. Шеремета, опублікований у газеті „Село”. Відвідавши одне з подільських сіл, він також застав жахливу картину. „Дізнаюсь, що „Просвіта” вже от чотири місяці, як закрилась, з знайомих дехто попав до в’язниці, дехто зовсім виїхав і перебуває в іншому безпечнішому місці. Решта ж сидить мовчки, заховавшись по хатах і не вигляне. Немає вже ні вечірок, ні зібрань. Тихо... І ця тиша, цей спокій огорнули всіх, обвіяли якимсь смутком” [2].

Місцеві гетьманські адміністрації піддавали забороні навіть ті проекти, які мали виражене загальнонаціональне значення. Приклад останнього досить яскраво ілюструє відомий громадський діяч В. Січинський, який тривалий час обіймав посаду секретаря Подільського товариства „Просвіта” [3]. 4 грудня 1918 р. у газеті „Село” він розмістив статтю „Українська демократія і наші полонені”, в якій загострив увагу на важких умовах перебування українських вояків (поганий одяг, неситна їжа, різні захворювання), котрі поверталися в Україну з фронтів Першої світової війни. Причину такого становища автор пояснював тим, що гетьманський уряд цій проблемі присвячував досить мало уваги. За оцінкою В. Січинського, на справу поліпшення становища полонених було асигновано декілька сотень тисяч карбованців, але цього було вкрай замало.

Аби полегшити справу українських військових, представники громадськості, об’єднані у Всеукраїнську спілку земств, зініціювали провести у середині вересня 1918 р. „тиждень полонених”, у ході якого планувалося по усіх містах, містечках та селах України зібрати кошти на допомогіві акції. До справи прагнули залучити й інші інституції, зокрема народні управи, різні культурно-просвітні організації, кооперативні установи, товариства „Просвіти” тощо. Збір коштів передбачалося проводити у різний спосіб – шляхом улаштування вистав, концертів, урочистих походів і т. д.

До практичної реалізації благодійного проекту виявило бажання долучитися Подільське товариство „Просвіта”. Активістами було розіслано відозви усім культурно-освітнім організаціям губернії, а також розроблено низку інших організаційних заходів. Однак перед самим збором коштів надійшла телеграма від Міністра внутрішніх справ І. О. Кістяківського з категоричною заборонаю проведення будь-яких акцій. Причини тако-

го ставлення високого посадовця до справи допомоги полоненим В. Січинський вбачав лише у тому, що цю акцію організували представники української демократії. Була неприхована боязнь перед тим, що народ з прихильністю поставиться до демократичних структур тогочасного суспільства [4].

Подібних прикладів можна навести чимало [5]. Але у контексті нашого дослідження наведеними фактами ми обмежимося, спрямувавши зацікавленого читача до спеціальних розвідок на цю тему [6].

З утвердженням на Поділлі владних структур Директорії УНР ситуація на цій ділянці культурно-освітнього життя радикально змінюється. Відтепер товариства „Просвіта” мали можливість не лише проявити власну ініціативу в реалізації своїх статутних завдань, але й могли сподіватися на підтримку та допомогу з боку держави [7]. Усе це вкрай позитивно вплинуло на процес відновлення просвітницьких організацій та спонукало національно налаштованих громадян до заснування нових осередків.

На початку грудня 1918 р. В. Січинський виступив з програмною статтею, яка присвячувалася засадничому аспекту діяльності культурно-освітніх організацій за умов нових революційних змін. На думку автора, історичний перебіг подій в Україні 1905 та 1917 рр. неспростовно довів позитивний вплив демократизації суспільно-політичного процесу на активізацію проявів творення нового культурного життя. Саме в цей час масово повстали культурно-освітні товариства „Просвіта”, які не лише згуртували навколо себе свідому частину громадянства, але й своєю невтомною працею виплекали плеяду нових борців за кращі ідеали країни та цілого світу.

Однак будь-яка революція вимагала свідомих та завзятих народних борців, здатних посісти адміністративні та військові посади задля організації нового життя. Йдучи на нові ділянки роботи вони немов би залишалися осторонь тих товариств, в яких пройшли серйозний вишкіл. Останні, таким чином, позбавилися найбільш активного громадянства, аж поки їх мали заступити нові сили. Цей перехідний період вкрай негативно відбивався на роботі кожного осередку. Пам’ятаючи це, стверджував В. Січинський, ми повинні докласти максимум зусиль, аби на жодну хвилину не загальмувати роботу просвітницьких організацій. Адже те, що закладається в революційну добу, залишиться міцним на довгі роки.

Врешті, в культурно-освітніх інституціях народжуються нові ідеї, нові форми життя, нові шляхи їхнього досягнення. Відтак товариства стають найкращими центрами культури, творчості та знання. З урахуванням і цих факторів В. Січинський закликав усіх свідомих громадян долучатися до роботи в просвітницьких організаціях, адже втрачений час та можливості повернути буде практично неможливо [8].

Крім активних просвітян, справі відновлення діяльності культурно-освітніх товариств та заснуванні нових велику увагу починають приділяти органи державної влади та місцевого самоврядування. Департаментом позашкільної освіти та дошкільного виховання Міністерства народної освіти, який очолювала С. Ф. Русова, була розроблена тимчасова інструкція губернським інструкторам позашкільної освіти. У відповідності до приписів цього нормативного документу інструктори мали виявляти турботу не тільки щодо реєстрації товариств, але й сприяти тому, щоб останні отримали зразки заяв для набуття юридичного статусу. На них же поклався обов'язок контролювати процес надсилання усіх необхідних документів для реєстрації до відділу позашкільної освіти або Окружного суду [9].

Втім, інститут інструкторів не міг вповні виконати покладених на нього надій в частині надання суттєвої допомоги задля відродження просвітницького руху. Цьому були свої пояснення. До прикладу, у відділі позашкільної освіти при Подільській губернській земській управі на час протигетьманського повстання працювало 13 осіб – завідуючий та 12 інструкторів. Із них на початку 1919 р. двоє було мобілізовано до війська, а четверо залучено до громадської праці. Отже, у відділі залишалося шість інструкторів, три з яких були практикантами. Але і це ще не все. Один інструктор вважався у відрядженні і був прикріплений до Балтської повітової народної управи [10].

У процесі творення просвітницьких організацій на новому етапі суспільного розвитку насправді брало участь чимало усіляких інституцій та представників різних соціальних верств. Так, наприкінці 1918 р. із закликом утворювати нові „Просвіти” виступила Подільська губернська народна управа [11]. Її посадові особи намагалися на теоретичному рівні обґрунтувати практичну значимість просвітницьких організацій в конструкції системи позашкільної освіти. Зокрема, завідувач відділу позашкільної освіти Подільської губернської народної управи М. Ільїнський запропонував власний план, що був базований на твердих принципах. На його думку, товариства „Просвіта”, маючи під собою історичний ґрунт, мали виняткове право на репрезентацію інституту позашкільної освіти. На кшталт навчального закладу в системі шкільництва, „Просвіти” в позашкільній освіті повинні були відіграти таку ж саму роль – виступати не адміністративними чи організаційними органами, а лише як просвітницька установа [12].

За територією своєї діяльності культурно-освітні організації мали поділятися на сільські, волосні, повітові, губернську та міські. Головна роль у заснуванні та утриманні „Просвіт” відводилася повітовим земствам. Роль волосних самоврядних органів полягала у наданні певної допомоги

повітовим земствам в організації просвітницьких осередків, які отримували державні фінанси та завдяки власній ініціативі збільшувати кількість сільських „Просвіт”. Натомість основна роль губернського земства зводилася до надання допомоги інструкторським персоналом, науковими силами та матеріальними цінностями – книгами, приладдями, коштами і т. ін. Наукова праця з розробки усіх форм діяльності мала провадитися через відділ позашкільної освіти.

Окресливши участь і функції земських органів у справі організації позашкільної освіти, М. Ільїнський категорично зауважив при цьому, що за пропонованої схеми „Просвіта” залишається „цілком автономною”, тобто у своїй діяльності керується власним статутом. Автор проекту також застеріг, що його бачення, можливо, й містить певні помилки, але, попри це, вважав за необхідне поділитися ним з широким громадянством. Щобільше, вироблений проект з організації інституту позашкільної освіти був розісланий усім просвітницьким товариствам Подільської губернії [13].

Крім того, Подільське товариство „Просвіта” з метою систематизації та уведення планомірної роботи в діяльність „Просвіт” розробило спеціальну інструкцію, яка мала допомогти для організаторів повітових „Просвіт”. Документом передбачалося, що передусім повітовий організатор мав добре ознайомитися через повітового комісара, повітових інструкторів та Раду товариства „Просвіта” зі станом економічної та культурно-освітньої справи в повіті. Далі його безпосереднім завданням було згуртувати усі ідейні та свідомі українські сили, репрезентовані різними соціальними верствами – інтелігенцією, селянством, міщанством та ін. Потому необхідно було скликати конференцію „Просвіти” за участю представників з цілого повіту, на якій утворити повітову організацію з підпорядкуванням усіх наявних товариств у повіті, а також скласти план роботи для повітової, волосних і місцевих „Просвіт” з урахуванням інтелігентних сил, якими могло розпоряджатися товариство. Далі ставилося завданням найти спосіб, аби налагодити отримання часописів повітовим містом для подальшої доставки на місця. Обов’язковим елементом роботи просвітницьких організацій мало стати заснування при „Просвіті” гуртка, який би займався допомогою козакам та стрільцям збором білизни, взуття та інших необхідних речей [14].

Із закликом утворювати „Просвіти” звернулася до вчителів Подільська губернська філія інформаційного бюро при Директорії УНР. У зверненні йшлося про те, що краді сини народу завжди йшли попереду, першими клали свою голову під сокиру ката у віковичній боротьбі з чорною реакцією та деспотизмом. Ніщо і ніколи не зупиняло їх. Коли ж „упав трон” і Україна стала вільною народ, з огляду на важкі наслідки реакції, темноти та національну несвідомість, не зумів зрозуміти Центральну Раду.

Його розбратом вкотре скористалися вороги, привівши до влади гетьмана. Але завдяки трудовим масам омріяна воля знову була здобута. Розпочалася „нова ера, ера нового, вільного, світлого життя”. Аби ворог знову не скористався з „народної темноти”, Подільська губернська філія інформаційного бюро при Директорії УНР закликала учителів до творчої праці, згуртування селянських мас та заснування просвітницьких осередків. „... будем збіраться, читать, балакать, думать, будем зводить з очей народу ту полуду котру зробила йому царська та гетьманська темрява, – йшлося у документі. – Хай не лякає нас те, що зразу може нас не зрозуміють, не схотять слухать; ні, цього не буде. Попередні тяжкі часи показали народу де правда; він прагне почути живе слово, він прагне до світу, він шукає тих, на кого б йому опертись, в кому б знайти підтримку” [15].

Окремі ініціативи виходили й від жителів Подільського краю. Зокрема, організаційний гурток селян Кам'янецького повіту виступив із пропозицією заснувати при повітовій народній управі філію губернського інформаційного бюро, в якій мало працювати шість співробітників. З-поміж інших завдань, якими мала опікуватися нова структура, передбачалося й надання практичної допомоги в організації просвітницьких товариств [16].

Природно, що найактивнішими у справі заснування культурно-освітніх організацій виступала міська та сільська інтелігенція. Так, наприкінці листопада 1918 р. заходами учителів було засновано товариство „Просвіта” у містечку Ладижин на Поділлі [17], в с. Пелиповські Киричинці Летицького повіту та в с. Яромірка Кам'янецького повіту [18].

На початку грудня 1918 р. завдяки зусиллям адміністрації та учнів чоловічої гімназії м. Гайсин вдалося заснувати культурно-просвітній гурток, який своїм основним завданням вважав підняття національної свідомості серед молоді. Керівником нової структури було обрано директора школи. Члени організації відразу затвердили статут, а самі розбилися на чотири секції: літературно-наукову, аматорсько-артистичну, співочу та музичну [19]. У цей же час повстало товариство „Просвіта” в с. Кирсанівка Брацлавського повіту [20].

18 грудня 1918 р. просвітницький осередок відновив свою роботу в с. Рогізна Брацлавського повіту. На загальному зібранні головою обрали вчителя К. Панченка, писарем – С. Ружилю, скарбником – Я. Зіньку, членами ради В. Вовчука та Л. Біловуса. На Новий рік „Просвіта” влаштувала свято відкриття „Рідної хати”, під час якого з лекціями виступили лектори, місцевий хор виконав національний гімн та декілька народних пісень, а діти декламували вірші [21].

У с. Лозни Літинського повіту практично ніхто не дбав про громадську справу аж до часу повернення з військової служби місцевих вчителів Олійника та Гальчевського. За їхньої ініціативи справа швидко зрушила

з місця. До товариства відразу записалося двадцять членів [22]. Високою активністю в процесі заснування культурно-освітньої організації відзначалися й жителі с. Війтівці цього ж повіту. Тут за тиждень у члени „Просвіти” записалося до 40 членів [23].

13 грудня 1918 р. товариство „Просвіта” зорганізувалося в містечку Меджибіж [24]. Головою Ради обрали інспектора вищої початкової школи К. Заржицького. Члени товариства записалися для праці по окремих секціях [25].

За два дні, 15 грудня 1918 р., організаційні збори просвітницької організації відбулися в с. Великий Карабчієв. Тимчасову президію очолив учитель Є. Карачковський, діловодом обрали вчительку А. Артеменко та скарбником Т. Білика [26]. Місцеве селянство, зі свого боку, позитивно відгукнулося на відновлення діяльності „Просвіти” і охоче записувалося у її члени [27].

Уся трудова інтелігенція увійшла до складу товариства „Просвіта” с. Кібличі Гайсинського повіту, на загальні збори якого 18 грудня 1918 р. зібралася біля ста місцевих жителів. Під час засідання було затверджено статут організації та обрано ревізійний комітет і раду товариства. Останній доручили провести процедуру реєстрації установчих документів в Окружному суді. На різдвяні свята „Просвіта” на зібрані кошти улаштувала театральні вистави, хорові співи, музичні концерти [28]. Культурними ініціативами відзначалися й просвітяни с. Карабелівці та Вікнино цього ж повіту. В останньому випадкові особливу ініціативу проявив учитель початкової школи Козуб. На прохання селян місцевими осередками було влаштовано концерні програми з організацією вистав [29].

1 січня 1919 р. товариство „Просвіта” було засноване в с. Удрівці Куявської волості. Тут ініціаторами виступили селянин П. Очеретний та учитель А. Юрчинін. Заходами товариства також було відкрито Народний дім. У ньому влаштували дитячий садок на 75 дітей, музей старовинних речей та театр на 250 глядачів [30]. Цього ж дня „Просвіта” відновила свою діяльність у с. Іванівці Ушицького повіту. Головою осередку обрали В. Доліного, котрий щойно повернувся з полону [31].

До сотні членів на початку 1919 р. налічувала просвітницька організація с. Каміновата Балтського повіту [32] та с. Ладижинське Гайсинського повіту [33].

15 січня 1919 р. організаційні збори з метою заснування „Просвіти” відбулися в с. Кримка цього ж повіту, на яких доповідав учитель І. Поліщук. До осередку відразу записалося 36 осіб. На цих же зборах обрали раду у складі шести чоловік [34].

У січні 1919 р. просвітницька організація також була заснована у містечку Шаргород Могилівського повіту. Ініціатором ідеї виступив п. Гав-

рилів. На зустріч справі пішли майже всі вчителі та поштово-телеграфні працівники. На відкриті з промовою на українській мові перед присутніми виступив місцевий пан-отець [35].

14 січня 1919 р. культурно-освітній осередок було відкрито в с. Волоськи-Корючинці Летичівського повіту, до якого відразу вписалося 56 членів. Головою товариства обрали Криська, а секретарем Є. П'ясецького [36]. 21 січня 1919 р. завдяки зусиллям сільської інтелігенції просвітню організацію заснували в с. Літинцях Літинського повіту [37]. Наступного дня „Просвіта” постала в с. Роскошівка Гайсинського повіту. Найбільш активну участь проявили при цьому Д. Сокотнюк, Д. Дашенко, Н. Бортник, С. Мельник, Г. Юхимчик і Тарасюк. Записалося у товариство 50 членів [38].

На Різдвяні свята 1919 р. „Просвіта” була заснована в с. Немичинці Проскурівського повіту, до якого записалося багато молоді. З боку ж старшого покоління особливого співчуття просвітницькій роботі не спостерігалося. „Нехай це роблять молодші, нам це не потрібно. Батьки наші й діди „Просвіти” не знали”, – стверджували вони [39]. Найбільш активними у заснуванні „Просвіти” виявилися місцевий пан отець Й. Крась, дяк Приймак, який відразу організував хор, Х. Крулік, Х. Комисливий, С. Суховий, І. Гуменний, Г. Зварич та ін.

20 січня 1919 р. „Просвіта” зорганізувалася в м. Зіньків Летичівського повіту [40], а наступного дня просвітній осередок був заснований у с. Теремполі Літинського повіту. Головою ради обрали У. Білаша, його заступником – У. Надольного, а секретарем – Н. Чорну. Загалом до осередку записалося 12 членів [41]. 26 січня 1919 р. на загальному засіданні жителів с. Попови Ушицького повіту також було ухвалене рішення про заснування „Просвіти” [42].

8 лютого 1919 р. „Просвіта” запрацювала у с. Янівці. Головою осередку обрали О. Народового. Вочевидь він був активним та авторитетним просвітянином, позаяк за короткий період часу до організації записалося понад 80 осіб [43]. У лютому 1919 р. культурно-освітні товариства відкрилися наразі в с. Чоботарівці, де у члени записалося до 50 просвітян, у с. Йолтухи, де також біля 30 селян виявили бажання стати членами „Просвіти” [44] та у с. Юрківці Томашпільської волості Ямпільського повіту [45]. 15 лютого 1919 р. організаційне засідання „Просвіти” відбулося в с. Стружка-Мала Ушицького повіту. Головою був обраний пан-отець В. Маркевич, товаришем голови – М. Н. Данилов, членами ради – К. Радецький, К. Пилипак, А. Смишняк, скарбником – В. Н. Панченко. До „Просвіти” записалася 51 особа [46].

Особливо жваво процес утворення нових просвітницьких організацій відбувався у Кам'янецькому повіті. На початку грудня 1918 р. товариство

„Просвіта” постало у містечку Купин. До ради осередку увійшли вчитель Т. Панчук, якого обрали головою, С. Кругуй, котрий виконував обов’язки секретаря та А. Бабій, обраний скарбником [47]. Рада товариства відразу перейнялася підготовкою різноманітних заходів до Різдвяних свят. У програму входило як ознайомлення селян із суспільно-політичними подіями в державі, у контексті чого обговорювалися матеріали з подільської періодики та відбувалося ознайомлення з біографіями народних борців, таких як В. Винниченко та С. Петлюра, так і у влаштуванні культурних програм. На заклик Ради товариства допомогти у постановці вистави відгукнулася практично уся інтелігенція, особливо ж учні Кам’янецької учительської семінарії [48]. Як наслідок такої активності, на початку січня 1919 р. до складу товариства уже записалося близько 69 членів [49].

22 грудня 1918 р. у день храмового свята товариство „Просвіта” заснували в с. Кугаївці Кам’янецького повіту [50]. Зібрання відкрилося досить урочисто – співом Шевченкового „Заповіту” та національного гімну „Ще не вмерла Україна”. Перед присутніми виступив Постолювський, який з’ясував роль і значення просвітницьких організацій у справі освічення народу. Далі діти декламували вірші, співали українських пісень, танцювали. До „Просвіти” записалося 63 члени. Була сформована Рада товариства, до якої увійшли вчитель О. Трач, В. Гой, П. Мельничук, В. Синяшка, М. Повна, В. Закревський, В. Сілевич. Також було обрано ревізійну комісію у складі М. Мудрого, П. Березовського та Т. Марущака [51].

Завдячуючи ініціативі місцевого учителя Гончара до просвітницької організації с. Слобідка-Рихтецька Кам’янецького повіту вступило біля 50 членів [52]. Його ж заходами було створено осередок і в с. Ходорівцях, до якого записалося 30 осіб [53]. 15 грудня 1918 р. організаційні збори відбулися в с. Цівківці цього ж самого повіту, під час яких в товариство „Просвіта” вступило 25 чоловік. Головою організації був обраний І. Кутянський, секретарем – учитель М. Самсонов, а скарбником – І. Ришительський [54]. У середині лютого 1919 р. ініціативний гурток с. Стара Гута також вирішив заснувати просвітницьку організацію. Над практичною реалізацією цієї справи дуже активно потрудився вчитель місцевої школи П. Мельник. Він опрацював статут, виніс його на загальне обговорення та після схвалення спрямував на реєстрацію до Окружного суду [55].

26 січня 1919 р. в помешкані Калинської школи також відбулися збори ініціативного гуртка із заснування товариства „Просвіта” в с. Калиня Кам’янецького повіту. З повідомленням про мету і завдання товариства виступив учитель місцевої школи С. Охримович. Під час засідання до товариства записалося 17 осіб. Був ухвалений статут товариства і відразу його надіслали до Окружного суду на реєстрацію. Збори закінчилися виборами керівних органів осередку [56].

„Просвіти” відкривалися й у інших населених пунктах Кам’янецького повіту – в селах Білій [57], Голенищеві, Параївці, Зеленча [58], Жердя, Безносківці, Швиршківці [59], Руда [60], Калинівці [61], Багновиці [62], Каменя [63]. Загалом за доволі короткий час на Кам’яниччині було зорганізовано 34 просвітницьких осередки [64].

У період Директорії УНР до справи відкриття „Просвіт” активно долучалися представники органів державної влади та місцевого самоврядування. Ними, зокрема, робилися спроби, аби до процесу заснування нових культурно-освітніх організацій залучити якомога більше селян. Звертаючись до них, редакція „Села” закликала „кому дороге діло визволення нашого народу з освітньої і культурної національної темряви, єднайтесь, гуртуйтеся і в повній згоді один з другим беріться до праці!”. Стрижнем об’єднання мали стати просвітницькі осередки, позаяк останні „єсть таке товариство, гурток, установа, яка через поширення освіти і культурно-національної свідомости веде своїх членів і всіх селян до кращої долі. „Просвіта” нам допоможе, бо „Просвіта” буде школою, де ми всі об’єднані бажанням світу, при допомозі прихильних до нас освічених людей, знайдем світ знання і певний шлях в нашій сучасній роботі. „Просвіта” нам допоможе, бо тільки через „Просвіту” можна здобути книжок і газетку. В „Просвіті”, як то єсть у нас, люде повинні сходитися для того, щоб розумну книжку та газетку почитати, щоб обміркувати в купці, що там пишеться, щоб побалакати лагідно, розумно про свої громадські та національні справи. І молоді, і старі, і діти, і батьки, і освічені і неосвічені, всі до „Просвіти” і там знайдете і освіту, і розумну розвагу” [65].

Частково заклик до селянства знаходив хороший ґрунт. Принаймні, можна навести окремі приклади, які яскраво засвідчують це. Так, за повідомленням газети „Життя Поділля” один селянин пройшов пішки 60 верств, аби отримати поради та консультації, як заснувати осередок [66]. У с. Колубаєвцях заходами місцевого голови Селянської спілки було також засноване культурно-освітнє товариство [67]. Велику програму культурно-освітніх перетворень поставило собі за мету реалізувати просвітянське товариство в с. Біла [68]. Їхній ентузіазм захопив жителів із сусіднього села Чорна, які виявили бажання брати активну участь у житті товариства.

Гуртком селян і молоді був заснований просвітницький осередок в с. Андріївка Ушицького повіту. Запис у члени товариства відбувався досить жваво [69]. Селянин Ф. Левцюк виступив ініціатором заснування „Просвіти” в с. Цимбалівка Літинського повіту. 7 січня 1919 р. селяни зібралися на загальні збори, на яких було вирішено зібрати певні кошти на придбання книг, виписку часописів та ін. Однак при цьому не обійшлося й без висловлення критичних зауважень на адресу „Просвіти” [70].

У с. Гучні Гайсинського повіту селяни заснували товариство „Просвіта”, до якого увійшло 30 осіб. Головою товариства обрали П. Долинського,

його заступником – І. Загребельного, скарбником – С. Салого та писарем Т. Салого [71]. 4 лютого 1919 р. культурно-освітній осередок заснували в с. Шумівці Летичівського повіту. До нього відразу записалося 23 члени, а до осені кількість просвітян збільшилася до 32. Водночас просвітяни сформували раду товариства [72].

Серед ініціаторів заснування просвітніх організацій почасти зустрічаємо й представників місцевого духовенства. Зокрема, у с. Слобода Стрижавська Вінницького повіту просвітницьку організацію очолив псаломщик місцевої церкви Б. Безпальчук [73]. Також за участі пан-отця 2 березня 1919 р. свою діяльність розпочала „Просвіта” в с. Голосків [74].

Найбільш потужні товариства „Просвіта” намагалися розвернути свою діяльність у навколишніх селах. Так, Глібівська організація Ушицького повіту, яка налічувала понад 140 членів, 12 січня 1919 р. на загальному зібранні ухвалила рішення, яким зобов’язала Раду товариства звернутися за допомогою до губернської та повітової народних управ з метою відкриття чотирьох філій у сусідніх селах [75]. Йшлося передусім про організацію у них власних книгозбірень [76]. Ця ініціатива увінчалася успіхом, внаслідок чого структурні осередки були відкриті у Капустянах, Джурдживцях, Глибичку, Мар’івці та Гуті-Глібівській [77]. Просвітні організації були відкриті й у інших селах Ушицького повіту – Попова [78], Іванівні [79] та ін. Восени 1919 р. на черзі стояло питання утворення філій ще у кількох селах. Таким чином, практично вся волость була об’єднана навколо Глібівської „Просвіти” [80].

Навесні 1919 р. питання відкриття філій товариств „Просвіта” розглядалося на волосному учительському з’їзді Могилівського повіту. Ставилося завданням, аби кожен учитель подбав про заснування „Просвіти” у своєму селі [81]. Маємо повідомлення про об’єднання у березні 1919 р. 67 просвітницьких осередків Ушицького повіту у повітову спілку [82].

На початку квітня 1919 р. колектив газети „Життя Поділля” звернувся до Кам’янець-Подільської „Просвіти”, аби остання взяла на себе ініціативу щодо допомоги у створенні сільських осередків, виступивши перед останніми матірною „Просвітою”. „Гуди на села, треба насамперед найбільше пускати живучого проміння просвіти, – писалося у зверненні, – там треба шукати ґрунту, щоби можна було посіяти те, що вправила Українська Культура. Там це не пропаде, а дасть згодом великий урожай тим, хто візьме на себе цю працю. Численні „Просвіти” доньки живлять нарешті і саму матір „Просвіту”. Із верхом вернуть її те, що на їх було колись положено. Та сила єднання, що піде з центра, нечисленними проміннями вернеться назад, і тисячами ниток зв’яже матір з доньками.

Бажано було б побачити на прапорі Кам’янецької „Просвіти” живі слова Славетного Івана Франка.

*Викликай братерську згоду
Поєднай велику силу.
Щоби разом дружно стати
Щастя-волі добувати*” [83].

Жванецьке товариство „Просвіта” також допомогло заснувати осередки у навколишніх селах, а Ісаковецьку організацію вважало своєю філією, „або ще краще – своєю дитиною” [84]. Останнє до затвердження окружним судом Статуту організації погодилося на це, але з вимогою формулювання „цілком автономної” філії у справах провадження власної діяльності. Офіційно „Просвіта” була відкрита на Великдень 1920 р., хоча певні заходи розроблялися впродовж трьох місяців перед тим [85].

На загальні збори „Просвіти” тимчасовою радою було виготовлено та розіслано біля ста запрошень. На збори зібралось 43 особи. Головою обрали Т. Ляховецького, а писарем – О. Козловського. „В просторах і гарячих промовах” окремі члени ініціативного гуртка з’ясували значення культурно-освітньої праці для розвитку держави та наразі запросили присутніх вступати до осередку. Майже всі присутні записались [86]. Обрали президію, до якої увійшли переважно селяни. Гідне місце в її складі посіла жінка. Закінчилися збори співом національного гімну. За досить короткий час кількість членів Ісаковецької „Просвіти” зросла до 102 осіб [87]. О. Козловський згуртував біля осередку практично усю селянську молодь, яка користувалася в Жванці „дуже завидною славою, як національно свідомою і вихованою” [88]. В „Просвіті” висіли портрети Т. Шевченка та С. Руданського, котрий особливо шанувався у селі. Дописувач до газети „Наш шлях” стверджував, що в селі „існує справжній культ Руданського, цього поета сумного жарту. Молодь в самі радісні хвилини просить кого-небудь прочитати „Руданського” і читають дійсно уміючи, бо чують в його віршах свою душу, подих своєї долі осміяної й оплаканої” [89].

Досить важливим при заснуванні просвітницьких організацій виступало питання їхньої офіційної реєстрації. Центральна та місцева влада через свої органи та уповноважених осіб намагалася допомогти товариствам „Просвіта” [90]. Втім, далеко не усім з них вдавалося успішно справитися з цим завданням. Однак Поділля демонструє окремі приклади позитивного вирішення проблеми. Зокрема, навесні 1919 р. Женишківське товариство Летичівського повіту вдало пройшло процедуру офіційної реєстрації. Звертаючись до відділу реєстрації товариств Вінницького окружного суду, просвітяни подали чотири примірники Статуту та квитанцію Летичівської повітової державної скарбниці про сплату восьми карбованців гербового збору, позаяк неможливо було дістати гербових марок за їхньої відсутності в державних установах. Подання підписав голова товариства С. Мазур, писар Я. Мельник та шість членів організації, підписи яких в установлен-

ному порядку були посвідчені Женишківською волосною народною управою [91].

7 березня 1919 р. Вінницький окружний суд ухвалив постанову про реєстрацію Женишківського товариства „Просвіта”. Заслухавши справу „і маючи на увазі, що статут товариства не утримає в собі нічого противозаконного і складено згідно існуючим законним вимогамням”, суд постановив: „Женишківське Українське товариство „Просвіта”, яке народилось у селі Женишківці, Летичівського повіту на Поділлі, визнати належним до реєстрації і завести до реєстру товариств, не маючих на меті придбання прибутків, про що [...] і повідомити встановителів поверненням їм одного примірника статуту з надписом про реєстрацію” [92].

Затверджений Статут дає можливість визначити основні завдання та форму організації осередку. Метою своєї діяльності товариство визначило „розвиток і поширення громадської та національної свідомості серед української людності і для того, щоб допомогти просвітньому розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу й допомогти здобути всі громадські і національні права і кращу долю” [93]. Задля її досягнення товариство планувало відкривати книгозбірні та читальні, упоряджати прилюдні читання та лекції, видавати книги, газети і листи для народного читання, відкривати різні школи для дорослих та дітей, засновувати стипендіальні фонди задля допомоги кращим учням продовжувати навчання, впоряджати „освітні мандрівки, народні гулянки, національні свята, урочисті походи”, збирати та зберігати старовинні речі, відкривати дитячі захистки, дбати про організацію гуртків для фізичного виховання дорослих і дітей, влаштовувати театральні вистави і вечори, входити у відносини з іншими „Просвітами” та інституціями з метою кращого виконання своїх завдань та ін. Аби оптимально організувати роботу, статут передбачав створення окремих відділів за напрямками діяльності.

Женишківське товариство мало право купувати та продавати нерухоме майно, засновувати капітали, отримувати допомогу, брати на себе певні обов’язки та відповідати у суді.

Членом організації міг стати кожен, незалежно від участі в інших громадських інституціях. Окрім засновників, рішення про вступ приймалося Радою товариства. Щорічно усі просвітяни вносили до скарбниці 12 карб. членських внесків. Загальним зборам надавало право збільшувати або зменшувати цю суму. Особи, котрі внесли у касу членський внесок за 25 років наперед, вважалися довічними членами.

Достатньо ґрунтовно у статуті виписано розділи про гроші та майно товариства, права та обов’язки загальних зборів та функції Ради осередку.

На перевагах офіційної реєстрації товариств „Просвіта” наголошував інструктор позашкільної освіти Могилівської повітової управи Зазулін-

ський. „Просвіта” в державі, – стверджував він, – повинна мати всі юридичні права, якими користуються всі інші інституції, як юридичні особи... Тільки маючи затверджений статут, кожна „Просвіта” має право на допомогу і буде братись на умот Губерніяльною та повітовими управами за для впорядження і удержання її на кошти цих управ” [94].

Кількісні показники щодо офіційно зареєстрованих товариств „Просвіта” ми можемо оцінити, проаналізувавши реєстр Кам’янець-Подільського окружного суду по місту та повіту за 1919 р. Згідно цих даних процедуру офіційної реєстрації пройшли такі товариства: Купинське, Жердецьке, Пудловецьке, Баговицьке, Калині, Старо-Гутянське, Удрівецьке, Рудське, Орининське, Яромірське, Гавриловецьке та Устьянське [95].

Таким чином, навесні 1919 р. на Поділлі функціонували сотні просвітницьких організацій. Дослідники неодноразово наголошували на кількості осередків станом на березень 1919 р. Як правило, оприлюднені цифри ґрунтувалися на інформаційних повідомленнях, які публікувалися в регіональній пресі. Так, зокрема, з’явилася цифра, що на Поділлі у цей час діяло 203 товариств „Просвіта” [96], з яких 34 – у Кам’янецькому повіті, 26 – у Ушицькому, 20 – у Проскурівському, 10 – у Летичівському, 12 – у Літинському, 14 – у Брацлавському, 13 – у Вінницькому, 5 – в Ольгопільському, 22 – у Ямпільському, 19 – у Могилівському [97].

Однак до цих цифр необхідно ставитися досить обережно. В умовах не налагодженої інформативної звітності було досить важко встановити точну кількість функціонуючих товариств. А цифри подекуди різняться досить істотно. Наприклад, за інформацією голови Ушицького повітового інформаційного бюро в повіті наприкінці зими 1919 р. функціонувало 3 волосних та 73 сільських просвітницьких організацій [98]. За іншими даними, яку подала ця ж газета „Життя Поділля” наприкінці березня на Поділлі нараховувалося до 300 „Просвіт” [99]. Наприкінці квітня 1919 р., за повідомленням знову ж таки „Життя Поділля”, у губернії уже нараховувалося біля 400 „Просвіт” [100].

Підтримка владних структур у заснуванні культурно-освітніх організацій дуже швидко передалася широким верствам громадянства. Це надавало сили та стимулювало до активної праці. Просвітницький діяч з Женишківського товариства С. Мазур у зв’язку з цим писав: „Взагалі тепер, коли „Просвіта” не турбується як перше за своє існування, коли вона може вільно розвернути свої творчі сили, свою інтенсивну працю, можна сказати, що в недалекому майбутньому селянство буде більш освічено і національно освідомлено, що безумовно поведе до кращого життя нашої людности й Неньки України” [101].

Однак не у всіх населених пунктах краю місцева інтелігенція однаково позитивно ставилася до просвітницької діяльності. Є чимало фактів,

які демонструють байдуже, а то й негативне ставлення до громадських організацій. Приклад останнього ми спостерігаємо в с. Багринівці Літинського повіту, де вчителька початкової школи „неприхильно відноситься до українства, української мови та „Просвіти”. Відтак вона проігнорувала реалізацію важливих для селянства проектів, пов’язаних із влаштуванням вечірніх курсів для дорослих, відкриттям бібліотеки та влаштуванням вистав [102]. Таку ж картину помічаємо в діяльності просвітницької організації с. Мала-Кужелівка Ушицького повіту. Із допису селянина до газети „Життя Поділля” дізнаємося, що „місцевий учитель, котрий пробув в селі більш 16 років, дуже гарно провадить навчання в школі, але зовсім не бажає працювати в „Просвіті”, навіть не записався в члени, хоча й були чутки, ніби він агітує між селянами проти „Просвіти”. Пан-отець і дяк хоч і записались в члени, ніхто їх не бачив в Просвіті, ніколи і нічим вони не допомагали, а відносилися весь час байдуже” [103]. Та все ж автор не полишав надії на те, що місцева інтелігенція спуститься зі свого „високого п’єдесталу” і допоможе „темному людові” організувати культурно-освітню справу і тим самим вирве його з темряви.

Разом з тим необхідно констатувати той факт, що не у всіх містах, містечках та селах Подільської губернії вдалося організувати просвітницькі організації та започаткувати реалізацію статутних завдань. Про це досить відверто писалося у місцевій пресі. Так, досить обережно, а то й вороже поставилися окремі жителі з „поважних хазяїв” до заснування „Просвіти” в с. Швиришківцях [104]. Певна пасивність у ставленні до просвітницької праці відзначалася й у м. Ялтушків Могилівського повіту [105]. Квола діяльність культурно-освітніх товариств відзначалася у м. Гайсин [106], Джурин Ямпільського повіту [107], м. Ладижин Гайсинського повіту [108], в с. Вищий Ташлик [109]. Про спротив селян організації просвітницьких заходів було помічено у с. Домські Кориченці Летичівського повіту [110].

Особливо складна ситуація склалася у Городоцькому товаристві „Просвіта”. За повідомленням газети „Життя Поділля”, просвітницький осередок у місцевих умовах виявився зброєю в міжособистісній боротьбі окремих людей, а власне пан-отців Самолевського та Богінського. Часопис на своїх шпальтах умістив матеріал, який розглядав ситуацію з різних боків, аргументуючи позицію та дії як одного [111], так і другого [112].

Непевною була ситуація в м. Немирів. Тут до „Просвіти” поряд з порядними людьми увійшло чимало громадян із сумнівною репутацією, через що товариство не спромоглося справитися із своїми основними завданнями [113]. Важко рухалася справа з організацією просвітницької праці в с. Петримани Ушицького повіту. Гурток молоді, який прагнув розвинути діяльність на культурно-освітній ниві, став жертвою „баб’ячих язиків” [114].

З боєм писав до редакції „Села” мешканець с. Вустя Ольгопільського повіту про те, що в селі немає „Просвіти”, хоча ще в 1917 р. просвітницький осередок розпочав роботу [115]. Учитель С. Зелениук у повідомленні до цього ж часопису також констатував факт відсутності „Просвіти” в с. Дельфінівка Балтського повіту [116]. Про це ж саме з сумом писав К. Березовський із с. Сивороги: „Прочитавши „Село” не можеш не любитись. Всюди засновуються „Просвіти”, читальні і таке інше. Тільки в нас цього немає” [117]. Бажання заснувати товариство „Просвіта” у своєму селі висловлювали жителі с. Косанів Гайсинського повіту [118].

Причини незадовільної роботи „Просвіт” редакція газети „Життя Поділля” пояснювала тим фактом, що багато активістів просвітницької справи були зайняті на інших ділянках роботи, а якісної заміни їм не знайшлося. Як висновок, констатувалося: „Для цього діла потрібні молоді сили, котрі б близько стояли до народа і знали його потреби” [119].

У свою чергу, інструктор позашкільної освіти Могилівської повітової управи Зазулінський стверджував, що в справі налагодження просвітницької роботи не потрібно гонитись за великою кількістю членів. „Хай міцно згуртуються 10 – 15 чоловік в селі, – писав він, – нехай вони будуть більш свідомі і певні в тому, за що вони беруться, хай ці люди і будуть всею корпорацією „Просвіти”. Певність цих 15 чоловіків, їх сердешне бажання активної участі в праці освідомлення і освіти своїх селян далеко і безмірно дорожчі 100 членів аби яких з їхніми внесками” [120]. Другою істотною причиною, яка заважала розвиткові просвітницького руху, була відсутність сталого фінансування. Тому завданням місцевих самоврядних органів, на думку Зазулінського, мала бути дієва допомога товариствам „Просвіта” матеріальними та фінансовими ресурсами.

У розвитку просвітницького руху на Поділлі існувала ще одна велика проблема. Пов’язувалася вона з практичною відсутністю тісного зв’язку між товариствами. У краї не існувало ані губернської, ані майже повітових спілок. Цей фактор суттєво гальмував розвиток національної справи. Також на відміну від інших регіонів держави, на Поділлі не відбулося жодного просвітницького з’їзду. Не було налагоджено належної співпраці із кооперативними організаціями, осередки яких були щільно представлені у регіоні [121].

Після приходу на Поділля більшовиків навесні 1919 р. робота товариств „Просвіта” практично унеможливилася. Так, за повідомленням з с. Жерде після більшовицького перевороту в село приїхав загін „червоноармійців, як вони себе називали, просвіта була знищена і закрита”. Свідоме трудове селянство рішуче протестувало проти таких вчинків [122]. Таке ставлення більшовиків до просвітницьких організацій в значній мірі зумовлювалося теоретичними підвалинами їхньої культурної політики.

Основною метою в галузі культури вони вважали ідеологічне перевищення мас в комуністичному дусі. Для цього, на їх думку, необхідно було створити нову культуру, основою якої мав стати марксизм у світогляді, диктатура в політиці, колективізм у етиці [123].

Таким чином, у добу Директорії УНР на Поділлі склалися значно сприятливіші умови для відновлення діяльності просвітницьких осередків та заснування нових культурно-освітніх товариств. Вагому участь у цьому процесі брали представники інтелігентної праці, священники, селяни. Значну допомогу в організаційних питаннях надавали органи державної влади та місцевого самоврядування. Усе разом позитивно впливало на збільшення кількості просвітницьких структур, організацію їхньої діяльності, хоча в окремих місцевостях справа й наражалася на певний спротив. Цей процес був перерваний черговим більшовицьким завоюванням Подільського краю.

Джерела та література:

1. „Просвіти” Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр.: Збірник документів та матеріалів / Упорядники: В. Адамський, Б. Крищук. – Кам’янець-Подільський : „Медобори–2006”, 2014. – С. 238.
2. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 3 грудня.
3. Логвіна В. Л. Кам’янецькі періоди життя Володимира Січинського / В. Л. Логвіна // Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції „Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків (16–17 травня 2003 р.). – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний університет, 2004. – С. 145.
4. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 4 грудня.
5. Освіта. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – № 2. – С. 21 – 22; Освіта. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – № 3. – С. 20 – 21.
6. Машталір А.І. „Просвіти” і національне відродження українців у добу гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) / А.І. Машталір // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6: На пошану професора А.Г. Філінюка. – С. 351–359; Кучеров Г.Г. Сільські „Просвіти” і місцева адміністрація Правобережної України періоду держави П. Скоропадського: проблеми взаємовідносин / Г.Г. Кучеров // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А.Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Вип. 7: На пошану академіка П.Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). – С. 377 – 388.

7. Гудима В.В. Культурно-просвітницька діяльність Подільської губернської народної управи в добу Директорії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) / В. В. Гудима // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. – Т. 14. – С. 105.
8. Село. Екстрений випуск. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 8 грудня.
9. Кучеров Г. Г. Статути сільських „Просвіт” Правобережної України як важливий чинник їхньої діяльності (1917 – 1923 рр.) / Г. Г. Кучеров, В. Д. Коцюк //Збірник наукових праць „Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ ст. (до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні). – Хмельницький : ХІ МАУП, 2014. – Випуск VII. – С. 113.
10. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 13 лютого.
11. Гудима В.В. Культурно-просвітницька діяльність Подільської губернської народної управи в добу Директорії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) / В. В. Гудима // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. – Т. 14. – С. 105.
12. Освіта. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – № 3. – С. 10 – 14.
13. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 січня.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 2158. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
15. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 2 – 3.
16. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 24 січня.
17. Село. Екстрений випуск. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 3 грудня.
18. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 31 грудня.
19. Село. Екстрений випуск. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 11 грудня.
20. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 5. – С. 22 – 23.
21. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 12. – С. 27.
22. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – № 46-47. – С. 17.
23. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 3 січня.
24. Назаренко Є. Д. „Просвіта” на Поділлі в 1917–1919 роках / Є. Д. Назаренко // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: науковий збірник за матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький. До 90-річчя утворення Подільської „Просвіти” / [ред. кол.: В. П. Мацько (голова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін.]. – Хмельницький, 1995. – С. 28.
25. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 2. – С. 23.
26. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 28 грудня.
27. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 12 січня.
28. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 23 січня; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 23.
29. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 лютого.
30. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 травня.

31. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 23.
32. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 20. – С. 21 – 22.
33. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 2. – С. 23.
34. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 березня; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 9. – С. 24.
35. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 14 березня; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 23.
36. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 лютого; Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 12 лютого.
37. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
38. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 23.
39. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 22.
40. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 24.
41. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 лютого; Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 березня.
42. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 23 лютого.
43. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 14 березня; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 23.
44. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 березня.
45. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 12 лютого.
46. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 12. – С. 26.
47. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 22.
48. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
49. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 18 лютого.
50. Назаренко Є. Д. „Просвіта” на Поділлі в 1917–1919 роках / Є. Д. Назаренко // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: науковий збірник за матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький. До 90-річчя утворення Подільської „Просвіти” / [ред. кол.: В. П. Мацько (голова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін.]. – Хмельницький, 1995. – С. 28.
51. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 22 – 23.
52. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 січня.
53. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 26 січня.
54. Прокопчук В. С. З історії просвітницького руху на Хмельниччині / В. С. Прокопчук // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: науковий збірник за матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький. До 90-річчя утворення Подільської „Просвіти” / [ред. кол.: В. П. Мацько (голова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін.]. – Хмельницький, 1995. – С. 19.
55. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 березня.
56. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 лютого
57. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 січня.
58. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 січня.

59. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 27 січня.
60. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
61. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 лютого.
62. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 лютого.
63. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 квітня.
64. Лозовий В. Подільська „Просвіта” / В. Лозовий // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам'янець-Подільський. – 1995. – № 4. – С. 46.
65. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 2. – С. 7 – 9.
66. Кучеров Г.Г. Становлення і діяльність сільських „Просвіт” Подільської губернії у 1918–1919 рр. (за матеріалами часопису „Життя Поділля”) / Г.Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16: Матеріали круглого столу „Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі”. 22 жовтня 2010 року. – С. 143.
67. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 квітня.
68. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 11 січня.
69. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 5. – С. 22.
70. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 26.
71. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 11 лютого.
72. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 20. – С. 22.
73. Село. Екстрений випуск. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 3 грудня.
74. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 березня.
75. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 22 січня.
76. Освіта. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 3. – С. 22.
77. Кучеров Г.Г. Становлення і діяльність сільських товариств „Просвіта” Правобережної України (1905 – 1923 рр.): Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 111.
78. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 23 лютого.
79. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 14 березня.
80. Кучеров Г. Г. „Просвіта” с. Глібів Ушицького повіту Подільської губернії (1918–1919 рр.) / Г. Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. О. П. Реєнт. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 18: Матеріали круглого столу „Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі”. 22 жовтня 2011 року. – С. 44.
81. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 12. – С. 28.
82. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 3 квітня.
83. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 квітня.
84. Наш шлях. – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 25 квітня.
85. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 113.
86. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 114.
87. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 115 зв.
88. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 113.
89. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 113.

90. Кучеров Г. Г. Статути сільських „Просвіт” Правобережної України як важливий чинник їхньої діяльності (1917–1923 рр.) / Г. Г. Кучеров, В. Д. Коцюк // Збірник наукових праць „Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ ст. (до 80-х роковин пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні). – Хмельницький : ХІ МАУП, 2014. – Вип. VII. – С. 113.
91. Держархів Вінницької обл. (далі: ДАВО). – Ф. 172. – Оп. 4. – Спр. 596. – Арк. 1.
92. ДАВО. – Ф. 172. – Оп. 4. – Спр. 596. – Арк. 13.
93. ДАВО. – Ф. 172. – Оп. 4. – Спр. 596. – Арк. 7.
94. Село. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 23.
95. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р – 1184. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 63 – 79.
96. Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств „Просвіта” Правобережної України (1905–1923 рр.): Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Кам’янець-Подільський, 2007. – С. 111; Лозовий В. Подільська „Просвіта” / В. Лозовий // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам’янець-Подільський. – 1995. – № 4. – С. 46; Шмурікова Н. Було нелегко за будь-якої влади / Ніна Шмурікова // Слово Просвіти (всеукраїнський культурологічний тижневик). – 2008. – 8 жовтня; Сохацька Є. Кам’янець-Подільська „Просвіта” на сторінках „Нової Ради” (1917–1919 рр.): період відновлення / Євгенія Сохацька // Слово Просвіти (всеукраїнський культурологічний тижневик). – 2011. – 6–12 жовтня; Лозовий В. „Просвіта” на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) / В. Лозовий, В. Нестеренко // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.) / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільське міське товариство „Просвіта”, 1996. – С. 31; Машталір А. І. Вплив постаті Т. Г. Шевченка на діяльність Подільської „Просвіти” (1917–1920 рр.) / А. І. Машталір // Матеріали ХІІІ історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / О. М. Завальнюк (голова), В. І. Войтенко (співголова), Л. В. Баженов (відп. редактор) та ін. – Кам’янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 363.
97. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 25 березня.
98. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 28 лютого.
99. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 5 квітня.
100. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 29 квітня.
101. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
102. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 11 грудня.
103. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 1 лютого.
104. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 27 січня.
105. Село. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 24.
106. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 4 грудня.
107. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 4 грудня.
108. Село. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – № 6. – С. 30.

109. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 6. – С. 30.
110. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 18 лютого.
111. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 27 березня.
112. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 квітня.
113. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 9. – С. 26.
114. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 9. – С. 26.
115. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – № 50. – С. 24.
116. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 28.
117. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 30.
118. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – № 50. – С. 26; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 9. – С. 26.
119. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 квітня.
120. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 20 – 23.
121. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 29 квітня.
122. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 30 квітня.
123. Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920–1923 рр.) / О. А. Кручек. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 9.

Баженів Л.В.

м. Кам'янець-Подільський,

Кошель О.М.

м. Київ

**ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ У ДОСЛІДЖЕННЯХ
ТА ОПИСАХ ПОДІЛЬСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО
ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНОГО КОМІТЕТУ
(60-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.)**

У статті розглядаються етапи досліджень і створення описів населених місць Подільським єпархіяльним історико-статистичним комітетом у 1865-1901 рр., їх значення для нинішньої української історичної науки та для потреб підготовки перевидання томів «Історія міст і сіл України» в новій редакції.

Ключові слова: Подільський єпархіяльний історико-статистичний комітет, історико-статистичний опис міст і сіл, дослідження, нарис, джерела.

Активний процес розвитку в Україні у другій половині ХІХ ст. історичної науки, піднесення краєзнавчого руху, зростання інтересу в громадськості до минувшини своїх отчих країв спричинилися до нагальної потреби розгорнути і вдосконалити регіональні дослідження, створити

більш-менш повну й правдиву історію міст і сіл. Стосовно Правобережної України дана ситуація ускладнювалась тим, що з початку XIX ст. пріоритетні позиції в краєзнавчих дослідках займала польська історіографія, яка розглядала цей регіон під кутом зору „східних кресів” колишньої Речі Посполитої й тенденційно висвітлювала загальну історію, в тому числі населених місць. Для того, щоб перехопити ініціативу в польських науковців та аматорів у вивченні минувшини українських земель, у 1865 році був утворений Комітет для історико-статистичного опису Подільської єпархії (з 1890 р. - Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, з 1903 по 1920 роки – Подільське церковне історико-археологічне товариство), який став однією з відомих і авторитетних науково-громадських організацій в Україні, Росії і зарубіжжі [1; 2].

Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (далі – Комітет) від заснування визначив у своїй діяльності такі головні завдання на перспективу: 1) створити загальну історію Подільської православної єпархії у складі Подільської губернії; 2) здійснити історико-статистичні описи парафій, церков і монастирів єпархії; 3) створити історико-статистичні описи всіх населених місць своєї губернії [2; 4]. Хоча виконання цих завдань здійснювалося під суворим контролем св. Синоду і єпархіальної влади на місцях, проте в дійсності автори – члени Комітету на прикладі дослідження населених місць Поділля відтворювали регіональну історію України, що було гідним внеском у розвиток на її території національно-культурного відродження в середині XIX – на початку XX ст. Як же на практиці реалізовувалося виконання третього завдання Комітету?

Перша спроба місцевих краєзнавців-українців набратися певного досвіду в написанні історії міст, містечок і сіл Подільської губернії сягає в 40-і роки XIX ст. Зокрема, 1842 року при їх допомозі подільський губернатор К.Я.Фліге оприлюднив ілюстрований „Атлас Подольской губернии” [3], який умістив деякі відомості з історії, економіки, статистики, природи та культури краю. Своєрідним продовженням роботи над „Атласом” стала публікація в 1843-1845 роках у неофіційній частині „Подольских губернських ведомостей” серії нарисів, на жаль, без зазначення авторства: „Краткая история Подолии”, „Историческое обозрение городов Подольской губернии”, „Историческое обозрение некоторых местечек и поселений Подольской губернии”, в яких схематично і без претензій на використання джерел висвітлено минуле Кам’янець-Подільського, Проскурова, Вінниці, Летичева, Літина, Сатанова й інших міст і населених пунктів.

У 50-ті роки XIX ст. за справу створення історії Подільської єпархії та її населених місць взявся професор і бібліотекар Подільської духовної семінарії протоієрей П.А.Гліщинський (1810-1855). Йому дієво допомагали семінаристи, згодом відомі українські письменники і вчені

С.Руданський, А.Свидницький, К.Шейковський та ін.[4] Однак передчасна смерть П.Глішинського на дала змоги завершити свій „Опис”, в якому є чимало цікавих фактів про міста і села. Фрагменти цього твору були оприлюднені в „Подольских епархиальных ведомостях” 1862 року [5]. В цьому ж часописі протягом 1862-1865 років було уже вміщено за авторством тоді провідних дослідників Поділля М.Я.Орловського, М.З.Дороновича, П.І.Троїцького та інших 22 історико-статистичних описи міст і сіл [6]. До нині важливе значення для історіографії регіональних досліджень краю посідають за ґрунтовністю й детальністю фактів написання історико-статистичні описи Проскурова [7], Сатанова [8], Смотрича [9], Ярмолинець [10], Меджибожа [11], Могилева-Подільського [12], Брацлава [13] й інших міст і містечок, створених М.Я.Орловським. Проте далеко не всі ці нариси відповідали науковому рівню виконання, більшість з них страждали недостатністю використання джерельної бази, прогалинами й помилками у викладі подій, фактів та їх хронології. На той час були відсутні єдині вимоги та методики до створення історії міст і сіл, бракувало професіоналізму в місцевих досліджень, яких до того ж було замало.

У жовтні 1865 р. Св. Синодом було розглянуто і затверджено програми опису церков і монастирів, які склали і опрацювали протоієрей М.П.Троїцький і професор Подільської духовної семінарії, секретар Комітету О.Я.Павлович. 8 листопада цього ж року з санкції Синоду при Кам'янець-Подільській духовній семінарії було офіційно засновано Комітет для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії (згодом Подільський єпархіальний історичний комітет) [1, с.65]. Комітет надіслав свої програми в парафії для конкретної допомоги їх авторам. Відповідно до тих програм з'явилися публікації, які не втратили своєї актуальності і сьогодні. Це дослідження М.І.Яворовського [14], А.Конського [15], цикл статей М.П.Троїцького [16], історичний нарис О.Я.Павловича [17]. Однак найбільшу роль у вивченні історії та культури Поділля на цьому етапі відіграв красзнавець, протоієрей, ректор Подільської духовної семінарії М.В.Сіماشкевич, який своїми працями „Історико-єтографічний нарис Поділля”, „Подільський край. Нарис Поділля” та іншими здійснив значний внесок у розвиток українського національного відродження [18].

Упродовж 1865-1876 рр. єпархіальні „Ведомости” вмістили на своїх сторінках всього 19 історичних описів церков і парафій членів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [19]. Найкращі з-поміж них були описи членів Комітету, протоієреїв І.Радзяновського, М. Левицького, І. Корсовецького, С. Долинського. Значний внесок у вивчення населених місць Поділля на цьому етапі здійснив учитель Кам'янець-Подільської семінарії Созонт Михайлович Лобатинський своєю публікацією історії м.Тульчина і великої праці „Історико-статистическое описание

приходів, церковей, городів, местечек и сел Брацлавського узда Подольської єпархії с историческим очерком Брацлавського воєводства” [20], в якому вміщено описи міста Брацлава, містечка Немирова і 33 сіл.

1876 року вийшли з друку „Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии.” У першому випуску „Трудов” оприлюднено „Программу для пополнения историко-статистических описаний церковей и приходов” О.Я.Павловича та „Программу для собирания историко-статистических сведений о Подолии” М.В.Сіماشкевича [21]. Головними публікаціями того видання стали об’ємні історико-статистичні описи м.Жванця, сіл Панівець, Устя М.І.Яворовського та містечка Хмільник, с.Почапінці М.В.Сіماشкевича, які визнані найкращими і були рекомендовані як взірці написання всім єпархіальним історико-статистичним комітетам Російської імперії [1, с.66].

Через три роки було здійснено другий випуск „Трудов” Комітету [22], в якому були опубліковані кращі історико-статистичні описи Лянцкоруня, Гаврилівців та інших сіл Кам’янецького повіту. Проте вагомим здобутком цього збірника праць стала велика стаття, а по суті монографія, члена Комітету М.З.Дороновича „Армяне на Подоли и первая их церков в городе Каменце” [23], у якій вперше в історіографії краю ґрунтовно розглянуто і узагальнено життя, вірменських колоній та їх вірувань, історико-архітерних пам’яток XII-XIX ст. Ця праця не втратила своєї актуальності і сьогодні.

Вагомий внесок у розробку історії міст і сіл Поділля зробив відомий польський письменник, історик, краєзнавець, член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету Й.Й. Ролле (Доктор Антоній Ю.) (1830-1894) [24], який здійснив видання таких праць як „Статистичний опис Подільської губернії” (1866), „Гігієнічні нариси Поділля” (1869), тритомник „Замки подільські на молдавському прикордонні” (1880) та ін. З 1872 по 1893 рр. Ролле став видавати польською мовою свої „Історичні оповідання” (20 книг), які за своєю суттю є регіональною історією України в особах та населених місць Поділля, Волині і Київщини. У 80-х роках XIX ст. виходять його нариси „По малих дорогах”, в яких висвітлюється історія сіл Супрунківці, Михайлівка, Кривчик, Жванчик, Отроків, Струга, Вербовець, Тинна, Маліївці, Стріхівці; містечка Миньківці Ушицького, м.Могилів-Подільський, м. Яришів, м. Шаргород, сіл Немія, Юрківці, Лядава Могилівського, Ярмолинці, Шарівка, Боднарівка і Бобрухи Проскурівського, Сутківці Летичівського та Нігин Кам’янецького повітів Подільської губернії [24, с. 141]. Не втратили своєї актуальності і сьогодні краєзнавчі нариси Й.Ролле: „Доля прикордонного містечка на Поділлі», «Студениця на Дністрі», „Бакота – столиця Пониззя”, „Побужжя в XVII – XVIII ст.”, „Матеріали для історії Подільської губернії (1792-1796 гг.)»,

„Збірник відомостей про Подільську губернію” (1880-1884)» [24, с. 140-143]. Слід наголосити, що нариси Й.Ролле вигідно вирізнялись на фоні інших, оскільки для них характерно використання автором солідної джерельної бази за рахунок використання в першу чергу матеріалів Польщі та України і в першу чергу архівів панських маєтків Поділля і Волині, які у більшості не збереглися.

У 1884 р. Комітет опублікував „Програму для збирання історико-географічних відомостей про населені місця” [25], „Програму для збирання відомостей про народні забобони, повір'я і говірки” [26]. Внаслідок цього третій і четвертий випуски „Трудів” були повністю присвячені публікації історичних документів з метою їх використання авторами при створенні описів міст і сіл та підвищенню якості й науковості їх змісту. На увагу заслуговує спільне видання Подільського єпархіального історико-статистичного і губернського статистичного комітетів збірника „Материалов для истории г. Каменец-Подольска 1792-1796 гг.” (1885).

Наприкінці 1880-х років завершується археографічний етап діяльності єпархіального Комітету. В результаті твори з історії міст і сіл Поділля створювались на принципово нових засадах, були ґрунтовнішими і більш відповідали науковим вимогам. До того часу відносяться праці членів Комітету Є.Й.Сіцінського [27], М.І. Яворовського [28; 29], І.М. Янушевського [30], І.О. Шиповича [31] та ін. Рубіж ХХ-го століття ознаменувався низкою публікацій історичних публікацій про міста і села Є.Сіцінського [32; 33], П.Ф.Вікула, Є.В.Васиневського, І.К. Михалевича під загальною назвою „Про минуле Поділля” [34]. Це був період найвищого піднесення в творчій діяльності єпархіального історико-статистичного комітету, який завершився виданням у 1901 р. фундаментального тому «Приходы и церкви Подольской епархии» у складі «Трудів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету» за редакцією Є.Й. Сіцінського [35]. У цьому томі здійснено опис історії від часу заснування і до кінця ХІХ ст. міст, містечок, історичних сіл (розгорнуто), звичайних сіл і хуторів (стислі довідки) Подільської губернії (тепер Вінницька і половина Хмельницької області). Джерельну основу цієї розгорнутої енциклопедії склали всі попередні напрацювання членів Комітету з 1862 року понад 600 описів міст і сіл губернії, зібрані Комітетом у священників у 90-х рр. ХІХ ст. понад 1500 церковних літописів Подільської єпархії, документальні й статистичні збірники, польська література про населені місця регіону тощо [36]. Важливим надбанням для створення описів населених місць дописемного часу стало видання керівником Комітету Є. Сіцінським «Археологічної карти Подільської губернії» (1901) [37], яка й сьогодні лежить в основі археологічних досліджень краю. Суттєво допомагають авторам описів та нарисів про міста і села матеріали про старожитності, які містяться в книзі члена

Комітету В.К. Гульдмана «Памятники старины в Подолии» (1901) [38]. Все це забезпечило достовірність викладеного матеріалу у томі «Приходы и церкви Подольской епархии», довір'я до нього науковців до тепер, постійне використання при створенні сучасних описів населених місць на початку ХХІ ст. Свідченням цього широке використання його фактажу при створенні томів «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» (1971) та «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область» (1972), сучасні перевидання цього тому в 2009 р. у м. Біла Церква та в 2011 р. у м. Хмельницькому [39].

Таким чином, завдяки зусиллям подвижників Подільського єпархіального історико-статистичного комітету видано стільки наукових і науково-популярних праць, описів, документів і матеріалів з історії та культури краю, що вони створили міцний фундамент для української історичної науки в регіональних дослідженнях та в створенні історії населених місць Вінниччини й Хмельниччини сьогодні й на далеку перспективу, для підготовки і перевидання томів «Історія міст і сіл України» в новій редакції.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століття : монографія /Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля. – 1995. – Розд. 2,3.
2. Кошель О.М. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920) /Олексій Кошель. – Київ: Центр поділлезнавства, 1998. – 69 с.
3. Атлас Подольской губернии. Историческое объяснение планов и рисунков Атласа Подольской губернии, составленного губернатором К.Я.Флиге в 1842 г.// Журнал Министерства внутренних дел. – 1843. – Ч.1. – С.1-3; Ч.2 – с.311-353.
4. Баженов Л.В. Кам'янець-Подільська духовна семінарія – науковий Центр дослідження історії Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. /Л.В. Баженов // 43 звітна наукова конференція Кам'янець-Подільського педуніверситету за 1991-1992 р. (Секція суспільних наук). Тези доп. – Кам'янець– Подільський, 1993. – С.97-98.
5. Подольские епархиальные ведомости (г. Каменец-Подольск). – 1862 - № 7.
6. ПЕВ – 1862. - № 8, 11, 13, 14, 20, 22.
7. ПЕВ – 1863 - № 8.
8. ПЕВ – 1862 - № 3.
9. ПЕВ – 1863 - № 4.
10. ПЕВ – 1864 - № 14.
11. ПЕВ – 1862 - № 17.
12. ПЕВ – 1865 - № 8.
13. ПЕВ – 1891. - № 23-25, 28-33.

14. Яворовский Н.И. Попытка римского епископа подчинить своей власти русскую церковь Юго-Западной России в XIII в. /Н.И. Яворовский // ПЕВ – 1869 - № 3,4.
15. Конский А. Право патронатства в Юго-Западной России в XVI в. /А Конский // ПЕВ – 1869. т-№ 15; 1870. - № 4-19; 1871 - № 1-2.
16. Троицкий П.Н. Основание на Подолии православной епархии под названием Брацлавская и Подольская /П.Н. Троицкий // ПЕВ. – 1873. - № 5-21; 1874 - № 8-14.
17. Павлович А. Как образовалась уния в Западной и Юго-Западной России /А.Я. Павлович // ПЕВ. – 1869. - № 8. – С.323-334.
18. Сімашкевич М.В. Историко-статистическое описание заштатного города Хмельника /М.В. Сімашкевич // ПЕВ. – 1869. - № 10,11,12,13.
19. "Указатель Подольских епархиальных ведомостей". 1862-1905. (Сост.: Е.И.Сецинский, С.Л.Беднаровский). –К-Под., 1907. – 1015 с.
20. Лобатинский С.М. Историко-статистическое описание приходов, церквей, городов, местечек и сел Брацлавского уезда /С.М. Лобатинский // ПЕВ. – 1875. - № 11,13,20,21,22; 1876. - № 1-5.
21. Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. - К-Под., 1876. – Вып. 1.
22. Труды... - К.–Под. 1879. – Вып. 2.
23. Доронович М.З. Армяне на Подолии и первая их церковь в городе Каменце // Труды. – Вып. 2. – с.1-120.
24. Баженова С.Е. Юзеф Ролле і Україна : монографія /Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський, 2016.
25. Программа для собрания историко-географических сведений о населенных местностях // ПЕВ. – 1884. - № 22-27.
26. Программа для собирания сведений о народных предрассудах, поверьях и говорах // ПЕВ. – 1888. - № 12. – С.264-268.
27. Сецинский Е. Бакота – древняя столица Понизья /Е.И. Сецинский // ПЕВ. – 1899. - № 46-49.
28. Яворовский Н.И. Исторические сведения о Каменце-Подольском и его православных церквях /Н.И. Яворовский //ПЕВ. – 1889. - № 19-27; 1890.-№ 9-10; 1891. - № 32.
29. Яворовский Н.И. Церковно-приходские документы XVIII и начала XIX вв. Село Голубече Ольгопольского уезда. – Каменец-Подольск, 1899. – 112 с.
30. Янушевский И.Е. Очерки церковной и гражданской жизни Подолии /И.Е. Янушевский //ПЕВ. – 1891. - № 36, 37, 44, 47, 50.
31. Шипович И.Е. Исторические сведения о с. Боровое Ямпольского уезда /И.Е. Шипович //ПЕВ. – 1895. - № 17, 18.
32. Сецинский. Город Каменец-Подольский. Исторический очерк. – К., 1895. – 247 с.
33. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и цеквях Подольской епархии. Ущицкий уезд /Е.И. Сецинский //Труды Подольского церков-

- ного историко-археологического общества. – Каменец-Подольськ, 1911. – Вып XI; 1916. – Вып. XII.
34. Викул П.Ф., Васиневский Е.В., Михалевич И.К. О прошедшем Подолии //ПЕВ. – 1895. - № 7-14.
 35. Приходы и церкви Подольской епархии //Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета /под. ред.. Е.И. Сецинского. – 1901. – Вып. IX. – 1060 с.
 36. Баженов Л.В. Огляд фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника /Л.В. Баженов //Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присв. 100-річчю від заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.66-68.
 37. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии /Е.И. Сецинский //Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-395.
 38. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. (К составлению археологической карты Подолии) /В.К. Гульдман. – Каменец-Подольськ, 1901. – 405 с.
 39. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю.Й. Сіцінського і М.І. Теодоровича) /автор ідеї і упорд. Тимошук О.О., відп. за вип. Климчук В.В. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – 560 с.

Байдич В.Г.

м. Хмельницький

АНТИРЕЛІГІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (1958-1960 рр.)

Період відносної лібералізації партійно-державної політики в СРСР щодо релігії та церкви виявився нетривалим. Існувало декілька обставин, що обумовлювали неминучість розгортання чергової антицерковної кампанії в СРСР у досліджуваний період. Насамперед, це стосується тогочасної панівної ідеологічної парадигми КПРС, що проголошувала “повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР”, передвіщала побудову комуністичного суспільства в недалекому майбутньому. У лавах партійно-державного апарату панувало переконання щодо релігії як чужорідного соціалізму явища, ворожого елемента, що стояв на перешкоді форсованій побудові комунізму, елемента, який підлягав усуненню¹. У доповіді Микити Сергійовича Хрущова на XXI (позачерговому) з’їзді КПРС (січень-лютий 1959 р.), стверджувалося, що релігійність громадян у соціалістичному

супільстві не може мати соціальних коренів, а зумовлюється незадовільним рівнем антирелігійної пропаганди й надмірними свободами, наданими державою релігійним організаціям.

Пізніше у звітній доповіді М. Хрушова на XXII з'їзді КПРС (жовтень 1962 р.) одним із завдань комуністичного виховання громадян ставилося “звільнення свідомості від релігійних марновіств і забобонів”². Ухвалена з'їздом нова Програма КПРС мала на меті беззастережне викорінення релігійних поглядів зі свідомості “будівників комунізму”³. Сформульовані XXI та XXII партійними з'їздами рішення та завдання до виконання обумовили перебіг антицерковної кампанії на зламі 1950-1960-х рр., яка стала останньою спробою режиму радикально “розв'язати” релігійне питання в СРСР⁴.

Принциповою відмінністю кампанії 1958-1960 рр. від антирелігійних кампаній попередніх років стало безпрецедентне використання владою адміністративних методів для нищення релігійного життя, яке помітно пошквалилося на середину 1950-х рр. Колишні прямі репресії поступилися місцем тотальному адмініструванню діяльності релігійних організацій, дріб'язковому контролю не лише за їхнім життям загалом, але й окремих їхніх членів на приватному рівні. Особливістю нової кампанії стало прийняття радянськими органами влади різних гілок і рівнів величезної кількості підзаконних актів, відомчих інструкцій і вказівок, що мали надати вигляду законності новим методам наступу на релігію й церкву в СРСР. Продукування радянською машиною нормативних актів і відомчих інструкцій не встигало за практикою, що перетворилась на суцільне свавілля партійних комітетів і державних органів влади, цинічне відкидання ними ж створеної “соціалістичної законності”. Лише в Україні наприкінці антицерковної кампанії структура Римо-католицької церкви скоротилася у шість разів: у 1945 р. РКЦ мала 622 громади в 15 областях республіки, а в 1964 р. – 101 громаду у 8 областях⁵.

Початок антицерковної кампанії пов'язується з доповідною запискою відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди” від 7 липня 1958 р., яка імпліцитно містила вказівку відповідним радянським органам влади у відносинах з релігійними організаціями керуватися не відносно ліберальною листопадовою, а антирелігійною червневою постановою ЦК КПРС 1954-го року. Діяльність Рад у справах РПЦ та релігійних культів піддавалася критиці, а їхні представники на місцях звинувачувалися у тому, що вони “погано здійснюють свої функції, інколи йдуть на повідку в церковників”⁶.

Урядові очільники УРСР негайно відреагували на зміну політики в Москві щодо релігійних організацій. Уже 26 липня 1958 р. Міністерство фінансів республіки приписом за № 248 визначало, що хоча духовенство й

не обкладається сільськогосподарським податком, але за користування земельними ділянками має сплачувати податок зі 100-відсотковою надбавкою. Окрім того, релігійним громадам і духовенству заборонялося проводити збір будь-яких коштів на цілі, не пов'язані з культовими відправами⁷.

4 жовтня 1958 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову “Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»”. Постанова містила нові для державно-церковних відносин в СРСР підходи: з метою обмеження діяльності релігійних організацій перед органами влади ставилося завдання вжити низку адміністративних заходів, що суперечили чинному законодавству. Саме такого роду колізії й обумовили перманентне внесення впродовж хрущовської антицерковної кампанії змін до нормативної бази, що регулювала державно-церковні відносини, задля надання діям влади “законного” характеру. Правилком стало те, що відповідні нормативні документи мали гриф “Таємно” і залишалися невідомими релігійним організаціям і громадам⁸.

Певна лібералізація державно-церковних відносин у першій половині 1950-х рр. кваліфікувалася у зазначеній вище партійній постанові як вияв сталінізму: була “деформацією церковної політики соціалістичної держави”, “хибною політичною тактичною лінією”, що призвела до зміцнення в СРСР позицій релігії та церкви та створила сприятливі умови для пропаганди “реакційної” ідеології та діяльності “явних і таємних ворогів радянської влади” у середовищі духовенства⁹. На порядок денний було поставлене завдання з розгортання атеїстичного виховання, пропаганди й агітації.

Апарати уповноважених у справах РПЦ та релігійних культів по УРСР завзятіше, ніж союзні Ради чи відповідні структури в інших радянських республіках, діяли у боротьбі з релігією в період кампанії 1958-1964 рр.¹⁰ Про засоби, якими на місцях запроваджувалася науково-атеїстична пропаганда, свідчить лист від імені п'ятнадцяти тисяч римо-католиків Чернівецького району Вінницької області від травня 1959 р. на ім'я голови Верховної Ради СРСР К. Ворошилова. Зневірівшись у можливості відстояти свої права на республіканському рівні, віруючі просили вислати уповноваженого з Москви для перевірки методів ведення атеїстичної пропаганди, яку в районі очолили співробітники міліції, райвиконкому, сільрад (саме у такому порядку). Тиск, репресії, знущання над віруючими, аби змусити їх розірвати з релігією, стали в районі нормою. “Це нас не переконує, що Бога немає, а лише зміцнює нашу віру; невіруючі не розуміють віруючих і переконують ні в чому не повинних людей. [...] Просимо Вас звернути увагу на нас, віруючих колгоспників. Помилуйте хоч Ви нас”¹¹.

Стилістика листа, суміш російської мови з українською, граматичні помилки свідчать про те, що його писали прості, малоосвічені селяни, які,

натомість, мали глибоку віру й почувалися скривдженими у своїх релігійних почуттях. Прикметно, що лист підписано виключно жінками, які, як правило, рішучіше від чоловіків відкрито виступали на захист своїх релігійних прав. З другого боку, цей факт засвідчує абсолютне безправ'я такого суспільного феномену, як жінки-колгоспниці. Влада об'єктивно не мала змоги їх переслідувати (в радянському підколгоспному житті вони нічого не мали, крім тяжкої і фактично безоплатної фізичної праці), на відміну від чоловіків, які, як правило, у тих же колгоспах обіймали трохи вищі посади, яких могли позбутися, а відтак, і залишити всю родину без засобів до існування. Третя, прикметна ознака листа - неможливість вирішити питання на республіканському рівні й необхідність апеляції до союзного центру, де інколи скарги віруючих з України знаходили позитивний відгук.

Перші антицерковні урядові заходи 1958 р. були спрямовані, як уже зазначалося, насамперед на підрив економічних основ існування релігійних організацій під претекстом того, що деякі з них “приховують від оподаткування свої прибутки, займаються спекуляцією”. 16 жовтня 1958 р. Рада міністрів СРСР за вказівкою ЦК партії та особисто М. Хрущова ухвалила дві постанови, що збільшували оподаткування господарської діяльності релігійних організацій та надзвичайно ускладнювали життя монастирів. Напряму ці постанови не зачіпали Римо-католицької церкви, оскільки вона ще в довоєнні роки була позбавлена будь-якої власності та монастирів. Проте наступні рішення влади безпосередньо стосувалися римокатоликів. У листопаді 1958 р. було ухвалено “Інструкцію про порядок пропуску в СРСР релігійної літератури і предметів релігійного культу”, а наприкінці того ж місяця ЦК КПРС ухвалив постанову “Про заходи щодо припинення паломництва до так званих “святих місць”.

“Інструкція” практично унеможливлювала, й перед тим вкрай обмежене і спорадичне, надходження релігійної літератури до римо-католицького духовенства та віруючих. Такого роду видання вони отримували переважно шляхом спілкування з родичами за межами СРСР (переважно з Польщі та Угорщини), дещо вдавалося ввозити в країну іноземним туристам, під виглядом яких до України змушені були приїжджати римокатолицькі священики. “Інструкція” дозволяла кваліфікувати як релігійне видання літератури, у якій містилася будь-яка інформація, дотична до релігії як такої. На виконання вимог “Інструкції” уповноважений РСРК в Україні П. Вільховий у звіті за 1958 р. доповідав про наявність у республіці римо-католицьких ксьондзів, які “встановили зв'язок з єпископатом католицької церкви в Прибалтійських республіках, отримують через них розпорядження Ватикану, встановили зв'язки з польськими єпископами, отримують літературу, зокрема календарі”¹². Із прийняттям “Інструкції”

заборона отримувати будь-яку літературу релігійного змісту, навіть церковні календарі, набула “законного” підгрунтя.

У наступних роках завданням апарату уповноваженого РСРК УРСР було ретельне відстеження всіх можливих каналів надходження інформації до римо-католицьких громад і пошук засобів їх ліквідації. Зазвичай ініціативи українських чиновників були радикальнішими й екстравагантнішими, ніж у їхніх московських зверхників. Так, наприкінці 1962 р. республіканське керівництво пропонувало союзному вжити заходів із припинення радіотрансляцій католицьких богослужінь у соціалістичних країнах, оскільки їх активно слухали жителі прикордонних територій УРСР, а також припинити публікацію відомостей із життя Варшавської, Будапештської курій та Ватикану в суспільно-політичній пресі соціалістичних країн, яка вільно ввозилася й поширювалася на території Радянського Союзу.

Уповноважений РСРК по УРСР, усвідомлюючи, що внесенням пропозицій такого роду перевищує і свої повноваження, і рамки закону, зауважував: “З цих питань вартувало б домовитися з відповідними органами соціалістичних країн. При порушенні та вирішенні цих питань ініціатива, нам здається, має виходити від Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР.

Ми розуміємо: питання ці делікатні, але порушувати їх потрібно, оскільки від їхнього розв’язання залежить припинення релігійної пропаганди з сусідніх країн, оскільки вона підігриває релігійні настрої католиків західних областей України, та, мабуть, і Білорусії, можливо, й Литви, заважає нам у нашій роботі з атеїстичного виховання віруючих католицької церкви”¹³.

Постанова ЦК КПРС про припинення паломництва до шанованих віруючими святих місць 1958 р., доповнена постановою ЦК КПРС від лютого 1959 р. “Про припинення культової діяльності поза межами храмів”, з особливою заповзятістю виконувалася українським радянським керівництвом: кілька цілющих джерел було забетоновано, підготовлено документальний фільм у дусі 1920-х рр. “Правда про моці”, міліція застосовувала вогнепальну зброю проти паломників до святих місць, і одного з них було застрелено у Кременецькому монастирі, проти паломників до Почаєва застосовувалися водомети тощо.

В Ужгороді під дію цих постанов підпала римо-католицька Кальварія, розташована на міському цвинтарі. Кальварія, або “Хресна дорога”, являла собою понад десяток каплиць, у яких у художніх образах послідовно відтворювався шлях Ісуса Христа на Голгофу і його страга. Ужгородська Кальварія традиційно збирала у Страсну п’ятницю десятки тисяч римо-католиків Закарпаття, а на свято Божого Тіла - до 70 тис. віруючих¹⁴. Висока популярність серед прочан Кальварії й стала причиною її ліквідації

владою. Однак дії влади стали поштовхом до згуртування ужгородської громади, і вона, натомість, зуміла відстояти свій храм, попри надзвичайний тиск з боку обласного керівництва¹⁵.

У 1958-1959 рр. набирає обертів маховик зі скорочення числа зареєстрованих громад і зняття з реєстрації духовенства. У 1958 р. уповноважений РСРК по УРСР вийшов із пропозицією до союзного центру заборонити в межах СРСР об'єднання дрібних релігійних громад в одну більшу. Боротьбу з релігією пропонувалося “вести по двох лініях: і шляхом посилення науково-атеїстичної пропаганди, і шляхом поступового позбавлення їх організованого керівництва, шляхом гнучкого підсікання їх”¹⁶. Проте, що саме “друга лінія” була пріоритетною в діяльності республіканського керівництва, свідчить вказівка уповноваженого РСРК по УРСР К. Полонника, який у 1959 р. змінив на цій посаді П.Вільхового, дана його підлеглим на місцях. У розпорядженні новопризначеного республіканського уповноваженого першим пунктом йшлося про встановлення контролю за діяльністю кожної громади і священнослужителя, оперативне й гостре реагування на будь-яке порушення ними чинного законодавства про культу, і лише другим - про сприяння антирелігійній пропаганді з метою обмеження діяльності духовенства й зниження активності громад¹⁷.

У 1958 р. в Україні влада закрила 63 храми (у 6,3 раза більше, ніж попереднього року), а у 1960 р. - 747 (у 12,1 раза більше, ніж у 1958 р.). Скорочення мережі відбувалося переважно за рахунок дрібних сільських парафій¹⁸. У Тернопільській області з 286 костьолів і каплиць, які працювали тут в 1946р. діючими залишилося лише 8 релігійних громад із загальною кількістю 2340 віруючих¹⁹. Вони знаходились у містах Борщіві, Кременці і Підволочиську та в селах Галушинці, Коралівка, Лосяч, Ридодуби, Хом'яківка. Духовну обслугу цих костьолів здійснювали отці Адамчик, Вичисаний, Мерецький, Мацишин і Фейшакер. Кількість віруючих у цих костьолах була такою: Борщів – 263, Кременець – 275, Підволочиськ – 310, Галушинці – 609, Коралівка – 122, Лосяч – 150, Ридодуби – 351, Хом'яківка – 260²⁰.

У запланованих на 1959 р. заходах уповноважений РСРК по УРСР пропонував стосовно структур РКЦ “звести до мінімуму роз'їзди ксьондів до приходів, де немає постійного ксьондза”. Активних ксьондзів (Гладишевича з Полонного Хмельницької області, Кизмака з Мукачєвого Закарпатської області) влада перереєструвала з більших парафій на дрібніші “з метою обмеження, а також зручнішого контролю за діяльністю ксьондзів”²¹.

Механізм ліквідації релігійних громад відбувався за типовою схемою: спочатку влада конфісковувала храм шляхом розірвання договору оренди, потім позбавляла реєстрації парафіяльного священника, а після того вже

не залишалося перешкод для зняття з реєстрації громади. Саме у такий спосіб припинила легальне існування римо-католицька громада м. Станіслава. Спочатку обласний виконавчий комітет звернувся із судовим позовом до настоятеля костелу ксьондза Я. Павіланіса щодо порушення громадою умов оренди приміщення, пам'ятки архітектури XVII ст: громада впродовж десяти років оренди не проводила у приміщенні капітальних ремонтних робіт. Облвиконком вимагав від громади сплатити за ремонтні роботи понад 400 тис. руб. (з яких віруючі спромоглися зібрати трохи більше 3 тис. руб.) і розірвати договір оренди. Міський суд у лютому 1960 р. задовольнив позов у частині розірвання відповідного договору, і костел 16 квітня було закрито. Вже 10 червня того ж року обласний уповноважений РСРК знімає з реєстрації ксьондза за звинуваченням у перетворенні костелу на “нелегальний центр недобитих залишків уніатських мракобісів”, збиранні коштів на ремонт костелу поза його стінами, підготовці дітей до першого причастя, небажання здати владі ключі від будівлі костелу та “інших порушеннях радянських законів про культу”, яких саме в рішенні не уточнюються. Тоді уповноважений звертається до виконкому Станіславської облради з поданням про зняття з реєстрації громади, і 21 червня рішенням виконкому облради громада римо-католиків Станіслава втратила реєстрацію як “малочисельна і така, що не має будинку для моління”. Рішення скеровується до уповноваженого РСРК при Кабінеті міністрів СРСР для затвердження; останнє було оперативно отримане 12 липня 1960 р. з формулюванням “зняття релігійної громади католиків у м. Станіславі у зв'язку з розпадом”²². Формально законну процедуру було дотримано, громада більше не псувала статистику державних органів влади щодо скорочення релігійної мережі в країні й вважалася такою, що “саморозпалася”. Римо-католицьку каплицю в Проскуріві місцева влада закрила по причині невідповідності протипожежним вимогам, а приміщення планувала передати під міський архів²³.

Кількість костелів та чисельність парафій, що залишилися на території Хмельницької області висвітлює таблиця²⁴.

№ з/п	назва населеного пункту	дата реєстрації (закриття)	чисельність парафії	регулярність служб	площа
1	м. Деражня	13.04.1945р.	2000	періодично	76,2м ²
2	с. Глозубинці	20.03. 1945р.	400	періодично	96м ²
3	с. Миньківці	20.09.1945р.	150	періодично	30м ²
4	с.Підлісний Мукарів	12.05.1945р.	600	періодично	270м ²
5	с.Залісці	4.06.1945р.	112	періодично	20м ²

6	с.Тинна	Неzareєстрована (служби здійснюються на вулиці)	230	–	–
7	сmt Смотрич	неzareєстрована (служби здійснюються на вулиці)	183	–	–
8	с. Струга	17.01.1945р.	150	–	96м ²
9	с.Китайгород	12.04.1945р.	980	періодично (діє церковний хор на 15 осіб)	200м ²
10	м. Полонне	4.06.1945р.	2000	діє церковний хор на 20 осіб	208м ²
11	м. Городок	25.04.1945р.	1000	періодично	52м ²
12	с. Зіньків	неzareєстрована (служби здійснюються на вулиці)	150	–	–
13	м.Кам'янець-Подільський	неzareєстрована (служби здійснюються на вулиці)	10-15	–	–
14	м. Красилів	неzareєстрована (служби здійснюються на вулиці)	25	–	–
15	с. Тарноруда	закрита в 1951р.			
16	с. Маниківці	13.04.1945р.	250	періодично	70м ²
17	с.Гречани	17.04.1945р.	4000	періодично	196м ²
18	сmt Летичів	2.10.1945р.	500	періодично	96м ²

У 1959 р. темпи наступу на релігію й церкву в СРСР дещо уповільнилися, але вже початок 1960 р. ознаменувався новою хвилею адміністрування. У січні 1960 р. було ухвалено дві постанови ЦК КПРС – “Про завдання партійної пропаганди за сучасних умов” (9 січня) та “Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу” (13 січня)²⁵. На виконання постанови ЦК КПРС від 13 січня додатково було ухвалено 21 березня 1960 р. одноіменну постанову ЦК КПУ, оскільки релігійність населення в республіці традиційно залишалася однією з найвищих в СРСР: на 1 січня 1961 р. 64 % від усіх релігійних організацій, що існували в СРСР, було зареєстровано саме в Україні²⁶.

Згідно з інформацією радянських контролюючих органів релігійність населення в країні зростала. Тому зазначені вище партійні та урядові до-

кументи були спрямовані на радикальне скорочення кількості саме духовенства як організатора релігійного життя громад, як центру, довкола якого гуртуються віруючі. Відтак, розпочався процес з усунення настоятелів громад від керівництва, усі повноваження передавалися до рук громад, що руйнувало традиційний устрій РКЦ як ієрархічної структури.

21–22 листопада 1960 р. у Києві було проведено нараду уповноважених РСРК при Вінницькому, Житомирському, Закарпатському, Львівському, Тернопільському та Хмельницькому облвиконкомах, на якій ішлося про “посилення контролю за діяльністю католицького духовенства та релігійних громад католиків на Україні”²⁷. За підсумками наради уповноважений РСРК по УРСР К. Полонник зазначав, що, “зважаючи на характер католицької церкви, де повним господарем завжди було духівництво, ми основну увагу у своїй роботі по контролю за діяльністю католицьких громад спрямували на позбавлення їх систематичного духовного керівництва, на звуження сфери впливу ксьондзів”²⁸. З цієї метою обласні уповноважені були зобов’язані вжити такі заходи: кожного ксьондза реєструвати тільки при одній громаді, заборонивши йому відвідування інших громад; виїзди ксьондзів до громад, що не мають постійного священнослужителя, дозволено здійснювати не частіше одного разу на 2-3 місяці за наявності прохань з боку віруючих, уникаючи при тому видачі дозволів на приїзд ксьондзів до громад на релігійні свята. Термін виїзду обмежити 2-4 днями. Виконуючи розпорядження, уповноважений у справах релігії при Хмельницькому облвиконкомі А.Стецюк, заборонив, незважаючи на чисельні прохання парафіян, проводити ксьондзу Борисевичу треби в м.Летичеві. Релігійна громада намагаючись піти на компроміс, просила владу дозволити священнику провести обряди тільки у неробочі дні. Однак відповідь була негативною²⁹.

Крім того, обласні уповноважені отримали наказ не реєструвати нових на місце померлих і встановити контроль за діяльністю кожного ксьондза; відвідувати костели під час богослужінь, слухати та аналізувати проповіді та інформувати відповідні органи влади про їхній зміст; карати за кожне порушення законодавства про культу як ксьондзів, так і представників виконавчих органів громад; сприяти веденню атеїстичної пропаганди серед католиків, підтримуючи тісний зв’язок з лекторами-пропагандистами та редакторами газет і радіо для надання їм інформації, що може бути використана для відриву віруючих від релігії³⁰. Через смерть ксьондза, що обслуговував костьоли у с.Косові та Ридодубах, що на Тернопільщині, а в с.Коралівка через неукомплектованість “двадцятки” вони були зняті з реєстрації та закриті³¹. Програма була спрямована на остаточне знищення структур Римо-католицької церкви в Україні.

В Тернопільській області з метою зменшення активності римо-католицьких громад та священників, обласний уповноважений вважав за необ-

хідне: через партійні органи посилити антирелігійну роботу й атеїстичну пропаганду в пунктах розташування римо-католицьких костелів; пришвидшити створення в Борщівському, Скалатському і Чортківському районах комісій сприяння уповноваженому Ради у справах релігійних культур; організувати через райкоми КПУ індивідуальну роботу серед католиків, залучивши для цього агітаторів і комуністів³².

Обласні уповноважені в доповідях на листопадовій 1960 р. нараді в республіканській РСРК зазначали ефективність вжитих заходів з обмеження діяльності духовенства: у 1960 р. в УРСР було закрито 20 костелів і, відповідно, знято з реєстрації 20 громад, кількість ксьондзів скоротилася до 48 осіб на 133 зареєстровані громади³³.

У Станіславській області в другій половині 1960 р. не залишилося жодної зареєстрованої римо-католицької громади, жодного діючого костюлу, жодного зареєстрованого ксьондза. всі недіючі на Станіславщині костюли, а їх загалом на 1961 р. нараховувалося близько 130, використовувалися під складські приміщення. Але обласного уповноваженого й облвиконком непокоїло те, що значна їхня кількість не втратила сакрального вигляду, “єдине, що знято хрести”, а вони вимагали, щоб були зняті й куполи, “тобто, переобладнати їх так, щоб вони не мали вигляду молитовної будівлі”³⁴.

Водночас у звіті уповноваженого РСРК по УРСР за 1960 р. містилася констатація неприйнятної для влади факту: “Католицька церква, попри скорочення мережі громад, міцно втримує свої позиції. Кількість віруючих все ще велика. Відвідуваність костелів, що обслуговуються ксьондзами, висока”³⁵. Республіканський центр і надалі вимагав, щоб діяльність обласних уповноважених була “спрямована на використання всіх законних можливостей для обмеження сфери впливу католицького духовенства, скорочення сітки католицьких громад”³⁶.

Отже, хрущовська антицерковна кампанія 1958-1960 рр. розгорталася в Радянському Союзі хвилеподібно. Амплітуди її коливань, які явно відчувала у своєму внутрішньому житті Руська православна церква, не зачіпали церкву Римо-католицьку. Для останньої увесь цей період виявився часом безупинних гонінь, посилення адміністративного тиску й чиновницької сваволі, перманентних вибіркових репресій. Як правило, адміністрування виявлялося у таких формах, як конфіскація храмів і їхнє протизаконне закриття; необґрунтовані відмови у реєстрації діючих громад або зняття їх з реєстрації, необґрунтовані зняття з реєстрації ксьондзів за політичними чи карними звинуваченнями; застосування сил міліції для перешкоджання проведенню молитовних зібрань; шпигунство за діяльністю духовенства й віруючих; проведення незаконних обшуків у храмах та приватних оселях віруючих і духовенства з вилученням релігійної літератури та атрибутики; звільнення з роботи віруючих за релігійні переконання; переслідування й

покарання батьків за навчання дітей релігії та відповідне виховання. Внаслідок хрущовської антицерковної кампанії відбулося різке скорочення кількісних показників релігійного життя, проте його інтенсивність, жертовність у свідченні віри неймовірно зросли в часи переслідувань, прикладами чого ясніє історія Римо-католицької церкви в Україні.

Джерела та література:

1. Єленський В. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х - початку 60-х років / В. Єленський // Маршрутами історії / [упоряд. : Шаповал Ю. І.; редкол.: Рудич Ф. М., Курас І. Ф.]. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 271–285.
2. Хрущов М.С. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу / М.С. Хрущов. – К., 1961.– С. 12.
3. Сергійчук В. І. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – С. 40.
4. Хрущов М.С. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу / М.С. Хрущов. – К., 1961.– С. 235.
5. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 128. арк. 148, 208.
6. Кияк С. Р. Український католицизм і громадянське суспільство: становлення та сучасний стан проблеми / С. Р. Кияк // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. – Чернівці, 2004. – Вип. 203 – 204. – С. 57.
7. Жуковський А. Засоби нищення церкви і проблема «наукового атеїзму» / А. Жуковський // Церква і релігія в Україні: 50 літ після жовтневої революції (1917 - 1967): зб. доп. наук. конф. (Мюнхен, 5 – 7 липня 1968 р.). – Мюнхен, 1984. – Т. 12.– С. 154.
8. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / [упоряд. : Росович В., Жалко П.]. – К.: Політвидав України, 1980. – Т. 6. – С. 248.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5028, арк. 100.
10. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політолог. дискурс / В. А. Войналович.– К.: Світогляд, 2005. – С. 85.
11. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 265, арк. 35-36.
12. Там само, ф. 4648, оп. 4, спр. 121, арк. 69.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 258-259.
14. Там само, спр. 4927, арк. 170-172.
15. Там само, спр. 5205, арк. 359.
16. Там само, спр. 4927, арк. 292-294.
17. Там само, арк. 1.
18. Про релігійне і атеїстичне виховання: зб. док. і матер. / [упоряд. Лобовик Б. О. та ін.]. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 88.
19. Державний архів Тернопільської обл., ф. П. 1., оп. 1, спр. 2802, арк.121.
20. Там само, ф. П. 1, оп. 1, спр. 2678, арк. 102.
21. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 121, т. 1, арк. 70.

22. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 388, оп. 2, спр. 54, арк. 128-129, 132-133, 136-138, 145.
23. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-338, оп.15, спр.1907, арк. 25.
24. Там само, ф. Р-338, оп. 21, спр. 117, арк. 84-110.
25. Архив Совета по делам религиозных культов при СМ СССР (1944–1965): каталог документов / [сост. : Одинцов М. И.]. – М.: ПроPILEI, 1996. – С. 57-59.
26. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 6, спр. 255, арк. 41.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5205, арк. 354-360.
28. Там само, ф. 1, оп. 24, спр. 5205, арк. 348.
29. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-338, оп. 21, спр. 85, арк. 60.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5205, арк. 348-349, 355.
31. Держархів Тернопільської обл., ф. П. 1, оп. 1, спр. 3325, арк. 47.
32. Там само.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5205, арк. 354.
34. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р. 388, оп. 2, спр. 93, арк. 36.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5297, арк. 74-75.
36. Там само, спр. 5116, арк. 330.

Додатки:

Лист уповноваженому Раді у справах релігійних культів при виконкомі Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих А. Стецюку

Уповноваженому Ради в справах
релігійних культів при Хмельницькому
Облвиконкомі тов. Стецюку О. М.
Копія: Голові виконкому Литичівської
районної Ради депутатів трудящих

Представники католицької релігійної громади м. Литичева, які були у нас на прийомі 18 березня б. р., скаржились, що голова Литичівської сільської ради депутатів трудящих вимагає від релігійної громади за її кошти зробити огорожу кладовища і займатись його благоустроєм.

За існуючим законоположенням кладовища знаходяться у віданні місцевих Рад депутатів трудящих, які й повинні утримувати їх в належному порядку і займатись благоустроєм. Вимоги сільської ради, щоб релігійна громада встановила огорожу і займалась благоустроєм кладовища, є незаконні.

Нам було також заявлено, що на кладовищі знищуються надмогильні пам'ятники, зелено насадження тощо.

Доручаємо Вам перевірити всі ці факти і коли вони підтвердяться Вам необхідно доповісти про них керівництву області.

Заст. Уповноваженого Ради в
справах релігійних культів
при Раді Міністрів УРСР

[підпис] Р. Швайко

Державний архів Хмельницької обл., ф. Р-338, оп. 21, спр. 103, арк. 12.

**Повідомлення уповноваженому Ради у справах релігійних культів
при виконкомі Хмельницької обласної Ради депутатів А. Стецюку
щодо ксьондза Лисицького**

Уполномоченному Совету по делам религиозных
культов при Хмельницком Облисполкоме
тов. Стецюку А. Н.

22 июля т. г. у нас на приеме были верующие католики: Молчанок В. Е.
/с. Рудня Летичевского р-на/ и Новаковская Альвина Феликсовна /из Дераж-
нянського общ. католиков/ они являются организаторами по возвра-
щению ксендза Лисицкого в их приход.

Мы дали разъяснения, что ксендз Лисицкий за нарушение законода-
тельства о религиозных культурах снят нами с регистрации, как служитель
культы.

Ставим Вас об этом в известность и просим принять меры по
разъяснению данного вопроса среди верующих Летичевского и Дераж-
нянського обществ. Информировуйте об этом руководство районов через
Облисполком и внесите предложение об усилении культурно-массовой и
воспитательной работы среди верующих – католиков.

Об исполнении информируйте нас.

Уполномоченный Совета по делам
религиозных культов при Совете
Министров УССР

[подпись] П. Вильховый

Державний архів Хмельницької обл., ф. Р - 338, оп. 21, спр. 103, арк. 26.

**Висновок уповноваженого Ради у справах релігійних культів при
раді міністрів УСРСР про розгляд скарг католиків із м. Красилова**

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по рассмотрению жалоб, которые были направлены в Верховный Совет СССР, в Совет по делам религиозных культов, а также на имя Председателя Совета Министров СССР товарища Г.М. Маленкова и в другие союзные и республиканские учреждения, группой лиц верующих католиков из м. Красилов Хмельницкой области, в частности заявления, подписанные гр. Хворостинским Павлом Ивановичем, Дидык Иваном Войцеховичем и Завадской Петруней.

Рассмотрев все жалобы, а также изучив их через выезд на место Уполномоченного Совета, нашел:

1. В июне месяце 1937 года религиозное общество римско-католической церкви в м. Красилов прекратило свои молитвенные собрания и бывшее помещение костела было приспособлено под кинотеатр. В 1938 г. это же помещение было передано райпотребсоюзу под райбазу.

Поскольку бывшее здание костела считалось национализированным, то передача его кооперативной организации была оформлена с учинением денежного расчета, т.е. не бесплатно, а райпотребсоюз перечислил в госфонд за это здание 40.000 руб. и пользовался этим зданием до начала Отечественной войны.

2. Во время временной немецко-фашистской оккупации группа верующих католиков во главе с Хворостинским Павлом Ивановичем самовольно захватили помещение бывшего костела и начала проводить в нем молитвенные собрания.

3. В 1948 году, когда проходила проверка, как используются помещения ранее принадлежащие торгующим организациям, было вскрыто незаконно захваченное помещение верующими католиками в м. Красилов и Красиловский райпотребсоюз возбудил вопрос через народный суд о возврате им принадлежащего помещения.

4. В марте 1949 г. Народный суд вынес решение по данному вопросу. Это решение нарсуда было обжаловано со стороны группы верующих, но вышестоящая судебная инстанция утвердила решение Красиловского народного суда и после этого это решение суда вошло в законную силу, вследствие чего, бывшее костельное помещение было изъято и передано райпотребсоюзу.

5. Учитывая просьбу верующих католиков, Красиловский райсовет взамен изъятого бывшего костельного здания, выделил другое помещение по улице Шосейной на 1-й сотне. Это здание имело 200 квадратных метров и было вполне пригодным для молитвенных собраний. Однако верующие не пожелали занять это здание. Мы дали религиозному обществу годичный срок для освоения предоставленного им здания по ул. Шосей-

ной № 1 и предупредили руководство религиозного общества, что если они не освоят в течении года это здание, то религиозное общество, согласно существующего положения, будет снято с регистрации.

6. Прошел не один, а 2 года, а Красиловское религиозное общество католиков от предоставленного им помещения для их молитвенных собраний отказалось; учитывая, что данное религиозное общество длительное время не осваивает помещения, т.е. по существу распалось, было вынесено решение Облисполкомом от 15.2.51. за № 244 о снятии этого общества с регистрации.

Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР санкционировал это решение.

Согласиться с мнением руководства области об использовании бывшего помещения костела в м. Красилов для социально-культурных целей в частности для школы по подготовке кооперативных кадров.

7. В Хмельницкой области имеется много действующих костелов и верующим католикам есть полная возможность отправлять свои религиозные потребности в действующих костелах, в частности в костеле поселка Гречаны возле г. Хмельницкого, где имеется зарегистрированное общество католиков и к которому верующим м. Красилов удобно ездить рабочим поездом и другими видами транспорта.

На основании вышеизложенного считаю необходимым это заключение для сведения направить:

- а) Совету по делам религиозных культов при Совете Министров СССР;
- б) Уполномоченному Совета при исполкоме Хмельницкого облсовета депутатов трудящихся;
- в) Председателю Исполкома Красиловского райсовета депутатов трудящихся;
- г) Просить председателя исполкома Красиловского райсовета депутатов трудящихся вызвать к себе на прием лиц, которые продолжают писать жалобы о якобы неправильном изъятии бывшего костельного здания и огласить им это наше заключение по их жалобам.

Уполномоченный Совета по делам
Религиозных культов при Совете
Министров Украинской ССР подпись /П. Вильховый/

Державний арів Хмельницької обл., ф. Р-338, оп. 21, спр. 85, арк. 50-52.
Оригінал. Машинопис

КОНТРАБАНДА ТА НЕЛЕГАЛЬНІ ПЕРЕТИНИ КОРДОНУ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ У ХІХ СТОЛІТТІ (ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МАТЕРІАЛІВ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ)

У цій статті чиниться спроба аналізу джерел про контрабанду товарів та нелегальний перетин кордону в ХІХ ст. у межах тодішнього Кам'янецького повіту Подільської губернії на підставі матеріалів, що зберігаються у фонді однойменного повітового суду Держархіву Хмельницької області.

Ключові слова: контрабанда, нелегальний перетин кордону, джерела, фонд, Кам'янецький повіт, повітовий суд.

Одними з важливих проблем, які досить істотно впливали на економіку та повсякденне життя мешканців південно-західної частини Поділля у ХІХ столітті, були контрабанда товарів через кордон між Російською та Австрійською (з 1867 – Австро-Угорською) імперіями, а також нелегальний перетин цього кордону громадянами обох держав з інших причин.

Переміщення через кордон великої кількості дефіцитних товарів за демпінговими цінами загрожувало великими втратами для економіки країни, в яку вони ввозилися. Цей процес (контрабанди) гальмував і розвиток виробництва товарів місцевими підприємствами. Саме тому владою надавалася досить велика увага боротьбі з цим злом. Успішності ж її перешкождала відсутність достатніх засобів та сил для припинення нелегального потоку іноземних товарів, а також громіздкість та повільність дій російського імперського державного бюрократичного апарату. Вплив на цей процес мав і великий вільний потік нелегального перетину кордону мешканцями прикордонних територій обох держав.

Існувала налагоджена система контрабанди цілими кримінальними угрупованнями. Одні служили провідниками через кордон, інші – переміщували контрабанду з Австрії на Поділля на певні перевалочні бази. Частина товарів реалізовувалася на місці, інші ж перевозилися вглиб Російської імперії і продавалися там. Найпоширенішою була контрабанда тими товарами, які, або зовсім не вироблялися в Російській імперії, або ж виготовлялися в обмеженій кількості. Враховуючи стан економіки Росії, списки дефіцитних товарів були дуже великими. Необхідно відмітити, що в різні періоди номенклатура контрабанди змінювалася. Проте стабільним

залишався попит на алкогольну продукцію, тютюнові вироби, чай, різноманітну галантерею тощо.

Документи, які зберігаються у фонді Кам'янецького повітового суду Держархіву Хмельницької області, дозволяють нам більш детально дослідити питання контрабанди та нелегального перетину кордону у вище вказаному повіті.

У фонді налічується 116 справ, які безпосередньо пов'язані з цією проблемою. З них 30 одиниць зберігання стосується нелегального перетину кордону, а 86 – контрабанди, її переховування та реалізації.

За об'ємом вони дуже різняться: одні нараховують всього по десятку або дещо більше аркушів, інші ж є дуже обширними. Так, справа про звинувачення стражника австрійської цісарської служби І.Ерганинова в нелегальному перетині кордону в 1800 р. налічує лише 10 аркушів [1, арк. 1-10], про втечу австрійського підданого В.Кочуба з-під арешту з Гусятинської поліції в 1861 р. – 9 аркушів [2, арк. 1-9], про звинувачення мешканця м. Лянцкорунь І.Нейзберга у переховуванні контрабандних товарів у 1872 р. – всього 6 аркушів [3, арк. 1-6]. Найменшою ж є справа про звинувачення міщан м. Жванця Савицьких у зберіганні контрабандного спирту, датована 1872 р., - лише 4 аркуші [4, арк. 1-4]. В той же час, слідча справа про звинувачення Фідернера в контрабанді у 1859 р. налічує 1359 аркушів [5, арк. 1-1359], подібне звинувачення стосовно Я.Мортка та Г.Ябки того ж року – 1013 аркушів [6, арк. 1-1013]. Таке ж звинувачення австрійського підданого Позюка в контрабанді розтягнулося на 1213 аркушів [7, арк. 1-1213], у справі про перевезення контрабанди через с. Слобідку Скипчанську та вбивство стражника Василевського 1818 р. налічується 1432 аркуші [8, арк. 1-1432]. Ще ряд одиниць зберігання мають від 500 до майже 900 аркушів:

1869 р. Про звинувачення мешканця м. Оринина Ш.Файнзільберга у підробці митного штампа [9, арк. 1-537].

1858 р. Про затримання тисяцьким м. Фрамполь Годлинським контрабандного чаю [10, арк. 1-622].

1855 р. Про звинувачення Ліфтена, Вайтенберга та Кіпера в контрабанді [11, арк. 1-726].

1861 р. Про звинувачення групи мешканців м. Купина в контрабанді [12, арк. 1-814].

1860 р. Про звинувачення Алтера Аккермана в перевезенні через кордон дезертирів [13, арк. 1-886].

Як бачимо з вищенаведених відомостей, контрабанда та нелегальний перетин кордону здійснювались як групами осіб, так і окремими мешканцями прикордоння. Зокрема, у 1855 р. селянина с. Вільхівці Т.Ляхту звинувачували у контрабанді товарів [14, арк. 1-149], а селянина с. Ляшківці

К.Чорного – у спробі нелегального перевезення людей за кордон [15, арк. 1-88]. Найбільша цифра звинувачених у контрабанді товарів прозвучала у 1857 році, коли за такі дії судили 70 чоловік [16, арк. 1-15]. Щоправда, в останній справі немає детального опису діяльності контрабандистів, подається лише загальний список та за які конкретні вчинки їх арештували.

Національний склад контрабандистів та інших порушників кордону був не дуже різноманітним. Серед них переважали (значно більше половини – авт.) представники єврейської національності, на яких приходилася й левова частка випадків переховування контрабанди та її реалізація. Деякі з них фігурували не в одній кримінальній справі. Так, мешканець м. Збрижа Ф.Чигировський проходив по справі (разом з С.Лейманом) щодо нанесення тілесних ушкоджень прикордонному стражнику П.Єременку у 1860 р. [17, арк. 1-192]. Вони ж, у 1861 р., звинувачувалися в контрабанді та вчиненні опору представникам влади [18, арк. 1-129].

Чимало серед порушників кордону було й осіб польської національності. Зокрема, в 1864 р., мешканець м. Гусятин А.Свенцицький звинувачувався у перевезенні через кордон забороненої літератури. Його співниками були євреї А.Плец та Е.Голдштейн [19, арк. 1-110]. Наступного року у втечі за кордон звинувачували однодворця с. Кринів М.Домбровського [20, арк. 1-73]. За два роки до того його односельці Т.Постановський, В.Олійник та Стрельбицький потрапили під слідство за контрабанду та опір представникам влади [21, арк. 1-126].

Українці ж в контрабандних операціях використовувалися, переважно, як «в'ючна» сила. Їх якраз найчастіше й затримувала прикордонна варта, так як це було з С.Лещуком у 1852 р. [22, арк. 1-84], І.Кузяком з с. Ружа у 1862 р. [23, арк. 1-170], Тхориком і Скакуном з м. Лянцкорунь у 1866 р. [24, арк. 1-44], А.Порознюком та І.Доманюком з с. Мар'янівки у 1867 р. [25, арк. 1-248], Я.Виклюком з с. Чернокозинець у 1868 р. [26, арк. 1-133], І.Стефчуком з с. Кудринці у тому ж році [27, арк. 1-86], Т.Табакком у 1869 р. [28, арк. 1-13] тощо.

Щодо соціального стану, то серед контрабандистів та інших порушників кордону зустрічалися люди з різних прошарків населення. Наприклад, у 1863 р. у спробі нелегального перетину кордону звинувачувався граф І.Козибродський [29, арк. 1-37]. За рік до того спробу нелегального перетину кордону вчинив канцелярський службовець К.Заблоцький [31, арк. 1-146]. Того ж року поміщик с. Почапинець С.Стройковський перевозив за кордон осіб, які так і залишились невідомими [31, арк. 1-305]. У 1867 р. спробу нелегального перетину кордону вчинили дворяни І.Будзинський, А.Рафальський, А.Матковський, Л.Пакославський, К.Подруцький, Г.Калембах [32, арк. 1-28]. У зв'язках з австрійськими підданими в 1871 р. судили поміщика Волошиновського [33, арк. 1-70]. В 1863-1869 рр. у

повітовому суді розглядалася справа про контрабанду, в якій звинувачувався купець Ш.Радбіль [34, арк. 1-325]. За звинуваченнями у втечі за кордон тільки в 1865 р. під судом перебували чиновники м. Кам'янця В.Раковський та В.Венцовський [35, арк. 1-61], однодворець с. Кринів М.Домбровський [36, арк. 1-73] та дворянин м. Кам'янця М.Лучинський [37, арк. 1-181].

Вище вже згадувалося чимало селян та міщан, які здійснювали як контрабанду, так і нелегальний перетин кордону.

З порушниками кордону велася боротьба, про що свідчать усі вищезгадувані матеріали. Можна навести й додаткові приклади:

1865 р. Штабс-капітан Сутягін затримав контрабандні товари в м. Оришин [38, арк. 1-141]

1869 р. Прикордонна варта затримала контрабандні товари в м. Купин [39, арк. 1-43]

Інколи затримання контрабандистів та нелегальних порушників кордону відбувались досить жорстко:

1870 р. Селянин Калинюк С. з села Панівці був убитий прикордонною вартою при спробі перетину кордону [40, арк. 1-34]

1870 р. Стражники Зеленецького прикордонного посту нанесли тяжкі тілесні ушкодження селянину с. Андріївки І.Малому [41, арк. 1-12]

1870 р. Таких же ушкоджень зазнав від прикордонних стражників (наглядачів) А.Катальського, Жолуденка, Монастирського селянин м. Збриж І.Кубов [42, арк. 1-21]

Необхідно відмітити, що й контрабандисти і нелегали також не відзначалися м'якістю:

1852 р. Контрабандисти Квятковський, Шуворський, Стемпковський вчинили напад на прикордонну варту [43, арк. 1-319]

1854 р. Селяни с. Пуклі Я.Милюк, Н.Монастирчук та ряд інших вбили прикордонного стражника О.Макарчука [44, арк. 1-305]

1862 р. Селянин с. Криків С.Диса вчинив опір прикордонній варті при преході кордону [45, арк. 1-111]. Такі ж дії здійснив і селянин с. Пукляки Л.Нагнибіда [46, арк. 1-113], як і мешканці с. Криків Савицький та Лубковський [47, арк. 1-277]

1866 р. Напад селян А.Бачинського, Репетовських, І.Полякова, А.Горобця та ряду інших осіб на прикордонний пост в с. Сікоринці [48, арк. 1-92]

1869 р. Напад мешканців м. Жванця на обоз, що перевозив вилучену контрабанду у митницю і захоплення ними товарів [49, арк. 1-10]

1870 р. Напад селян с. Андріївка на прикордонних стражників [50, арк. 1-12]

1870 р. Селяни м. Збриж Л.Зімак, А.Міляр побили прикордонного стражника Заходяченка [51, арк. 1-107]

Траплялися й інші випадки. Так, у 1859 р. прикордонних стражників судили за сприяння контрабандистам [52, арк. 1-49]. А в 1868 р. у контрабанді, разом з селянином с. Кудринці І. Стефчуком, звинуватили і прикордонного наглядача Г. Шнейдерського [27, арк. 1-86].

Чимало мешканців краю звинувачували у зберіганні контрабандних товарів. Тільки у 1870-1872 рр. у Кам'янецькому повітовому суді розглядалося кілька таких справ:

1870 р. Староста с. Андріївка Тилимонов не лише зберігав контрабандну горілку, а й вчинив опір чиновникам при вилученні товару [52, арк. 1-19]

1871 р. За подібні незаконні дії судили орендаря шинку в с. Антонівка Губермана Л. [53, арк. 1-52]. Аналогічне звинувачення було висунуте проти однодворця с Криків В. Недзельського [54, арк. 1-43]. За зберігання контрабандних товарів судили Л. Лернера [55, арк. 1-6]

1872 р. Контрабандний спирт знайшли у підвалах Чернокозинецької гуральні [56, арк. 1-156]

Досить трагікомічний випадок трапився у 1853 р. Титулярний радник Смаржевський поручився за контрабандиста Якубовського. Останній втік. В результаті будинок титулярного радника був проданий, як поручителя втікача [57, арк. 1-86].

В цілому ж, у справах фонду Кам'янецького повітового суду, що стосуються контрабанди та нелегального перетину кордону, є багато важливої інформації про життя мешканців прикордонних територій Поділля. Її дослідження сприятиме створенню цілісної історії нашого краю у ХІХ столітті, дозволить визначити вплив цих явищ на економічно-соціальний розвиток південно-західних подільських земель.

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.480.
2. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.1062.
3. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.1960.
4. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.1961.
5. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.994.
6. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.995.
7. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.1068.
8. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.517.
9. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.1537.
10. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.976.
11. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.897.
12. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.1069.
13. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.1030.
14. Держархів Хмельницької області. – Ф.1. – Оп.1. – спр.896.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ХІХ СТОЛІТТЯ У ФОНДІ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ

В цій статті оприлюднені відомості про джерела з історії Поділля ХІХ ст., що зберігаються у документах фонду Кам'янецького повітового суду, який знаходиться у Держархіві Хмельницької області.

Ключові слова: Поділля, джерела історії, фонд, Кам'янецький повітовий суд.

Історія Хмельниччини ХІХ ст., на думку автора цієї публікації, аж ніяк не може вважатися достатньо вивченою без дослідження матеріалів повітових судів того часу, юрисдикції яких підлягала територія нашої області. Наявність цих джерел з минулого краю вже, в деякій мірі, охарактеризована по документах Проскурівського та Ушицького повітових судів, що зберігаються у Держархіві Хмельницької області [1]. В той же час фонд Кам'янецького повітового суду у цьому плані залишається ще зовсім не опрацьованим.

Саме тому у цій статті й чиниться спроба ознайомлення науковців та краєзнавців, які цікавляться історією краю ХІХ ст., з наявністю та інформативністю відповідних джерел, що зберігаються у вище згаданому фонді.

Останній є досить значним за обсягом, оскільки у його трьох описах налічується більше 3000 одиниць зберігання (далі – справ – авт.). Серед документів фонду – укази російського імператора, укази та постанови Правлячого Сенату, розпорядження Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, Подільського губернатора, Подільського губернського правління, протоколи засідань та постанови власне Кам'янецького повітового суду, матеріали про розгляд кримінальних та цивільних справ, вчинення нотаріальних дій тощо.

Хронологічні рамки матеріалів Кам'янецького повітового суду охоплюють період з 1796 року по 1872 рік. Проте більшість документів датуються часом після 1840 року. В той же час у справах фонду трапляється чимало документальних свідчень, які відносяться до першої половини й середини ХУІІІ, а інколи, навіть, і ХУІІ століття.

За змістом всі матеріали фонду можна класифікувати по окремих групах. Серед них вирізняються наступні: про контрабанду та нелегальне порушення кордону, про підпали, про зловживання службових осіб, жорстоке поводження з людьми, повинності селян та міщан, їх взаємини з владою та землевласниками, про право власності і непокору владі, антидержавні

висловлювання, вчинки та виступи, про фальшування грошей й підробку документів, інші кримінальні дії (розбій і пограбування, вбивства), про польські повстання, незаконне зберігання зброї та боєприпасів, не ліцензоване лікування цирульниками та знахарями, акти купівлі та продажу рухомого і нерухомого майна, заповіти та здійснення прав на спадщину і т.д.

В кількісному виразі найбільше у фонді налічується справ про контрабанду дефіцитних товарів та нелегальні переходи кордону з Австрією (з 1867 р. – Австро-Угорщиною) мешканців краю різного соціального складу (серед них попадались навіть особи князівського роду – авт.) – біля 120. Кожну з них необхідно дивитися окремо, щоб щось в'яснити, оскільки їхні назви досить одноманітні.

Особливістю фонду Кам'янецького повітового суду є те, що у ньому, на відміну від інших подібних фондів, напрочуд багато справ про навмисні підпали. Саме підпали, а не просто пожежі. Причому підпалювали не лише незадоволені селяни (поміщицьке добро), а й селяни – селян, міщани – міщан, дворяни – дворян. Інколи палили цілі села. Більшість з цих дій здійснювалися цілеспрямовано. При цьому вони чинилися як у селах, так і в містах. Щоправда, інколи траплялися й пожежі, вчинені з необережності. За кількістю справ підпали займають друге місце у цьому фонді (таких більше ста одиниць зберігання).

Наступну велику групу справ складають справи про зловживання різних посадових осіб своїм службовим становищем. Корупція, хабарництво у тому столітті пишно розцвіли на нижніх щаблях владної драбини – у повітах.

Не набагато менше й документів, які висвітлюють жорстоке ставлення до людей чиновників, землевласників, військових, а також, досить часто, і, власне, особи до особи, незалежно від соціального стану. З матеріалів фонду видно, що й між селянами та міщанами жорстокості теж було чимало.

Значна кількість справ фонду стосується здійснення права власності, економічних відносин між землевласниками та селянами, а також селянських та міщанських повинностей.

Чотири десятки справ можуть розповісти про польські повстання, покарання їх учасників, конфіскацію майна у них, про антидержавні дії на місцях, незаконне зберігання зброї. Ще більше двох десятків справ стосується актів непокори селян як державній владі, так і поміщикам – землевласникам. Є серед них і документи про повстання в окремих селах.

Необхідно звернути увагу на те, що порівняно з матеріалами інших повітових судів, у фонді Кам'янецького повітового суду спостерігається значно менше документів про такі кримінальні справи як крадіжки, пограбування, розбій, фальшування грошей та підробка документів і, особливо, про вбивства.

У цій невеликій за обсягом статті не можна досить детально охарактеризувати всі групи документів. Зазначимо лише, що кілька сотень справ у цьому фонді стосуються здійснення нотаріальних дій, що дає значний обсяг фактажу для аналізу економічних відносин між мешканцями.

Наведемо лише перелік окремих справ, які стосуються прав власності на теренах тодішнього Кам'янецького повіту:

1. Про визнання права власності Кам'янецького Домініканського монастиря на маєтки в селах Цепковці та Репинці 1796 р. [2, арк. 1-942]. У справі є документи за 1738 р.

2. По позову поміщика Лозовського до графа Дульського про право власності на маєток. 1819 р. [3, арк. 1-22].

3. По позову спадкоємців поміщика Гробянки до Кармелітського монастиря в м. Купин щодо оцінки угідь. 1838-1852 рр. [4, арк. 1-219].

4. Розпорядження Подільської палати по скарзі поміщиків Гумецьких на свою матір за розтрату майна батька. 1836-1838 рр. [5, арк. 1-105].

5. Про розподіл земельних володінь між поміщиками Гумецькими та про віддачу боргу Кам'янецькому кармелітському монастирю 1839-1840 рр. [6, арк. 1-50].

6. Про суперечку між поміщиками Глембовським і Фаренгольцем щодо права власності на с. Біла. 1839-1853 рр. [7, арк. 1-386].

7. Про обмеження м. Тинна, належного поміщику Бут - Бувину. 1848-1850. [8, арк. 1-20].

8. Про розподіл маєтку поміщика м. Чемирівці Маршевича З. в рахунок сплати боргів. 1843-1844. [9, арк. 1-222].

9. Про ввід поміщика Волковського у володіння селами Дашківці і Свиржківці. 1845-1849. [10, арк. 1-52].

10. Про розподіл маєтку між спадкоємцями графа Потоцького. 1846-1857 рр. [11, арк. 1-89].

11. Розпорядження Подільської палати про збір відомостей щодо спірних лісів. 1848-1850 рр. [12, арк. 1-66].

12. Про відокремлення земель міста Кам'янця від суміжних приватних земель. 1848-1853 рр. [13, арк. 1-66].

13. Про визнання права спадщини Сарнецьких. 1851-1852 рр. [14, арк. 1-20].

14. Про ввід графа Лабенського у володіння маєтком. 1852-1854 рр. [15, арк. 1-20].

15. Про ввід поміщиків Старжинських у володіння маєтком у с. Панівці. 1853 р. [16, арк. 1-28].

16. Про перечислення маєтку Старорипинських. 1862-1865 рр. [17, арк. 1-10].

17. Про ввід поміщиці А. Охоцької у володіння с. Гуменці. 1864 р. [18, арк. 1-9].

18. Про ввід князя Мамиряєва П. у володіння маєтком в м. Балині. 1865 р. [19, арк. 1-5].

19. Про ввід генерал – лейтенанта А. Баумгартена у володіння с. Княж-ноль. 1865 р. [20, арк. 1-12].

20. Про встановлення опікунства над майном неповнолітнього Ш. Фаренгольца. 1867-1868 рр. [21, арк. 1-27].

21. Про ввід Оболенських і Римського – Корсакова у володіння маєтками. 1867-1869 рр. [22, арк. 1-29].

22. Про ввід статського радника Н. Виноградова у володіння селами Кутківці, Домбровка, Закупне. 1869 р. [23, арк. 1-10].

23. По позову Є. Дворницької до Лянцкоронського єврейського кагалу щодо права власності на землю. 1870-1871 рр. [24, арк. 1-17].

24. Про ввід товариства «Городок» у володіння цукровим заводом. 1871 р. [25, арк. 1-6].

25. Про видачу боргової довідки на маєток графині Ю. Шембек в с. Карабчіїв. 1871 р. [26, арк. 1-38].

26. Про видачу свідоцтва про стан маєтку поміщиці с. Сокол де-Гейдль. 1871 р. [27, арк. 1-22].

27. Про видачу свідоцтва про стан маєтку поміщику Г. Вацовському. 1871 р. [28, арк. 1-13].

28. Про видачу свідоцтва про стан маєтку поміщику м. Маків В. Рациборовському. 1871 р. [29, арк. 1-12].

29. Про ввід поміщиків Гижицьких та Садовських у володіння маєтками в м. Оринин. 1872 р. [30, арк. 1-4].

30. Про визначення фінансового стану поміщика В. Сарнецького. 1872 р. [31, арк. 1-14].

31. Про видачу свідоцтва про стан маєтку поміщиці Гробянка. 1872 р. [32, арк. 1-18].

Маємо сказати, що інформативність справ інших груп документів є не меншою, а часто навіть і більшою, ніж у вищенаведених одиницях зберігання. Тому і сподіваємося, що дослідники зацікавляться матеріалами Кам'янецького повітового суду, а їх детальне вивчення лише сприятиме більш точному та достовірному знанню історії Поділля кінця ХУІІІ – 70-х років ХІХ століття. А це поглибить розуміння нами процесів історичного розвитку й України в цілому.

Джерела та література:

1. Байдич В.Г. Про деякі джерела з історії міста Старокостянтинова/ В.Г.Байдич, О.В.Байдич //Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України. Кам'янець-Подільський:

Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка, 2012.- С. 170-178; Байдич В.Г. Про деякі джерела з історії Красилівщини ХІХ ст./ В.Г.Байдич //Красилівщина краєзнавча минуле, сучасне, майбутнє: матеріали районної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 75 річчю створення Хмельницької області, та до 90 – річчя утворення Красилівського району. – Хмельницький: ПП Мельник А,А,, 2013.- С.11-15; Байдич О.В. Рейдер з Тарноруди /О.В.Байдич, В.О. Лавринчук// Матеріали ХІУ Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014.- С. 173-180; Байдич О.В. Документи Ушицького повітового суду про Вінківці 40-60 років ХІХ століття/ О.В. Байдич, Т.В.Свистун// Вінковеччина в історії Поділля. Матеріали наукової історико – краєзнавчої конференції 9-10 жовтня 2015 року- Вінківці: ПП Балюк І.Б., 2015.- С. 55-58; Байдич О.В. Про джерела з історії м. Проскурова ХІХ ст.(Документи Проскурівського повітового суду) / О.В.Байдич// Матеріали І-ї Міжнародної наукової історико – краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». - Хмельницький: ПП Мельник А,А,, 2016.- С. 29-33; Байдич В.О. Матеріали про зловживання проскурівських чиновників 40-х – 70-х рр. ХІХ ст. у фондах Держархіву Хмельницької області / В.О. Байдич // Матеріали І-ї Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». - Хмельницький: ПП Мельник А,А,, 2016. - С. 33-35; Байдич В.О. Документи Держархіву Хмельницької області про проскурівські млини та греблі по річці Південний Буг у ХІХ ст./ В.О. Байдич, В.О. Лавринчук // Матеріали І-ї Міжнародної наукової історико – краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». - Хмельницький: ПП Мельник А,А,, 2016.- С. 36-37; Байдич В.О. Джерела про Муровані Курилівці у фонді Ушицького повітового суду / В.О. Байдич, О.В. Байдич // Перша Мурованокуріловецька науково-краєзнавча конференція. – Муровані Курилівці – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2016.-С. 92-96; Байдич В.О. Джерела з історії заштатного міста Вербовця та містечка Снітків ХІХ ст. у фондах ДержархівуХмеєницької області/ В.О. Байдич, В.О. Лавринчук // Перша Мурованокуріловецька науково-краєзнавча конференція. – Муровані Курилівці – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2016.-С. 116-120; Байдич В.О. Про деякі джерела з історії містечка Тарноруда ХІХ століття / В.О. Байдич, О.В. Байдич // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково – краєзнавчий збірник, - Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2016.- Вип.9. – С. 55-59; Байдич О. В. Ярмолинці ХІХ століття у документах Проскурівського повітового суду / О.В. Байдич, В.О. Лавринчук // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково – краєзнавчий збірник, - Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2016.- Вип.9. – С. 60-65

2. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1964
3. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1968
4. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2005
5. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1999

6. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2013
7. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2014
8. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2050
9. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2051
10. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2091
11. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2099
12. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2121
13. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2123
14. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2170
15. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2194
16. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2208
17. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2468
18. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2580
19. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2623
20. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2631
21. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2716
22. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2715
23. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2840
24. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 2887
25. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 3008
26. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 3021
27. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 3023
28. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 3025
29. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 3027
30. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 3073
31. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 3085
32. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 3086

*Блажесвич Ю.І.
м. Хмельницький*

ВИТОКИ, СТАНОВЛЕННЯ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я НА ПОДІЛЛІ (IX – кінець XVIII ст.)

В статті на основі історичних та документальних матеріалів висвітлено складний шлях становлення та утвердження християнської православної віри на подільських землях, постійну боротьбу православно-го люду з унією, протестантськими течіями протягом зазначеного періоду на теренах краю.

Ключові слова: Поділля, християнство, православ'я, уніатство, протестантизм, священики, віряни, релігійні постулати.

Актуальність проблеми та стан її вивчення. У роки незалежності в Україні і в її регіонах розпочалось активне дослідження питань церковно-релігійної сфери суспільного життя українців, діяльності різних релігійних конфесій, особливо становлення та утвердження християнського православ'я на подільських землях, яке стало невід'ємною складовою історії та духовно-освітньої культури українського народу протягом останнього тисячоліття. Зазначену проблему в XIX – XXI ст. вивчали і вивчають вітчизняні та зарубіжні вчені і дослідники В. Антонович, П. Батюшков, В. Біднов, П. Викул, І. Власовський, М. Грушевський, Є. Сіцінський, О. Крижанівський, С. Плохій, О. Лотоцький, В. Смолій, І. Сулковський, В. Ровінський, А. Лисий, О. Ігнатович, Л. Баженов, А. Опря, М. Попович, В. Смолінський, А. Філінок, автор цієї статті та інші.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, Крим з давніх-давен був активним центром християнства. Населення портів, де йшла жвава торгівля, складалося не лише з греків, але й з сирійських християн, у гірських районах існувала досить чисельна готська християнська церква. Так, наприклад, кримський готський єпископ Теофіл підписав акти Першого Вселенського (Нікейського) собору (325 р. н.е.). відомою була грецька єпархія Херсонеса (V ст.), яка стала автокефальним архієпископством від Візантії не пізніше ніж 553 р. [1, с. 288-289].

Утвердження християнства на Поділлі сягає тих часів, коли йшов процес формування середньовічної держави Київської Русі і християнство використовувалось київськими князями для консолідації слов'янських земель у єдину централізовану державу (IX – X ст.) Однак успішне утвердження християнства на Поділлі «зверху», тобто через Київ і державну православну церкву, відбувалось саме тому, що воно значно раніше і незалежно від Києва проклало собі шлях на Поділля «знизу», природним чином, і на час охрещення Русі (кінець X ст.) вже панувало на Поділлі. (Відомо, що уличі і тиверці, які населяли Поділля, були досить незалежні від Києва). Одним з таких природних шляхів поширення християнства був стародавній торгівельний шлях з християнізованих ще в перших століттях нової ери грецьких поселень північного Причорномор'я на захід Європи, який йшов по Дністру. По обох берегах Дністра селилися греки і влаштовували торгівельні місця, сліди яких збереглися в залишках грецьких колоній по Дністру в містах Сороках, Могильові, містечках Калюсі, Жванці, Хотині та інших. Разом з торгівлею розповсюджувалась по Дністру і християнська віра (через купців та мандрівників – християнських місіонерів) [2, с. 5-6]. Однак цей найдавніший і найприродніший шлях поступового проникнення християнства не дав належних наслідків. Він не носив систематичного і організованого характеру, тому місцеве населення в масі своїй залишалось язичницьким.

Пізніше з'являється інший шлях проникнення християнства на Поділля, що пролягав із Заходу і був пов'язаний з діяльністю особливої церковної організації (яка утворюється в середині IX ст. слов'янськими просвітителами братами Солунськими – Кирилом і Мефодієм – за наказом візантійського імператора Михайла III) – Великоморавським єпископством, яке знаходилося під впливом Римської курії. Великоморавське єпископство швидко поширювало свій вплив на сусідні землі, зокрема і західноукраїнські – Волинь, Галичину, Прикарпаття, включаючи землі Верхнього Побужжя та Подністров'я і доходячи до Поділля. Збереглися перекази, що слов'янські першоучителі Кирило і Мефодій посилали проповідників в Галичину і Поділля. Підтвердженням цього служить той факт, що на Поділлі ще наприкінці XIX ст. існувало 109 храмів на честь святого Дмитра Солунського, співвітчизника Кирила і Мефодія, який «просвітив світом учення східної церкви жителів Галичини і Поділля до р.Ушиці». Вважається, що Кирило і Мефодій зробили багато для освіти Поділля. Вони винайшли письмо для південних слов'ян і перевели на слов'янську мову священні богослужбні книги з грецької. І з того часу по них здійснюється богослужіння в українській церкві. Як стверджує церковний історик Поділля Н. Яворовський, вже «з IX ст. Поділля повсюди прикрашається храмами, рубленими з дерева» [3, с. 51].

Як бачимо, цей шлях був значно продуктивніший у християнізації полян, оскільки носив більш організований і цілеспрямований характер церковної організації, яка разом з пропагандою християнства займалась великою просвітницькою діяльністю. Православ'я, що йшло на Поділля із Заходу, мало певні ідеологічні і обрядові відмінності від його греко-візантійського та болгарського варіантів (богослужіння слов'янською, а не грецькою мовою, євангелізм, народність, побутовість, демократизм).

Цікаво, що юрисдикція Південоруської (Київської) митрополії, яка в цей час (сер. IX ст.) формується під зверхністю Константинопольського патріарха, не поширювалась на Поділля ще більш як сто років і подоляни протягом цього часу сприймали християнство у його слов'янській, кирило-мефодіївській традиції, як проміжний варіант між Східним і Західним християнством, більш наближений до народу і західної культури.

Звідси, з Поділля і інших західноукраїнських земель, цей тип християнства поширювався у глиб України, зустрічаючись із східною греко-візантійською ортодоксією і справляючи на неї свій вплив. З входженням Поділля до Київської Русі тут посилюються впливи візантизму з боку Києва, особливо після офіційного прийняття християнства князем Володимиром і утворення церковної ієрархії (990-991 рр.). Східна частина Поділля, пізніше відома як Брацлавщина, підпорядковується Київській єпархії, а північно-західна – Володимиро-Волинській (992 р.).

Очевидно, що таке організаційне начало внесло значне пожвавлення в релігійне життя Поділля. Про це свідчить та велика кількість церков і монастирів, які в цей час з'являються на Дністрі та його притоках (XI-XII ст.) – в місцевостях, які традиційно були джерелом поширення християнського світла і віри. До нашого часу збереглися залишки найстаріших (з XI ст.) монастирів і церков: скельних в Лядові і Бакоті на Дністрі, в Мукші, Субочі, Студениці на р. Збруч, в Черчі на р. Смотрич, в Маліївцях і Соколі на р. Ушиці, Степі на р. Русаві і в Буші на р. Мурафі тощо [4, с. 10-12].

З відокремленням Галицької землі (кінець XI ст.) і утворенням Галицько-Волинського князівства (кінець XII ст.) Поділля входить до складу цього князівства. Західна частина, Терехівське князівство, – у 1097 р. і Пониззя – у 1144 р. відповідно цим територіям підпорядковується єпархіям, які тут утворюються: Перемишльській (1120 р.) та Галицькій (1157 р.). З часу утворення Галицької єпархії населення Поділля підкорялося спільним з галичанами владикам, а Галицький єпископ одноразово був і єпископом Подільським. На Поділлі не було своїх окремих єпископів до кінця XVIII століття.

На час вторгнення татар на Поділля (1229 р.) православ'я міцно увійшло в життя і побут подолян і залишалось пануючою релігією до кінця їх перебування на Поділлі (до 1362 р.). Більше того, з 1303 року Галицько-Подільська єпархія стає митрополією і намагається відстояти Українську церкву проти зазіхань Москви, яка претендує на всю Київську «спадщину» шляхом перетягування Київських митрополитів на північ. Однак втрата Галицько-Волинським князівством своєї правлячої династії (1340 р.) привела до боротьби за право наслідування цими землями між королями польськими і князями Литовськими. Внаслідок цієї боротьби Галичина дісталась Польщі, а Волинь і Поділля перейшли до Литви. В цих умовах бездержавності та постійних інтриг з боку Москви Галицька митрополія поступово занепадала. Спочатку в Галичину, а звідти і на Поділля йшло поступове проникнення католицизму через монахів-місіонерів переважно францісканського ордену і домінікан.

Все ж поки Поділлям володіли литовські князі Коріатовичі – Юрій, Олександр, Костянтин і Федір (1362-1395 рр.) – православна церква тут залишалася панівною. Князі шанували місцеву культуру, переймали мову, звичаї, віру. Будучи православними, вони відбудували м. Бакоту, де був старовинний скельний монастир, побудували і відновили інші подільські міста: Кам'янець, Смотрич, Брацлав, Вінницю. Юрій і Олександр побудували в кам'янецькому замку Покровську церкву (в якій за переказами був похований князь Олександр у 1379 р.), а Федір – православний монастир у Мукачеві. Вважається, що Коріатовичами були засновані Предтечинська і, можливо, Свято-Троїцька і Петро-Павлівська церкви у Кам'янці [2, с. 7-10].

Але із утвердженням західних польських порядків в житті і побуті краю поступово все більшого значення набуває католицизм. У 1375 році засновується Подільський католицький єпископат з кафедрою у Кам'янці-Подільському. А на початку XV ст. посилюється боротьба Литви за Київську («Литовську») митрополію і існуюча Галицька митрополія стає зайвим і непотрібним конкурентом у цій боротьбі. Тому у 1415 р. відбувається ліквідація Галицької православної єпархії, до якої відносилось і Поділля, і вводиться Галицьке намісництво Київського митрополита (чого так довго домагалися в Москві). Так православна церква на Поділлі перетворюється на неофіційну, другорядну, а католицька стає офіційною, державною.

У 1412 році видається папська булла (наказ) про утвердження католицької ієрархії в Галичині і Поділлі з призначенням у Львові резиденції католицьких архієпископів. В наступному 1413 році підписується Городельська угода литовського князя Вітовта з польським королем Владиславом-Ягайлом, що зміцнило політичний союз Польщі з Литвою на користь Польщі і католицької церкви. Так цією угодою визнається зверхність польського короля-католика і його контроль над православною церквою. У Галичині починається рішучий наступ на «схизматиків». Тепер на державні посади і користування шляхетськими правами можуть претендувати тільки римо-католики. А включення західного Поділля (з Кам'янцем) у 1430 році до складу Польщі тільки закріпило тут підневільне становище православних і привілеї католиків [3, с. 54-55].

До того ж відсутність Галицько-Подільського православного єпископа ще більше погіршує становище православних Поділля, тому що намісники не мали тих повноважень, які мав єпископ, та фактично залишалися безправними в суцільному католицькому оточенні, постійно займаючи оборонну позицію. Їх діяльність обмежувалась в основному адміністративними функціями: управлінням церковними маєтками та збиранням данини на користь митрополитів. Тому-то для висвяти священника, вирішення різних духовних справ: розлучень, вінчань, благословення на посвяту церков – православні Поділля, як і всього намісництва, змушені були їздити в Молдавію.

Водночас після відновлення незалежної від Москви Київської митрополії (з другої половини XV ст.) ускладнюється саме призначення митрополичих намісників на Галицько-Подільську єпархію (церкву) через введення так званого королівського права номінації, тобто права короля призначати митрополичого намісника в Галичині, яке вже на початку XVI ст. (1509 р.) король передав Львівському католицькому архієпископу, чим фактично поставив митрополичого намісника в пряму залежність від католицької церкви. В таких умовах можливість впливу Київських митрополитів на православне життя Поділля ще більш зменшилося.

Здавалося, що Київські митрополити мали б бути стурбовані таким ходом справ і прикласти всіх зусиль щодо відновлення єпископської кафедри в Галичині. Але насправді справа була складнішою. Галицько-Подільська єпархія продовжувала знаходитись під сильним впливом польської влади і католицької церкви. Відновлення єпископства в цих умовах могло б означати посилення пропольської, прокатолицької політики в Українській православній церкві, чого зовсім не бажали ні Константинопольські патріархи, ні тим більше Москва. Крім того, Київські митрополити добре пам'ятали ту роль, яку Галицька кафедра відігравала в XIV ст. в згуртуванні і обороні Українського православ'я від спроб Москви поглинути Українську церкву шляхом перетягнення Київських митрополитів на північ. Тому вони постійно вбачали в Галицькому єпископі свого потенційного суперника, що міг претендувати на Київську митрополічну кафедру. Невипадково обрання незалежного Київського митрополита Григорія Цамблака у 1415 р. супроводжувалося перетворенням Галицької єпархії у намісництво осібного Київського митрополита, а сам митрополит відтоді почав титулуватися «митрополитом Києва і Галича» [2, с.14].

Тому, коли постає питання про відновлення Галицько-Подільської кафедри і обрання на неї єпископа, Київський митрополит з великою обережністю і навіть з підозрою поставився до цієї справи. І коли у 1539 р. зусиллями православних єпархії король Сигізмунд був змушений назначити («видати привілей») на єпископську кафедру відомого львівського братчика Макарія Тучапського з титулом єпископа «митрополії Галицької і владики Львівського і Кам'янець-Подільського», то Київський митрополит Макарій (родом з Москви) ще довго не наважувався на висвяту окремого Галицького єпископа. Лише після тривалих переговорів і вмовлянь львівської депутації, що з висвятою єпископа православна Галичина буде залежною від митрополита й позбудеться опіки католицького архієпископа, митрополит нарешті погодився на висвяту єпископа з титулом «Львівського, Подільського й Кам'янецького» (20 лютого 1540 р.), але при умові відмови від спроб поновити Галицьку митрополію. А права, привілеї і джерельні прибутки єпископської кафедри були затверджені митрополитом Макарієм лише 10 січня 1549 р. [3, с. 56].

Приклад з відновленням Галицько-Подільської єпархії в умовах панування на Поділлі і Галичині католицької церкви переконує, що правове становище православної церкви тут все ж було не зовсім погане, як, до речі, і православного духовенства, яке хоч і змушене було сплачувати податки нарівні з міщанами і вірменськими священниками, але вже у 1540 році Сигізмунд звільнив українських і вірменських священнослужителів від податку «Чопове», встановленого у 1519 році від кожного двору на міські укріплення. Православне духовенство володіло в той час і земель-

ною власністю. Незважаючи на обтяжливе польсько-католицьке ярмо, в Західному Поділлі в кіпці XVI ст. нараховувалося 208 православних церков, при яких числилося духовенства з сім'ями 2496 душ. Зокрема, в Кам'янці було одинадцять православних церков, у Брацлаві – сім. Як відзначають дослідники, в XV-XVI ст. Поділля все було вкрите православними храмами, в той час як католицька дієцезія на Поділлі мала тільки шість кляшторів і дванадцять костьолів, які всі, без винятку, розташовувались у містах. Скажімо тільки у Кам'янці їх було сім. А на всій обширній Брацлавщині був всього один костьол і той у Брацлаві [2, с. 16-17].

Доки залишалася стара українська аристократія, потомки удільних князів і бояр, що зберігали своє політичне і соціальне значення, особливо в Литовській державі, православну церкву було кому підтримувати. Ревнителами православ'я були такі давні подільські дворянські роди як пани Брацлавські, Коблянські, Слободецькі, Свистельницькі, Сутковецькі, Ластовецькі та інші.

Однак посилення Реформаційних і особливо Контрреформаційних тенденцій в кінці XVI – початку XVII ст. справило свій вплив на подальший розвиток релігійного життя на Поділлі. Протестантизм тут зачепив переважно верхні, в основному спольщені прошарки подільської шляхти і деяких магнатів, а також частково торкнувся духовенства. Зокрема ним були охоплені шляхетські родини Потоцьких, Меленських, Мелештинських, Синявських, Фірлеїв та ін. Потоцькі заявили про себе як прибічники реформаторів. В їх маєтку Панівцях, що під Кам'янцем, з'явилась кальвіністська кірха, відкривається школа – «академія» (1595 р.), а при ній книгодрукарня (1601 р.). Панівецький друкар Мелехович видає тут у 1608, 1609, 1611 роках низку праць подільських реформаторів, зокрема пастора Яна Загровського польською мовою [4, с. 36-37].

В кінці XVI ст. (у 80-х рр.) засновується соцініанська школа у Хмільнику, де служили Християн Франкен, Войцех із Калеша, Ян Фолькелій, Криштоф Острород, які користувалися підтримкою воєводи подільського і хмільницького старости Миколая Мелецького. У 1585 році у Хмільнику відбувся соцініанський собор, в якому вони взяли активну участь. Протестантські громади існували і в інших місцевостях Поділля. За даними М. Грушевського вони діяли у Кам'янці (Микола Потоцький), Меджибожі (1570 р.), Сатанові (1560 р.), Язловці (Юрій Язловецький, 1549-1570 рр.), діяли барська і дрозівська громади (1570 р.).

Відгуки контрреформації на Поділлі пов'язані із закриттям панівецької академії після 1611 року, з серією процесів проти соцініан у 30-40-х рр. XVII ст., а також з діяльністю єзуїтів: школи у Кам'янці (1609 р.), Вінниці (1612 р.), Барі (1616 р.), Шаргороді (1636 р.), які денаціоналізували частину подільської інтелігенції (шляхти), що перейшла у католицизм. Шляхет-

ські роди, що залишилися у православ'ї були малочисельні і «захудалі», і зберігались серед збіднілої служилої шляхти і місцевого православного духовенства [3, с. 58].

Тоді на захист православ'я постають братства, що гуртують навколо себе заможних і впливових міщан. Так, львівські братчики відіграли неабияку роль у відновленні православної Галицько-Подільської єпархії, яку очолив визначний член львівського братства М. Тучапський (1539 р.). З'являються братства у Кам'янці, Шаргороді, Могильові, Вінниці, Летичеві, Меджибожі, Скалі та інших містах. В Кам'янці братства існували при Свято-Троїцькій (1589 р.), Івано-Предтечинській (1606 р.) і Покровській (1672 р.) церквах. При Свято-Троїцькій церкві братство утримувало школу. При інших церквах братства збирали кошти для утримання кліру, ремонту і оздоблення церков.

Братства своєю діяльністю сприяли об'єднанню українського громадянства і підняли його культурний рівень. Однак у діяльності братств були і хиби, що підривали основи громадянського ладу. Безперестанні суперечки братств з єпископами за право керувати церквою вщент руйнували церковне життя. До внутрішнього розбрату багато посприяли східні патріархи, які не були зацікавлені в укріпленні церковної ієрархії на Україні, сильно зорієнтованої на Захід, а також як конкурентів новоспеченої Московської патріархії, якій вони завжди віддавали перевагу і виступали на її стороні у стосунках між Києвом і Москвою. Постійний підрив патріархами авторитету Української церкви став однією з причин того, що частина українського духовенства прийняла рішення про унію з Апостольським Римом [5, с. 52-53].

Як вже зазначалось, Поділля на деякий час судилося стати ареною активної діяльності східних патріархів у проведенні ними антипольської, антикатолицької політики на користь Москви, а знаряддям цієї політики ставали братства. Так у 1589 р. Царгородський патріарх Єремія надав львівському братству право Ставропігії, тобто церковної автономії, за якою воно не підлягало владі єпископа, а прямо підкорялось патріархові, підриваючи тим самим авторитет і владу українських ієрархів. А у судовій справі між єпископом Гедеоном Балабаном і львівським православним братством патріарх виступив на стороні братства і завершив цю справу у Кам'янець-Подільському 13 листопада 1589 р., заснувавши тут принагідно ще одне братство при Свято-Троїцькій церкві. І все це робилося ним на зворотньому шляху з Москви, де перед цим він сприяв утворенню патріархії (незаконно), з введенням Московського митрополита Іони у патріарший сан.

Безумовно, що така політика східних патріархів вочевидь демонструвала, з одного боку, возвеличення Московської церкви, а з другого – при-

ниження українського духовенства, чим підштовхувала українських ієрархів до прискорення унійних процесів, щоб зберегти свою церкву, як від натиску польського католицизму, так і від зазіхань Москви. Недарма вже скоро після утворення Московської патріархії під виглядом благочестивих паломників на Поділлі з'являються московські емісари. Так у 1593 р. з метою налагодження зв'язків і одержання необхідної інформації, Кам'янець відвідує московський купець Трохим Корабейніков, який «роздає царську милість православним Кам'янецьким церквам». Така увага патріаршої Москви до Кам'янця пояснюється постійними претензіями Москви на Київську митрополію та тим, що Кам'янець і Поділля були важливими пунктами зіткнення протилежних релігійних інтересів, а саме – Східного православ'я і Західного католицизму. Цим же пояснюється постійне опікування Поділля та й Галичини східними патріархами.

Та після Берестейської унії 1596 р., коли з'явилась загроза втрати східними патріархами Української церкви, вони швидко змінюють політику гонінь українських ієрархів на прихильність до них і всіляке їх опікування. Принаймні до тих, хто залишається під їх омофором. Яскравий приклад тому випадок з єпископом «Галицьким, Львівським і Кам'янець-Подільським» Гедеоном Балабаном (1570-1607 рр.). Судимий і гонимий довгий час патріархом, він став одним з активних ініціаторів унії, але після її проголошення несподівано відійшов від неї, отримав титул патріаршого екзарха (1597 р.) і ревно служив православ'ю та східним патріархам, користуючись їх особливою опікою. Опікою Константинопольського патріарха користувався і наступник Гедеона Балабана єпископ Галицький і Подільський Е.Тісаровський (1607-1641 рр.) [4, с. 20].

Саме опікуванням патріархів пояснюється той факт, що на Поділлі і в Кам'янці православ'я ще довгий час після прийняття унії залишається найбільш поширеною релігією, а унія не має тут успіху. Та й католицизм продовжує залишатися, посуті, в зародковому стані: на середину XVII ст. на всьому Поділлі нараховувалося не більше 30-ти кляшторів і костьолів, які продовжували залишатися виключно у містах. Однак на Поділлі існували й інші серйозні обставини, що стримували поширення унії і католицизму протягом всього XVII ст. По-перше, в кінці XVI – на поч. XVII ст. подільська польська шляхта цілком була захоплена реформаторськими вченнями, що зближувало їх з православними у пошуках спільних дій проти католицької церкви, а тому не робило їх прихильниками унії.

Протестанти також виявили неабияку зацікавленість у міжцерковному діалозі, шукаючи співпраці із владними мирянами, церковними братчиками та кліром Київської православної церкви в спільному протистоянні з католицизмом і унією. Так, наприклад, за ініціативи керівництва і меценатів кальвіністських та чеськобратських спільнот і за сприяння та підтрим-

ки найвпливовішого на той час прихильника і захисника українського православ'я – київського воєводи, князя Костянтина (Василя) Острозького – у Відні 1596 року відбувся православно-протестантський собор. У ньому взяли участь впливові православні магнати – сам князь Острозький та його син, волинський воєвода Олександр, брацлавський каштелян Федір Сангушко, князі Йоаким Корецький, Кирило Рожинський, Георгій Пузина та інші. Були там і духовні особи, передусім єпископ Львівський і Галицький Гедеон Балабан, та Перемишльський єпископ Михайло Копищенський. З боку європейських протестантів були великий гетьман Литовський Христофор Радзивілл, воєводи Андрій Лещинський, Іван Абрамович, Христофор Зенович, Георгій Корсак, маршал Великого князівства Литовського Христофор Монвид [6, с.13].

Як відзначав М.Грушевський, найважливішу роль тут відіграв князь Костянтин Острозький, який, з одного боку, був ревним захисником українського православ'я і ворогом католицизму та уніатства, а з іншого боку, бачив у протестантах союзників у цій боротьбі. Водночас у князя були приязні стосунки й через те, що старша дочка була одружена з Яном Кишкою, старостою жмудським і головою соцініанської громади, а молодша – вийшла заміж за Криштофа Радивіла, воєводу віленського і промотора кальвіністів [1. с.77].

На соборі був прийнятий «Акт конфедерації шляхетства польського та литовського Східного Грецького і Протестантського сповідання», який визначає характер відносин православної та протестантської світської та церковної еліт перед небезпекою Контрреформації. Учасники собору визнали важливість обох сторін зусиль у боротьбі за свої права. З цією метою від кожної сторони було обрано провізорів для піклування «про всякого скривдженого... Грек- за інших Греків і Євангеліків, а Євангелік – за інших Євангеліків і Греків, і всякі їхні утиски, втрати, образи й обтяження за віру ... дружелюбно відхилити» [6, с.14]. Цей акт діяв аж до середини XVII ст., що виявлялось в спільних виступах на генеральних і провінційних сеймах у відстоюванні своїх суспільних і релігійних прав.

По-друге, у цей час відзначається відносна терпимість подільської католицької шляхти до православних, що пояснюється специфічним становищем тут землевласників: необхідність колонізації краю вимагала їх шукати засобів для привернення поселенців і утримання їх на своїх володіннях, а звідси велика обережність володарів маєтків до віросповідних уподобань місцевих поселенців.

І нарешті, по-третє, переорієнтація польської влади на користь православних через вперте небажання уніатів покатоличуватись, привела до легалізації православної ієрархії в Речі Посполитій (1632 р.) Це мало позитивні наслідки для діяльності православної церкви на Поділлі. Зо-

крема Галицько-Подільським єпископам тепер були створені абсолютно легітимні (законні) умови для їх православної діяльності. Тому не дивно, що в першій половині XVII ст. православна церква на Поділлі досягає свого найвищого розквіту. Будуються нові церкви, засновуються монастирі. В цей час на Поділлі діяло 40 православних монастирів, які були більші і чисельніші ніж польські. Засновуються церковні братства, з'являються православні школи [4, с. 22].

Однак ситуація докорінно змінюється у II половині XVII ст., коли православні втрачають довір'я влади через підтримку ними козаччини в їх боротьбі з Польщею. Яскравим свідченням цьому була ліквідація у 1670 році руської (української) самостійної юрисдикції (злиття її з польською) в місті Кам'янці та виселення православних через недовіру до них за межі міста в умовах безпосередньої загрози місту турецько-козацькими військами напередодні вторгнення турків па Поділля. З цього часу уряд Польщі бере чіткий курс на підтримку унії як більш лояльної польській державі. Запровадженню унії сприяє і те, що її починають розглядати все більше як різновид православ'я, що сприяє її поступовому і мирному впровадженню серед православних.

Провести перехід на унію бере на себе Львівський і Кам'янець-Подільський православний єпископ Йосип Шумлянський (1668-1708 рр.) після того, як стає очевидним, що російський уряд прагне використати православну церкву на Правобережжі для політичного тиску на Польщу. На Поділлі перехід на унію довгий час стримувався руйнівними процесами двадцятисемирічної війни між Польщею і Туреччиною (1672-1699 рр.) за Поділля, та важким становищем католицького духовенства, яке весь цей час перебувало поза межами Поділля. До того ж Константинопольський патріарх використав цю нагоду, щоб поставити на окуповану турками територію Поділля незалежного від львівського архієпископа православного ієрарха Панкратія (грека), висвятивши його на митрополита з титулом екзарха малої Росії (1681 р.). Це згодом мало негативні наслідки для православних Поділля. Повернувшись у 1699 році, поляки здійснюють акт помсти православним, як вони вважають, за «зраду» під час турецької окупації і видають закон, за яким православним поряд з євреями заборонялось оселятися в Кам'янці, а православні церкви зачинялись. Однак невдовзі Йосипу Шумлянському вдається всі православні церкви в Кам'янці перевести на унію (1700 р.) [2, с. 24-25].

Подальше утвердження унії на Поділлі успішно продовжили єпископи Афанасій та Лев Шептицькі, що пояснюється загальним широким наступом тут католицизму, найбільшим за всю історію Поділля. У XVIII ст. тут виникло 648 костельів і монастирів, що у 25 разів більше, ніж за попередні кілька століть.

За час правління митрополита А.Шептицького (1716-1746 рр.) Брацлавщина і Поділля були об'єднані під єдине ієрархічне правління, яке було докорінно реорганізоване на засадах унії: запроваджується сувора церковна організація і контроль (через деканів і візитаторів), виправляються церковно-богослужбні книги, утворюється чітка система навчання і виховання через школи і церкву. Зростає роль церковних братств в організації церковно-парафіяльного життя.

Велику роль у навчанні і вихованні населення відіграють в цей час монахи-василіяни, які після 1720 року переселяються з Перемишля в Кам'янець при соборній Свято-Троїцькій церкві, а також в інші міста Поділля. Монахи-василіяни Почаївської лаври перекладають на українську мову літературу релігійно-освітнього характеру, складають короткі популярні підручники для духовенства та короткі катехізиси і букварі для народу. Особливою популярністю на Поділлі користувались складені українською мовою вірші та пісні, які швидко засвоювались в народі і співались різними лірниками і бандуристами.

Через запроваджені в унії заходи українське духовенство стало більш освічене і прикладало багато зусиль до освіти і виховання населення. Однак успіхи унії в Подільському воєводстві не задовольняли поляків, для котрих унія була лише релігією нижчого гатунку, лише містком для переходу православних в католицизм. Тому вони намагалися різними способами перевести уніатів в католицизм. Але останні виявили неабияку впертість і нізащо не хотіли покатоличення. Вони намагалися відстоювати свій національний обряд, свою національну культуру. А тому поляки застосовували до них такі ж утиски і насильство, як і до православних.

В цей важкий для унії час виграв російський уряд, який проводив у Польщі (як і в інших країнах) політику під'юзування і провокацій, використовуючи тяжке становище Української церкви в своїх імперських інтересах. Загравуючи на релігійних почуттях, він організував так звану кампанію «захисту» православних у Польщі, обіцяючи повернути їх до «рідної віри». Підбурювана російськими ємісарами частина уніатського духовенства і віруючих була спровокована до так званого «возз'єднання» з православ'ям на той час вже остаточно зросійщеним і одержавленим.

Характерно, що так зване «возз'єднання» уніатів з православними в 60-70-х рр. у Польщі відбувалося лише там, де поширювався вплив переяславських православних єпископів (Гервасія Ленцевича та Іова Базилевича), які діяли за дорученням Св. Синоду з Петербурга і за допомогою російських військових команд (які були тоді на постой у Польщі). Зокрема так було на Брацлавщині. А, скажімо, у Подільському воєводстві, яке не підпорядковувалося Київській митрополічій єпархії, від імені якої діяли переяславські єпископи, і де не було російських військ, кампанія

«возз'єднання» його не торкнулася. Лише після приєднання Поділля до Росії (1793 р.) насильницькі методи «возз'єднання» поширилися і на цю територію. Але навіть тоді перехід уніатів на православ'я не дав спочатку очікуваних результатів: в п'яти округах Подільського воєводства, де було кількост парafій, у православ'я перейшло лише 33 церкви і 20 священників. Як слушно зауважував з цього приводу церковний історик І. Сулковський, «унія на Поділлі встигла пустити більш глибокі корені ніж на Брацлавщині» [3, с. 63].

Російсько-радянська історіографія наголошувала на тому, що це був «всенародний рух до православ'я» і що ця ініціатива вийшла ніби-то від народу. Насправді ж цей процес з самого початку був керований згори і заправляв ним російський уряд разом із Св. Синодом. А щодо народу, то він ставився до цього процесу переважно індеферентно. Тому уряд виключно адміністративними заходами, через «приєднання до православ'я всіх уніатських священників» – здійснював цей «всенародний рух до православ'я», справедливо вважаючи, що коли пастир перейде на православ'я, то і «вівці» за ним підуть. А тих священників, хто відмовлявся від «добровільного» переходу, «негайно звільняли від парафії». Ось чому перший подільський православний єпископ Іоанікій, назначений Св. Синодом, вважав приєднання до православ'я священника-уніата значно важливішим ніж приєднання церкви з її парафіями, але без священника. Саме в цьому полягав секрет «всенародного руху до православ'я» [5, с. 184-187].

Вже у 1795 році за наказом російського уряду утворюється Подільсько-Брацлавська православна єпархія, відкривається духовна консисторія (церковно-адміністративний і судовий орган), а у 1797 році – православна духовна семінарія. Натомість урядовим розпорядженням 1795 року закривається Кам'янецька католицька дієцезія (єпархія), а унія майже повністю зникає.

Висновки. Однак як тільки вітер з Петербурга повіяв в інший бік (після смерті Катерини II на російський престол вступив її син Павло I і змінив політику гоніння католиків і уніатів прихильністю до них) почався зворотний «всенародний рух» (але тепер вже до унії), і настільки успішний, що викликав необхідність імператорського маніфесту 1797 року, яким заборонялося повернення до католицизму і унії.

Таким чином протягом IX-XVIII на Поділлі, в жорсткій боротьбі з католицизмом, уніатством, протестантизмом, мусульманством та іудаїзмом християнське православ'я загартувувалось, терпіло поразки, знову оживало завдяки вірі подолян в справедливість православного вчення.

Джерела та література:

1. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / А.П.Власто // З англійської перекл. Р.Ткачук та Ю.Терех; Худож. оформ. С.Полохайло. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
2. Смолінський В. І. Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів: Хроніка подій. Коментарі / В.І.Смолінський. – Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2002. – 116 с.
3. Попович М. Д., Смолінський В. І. Релігієзнавство. – 2-ге вид., випр. і доповнене / М. Д. Попович, В. І. Смолінський. – Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 1999. – 84 с.
4. Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подолії (історичні нариси) / В. Ровінський, О. Миханчук. – Хмельницький: «Поділля» 1995. – 176 с.
5. Блажевич Ю. Іоанікій – перший архіпастир Подільської православної єпархії / Юрій Блажевич // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2017 рік. Рекомендаційний бібліографічний довідник. – Хмельницька обласна унів. наук. б-ка. – Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2016. – С. 184-187.
6. Любашенко В.І. Протестантизм в Україні/ В.І.Любашенко//Рух, що змінив світ. – Київ: Вид-во «Джерело життя», 2017.-с.13-16.

Галатир В. В.

м. Хмельницький

**ПОДОЛЯНИН-НОВОМУЧЕНИК
МИХАЙЛО НАДОЛЬСЬКИЙ**

Висвітлюється трагічна доля священика, уродженця Ушицького повіту, новомученика Черкаського – Михайла Надольського.

Ключові слова: новомученик, Михайло Надольський, Крушанівка, Поділля.

Багато вихідців із Поділля є беззаперечно видатними особистостями в історії нашого краю. Нажаль частину їх спіткала трагічна доля. Новомучениками вважаються представники православного духовенства, які були репресовані в роки радянської влади у ХХ столітті. Так, єдиним канонізованим новомучеником родом із Ушиччини став Михайло Надольський.

Трагічна доля подільського священика частково висвітлена Е. Ладиженською [1], Н. Яцемірською [2].

Народився Михайло 21 грудня 1896 р. в селі Крушанівка, Ушицького повіту, Подільської губернії у сім'ї священика. Час заснування приходу в

селі невідомий, в першій половині XVIII ст. він був приписаний до Китайгородської уніатської церкви. Стара дерев'яна церква існувала в селі до 1870 р. Потім її розібрали, а на місці престолу встановили кам'яний хрест. Нова кам'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці побудована в 1853 р. силами прихожан і прадідуся Михайла – священника Іоанна Надольського, який на той час пожертвував на храм більше 3000 рублів, що біло немалою сумою. В 1894 р. було зведено дві дерев'яні прибудови з північної і південної сторін. В даному храмі священник Іоанн Надольський служив протягом 1812-1848 рр., наступником був син Євтихій, протоієрей в 1848-1896 рр., пізніше – син Євтихія – Арсеній – батько Михайла Надольського. Надольські приклали багато зусиль і до відкриття в 1860 р. школи [3].

Зростав та отримав початкову освіту Михайло у рідному селі. Три доньки залишивши батьківську оселю, влаштували свої родини. Михайло, як продовжувач священницького роду, із самого дитинства прилучався до церковного життя, гарно співав, ріс музично і духовно обдарованим юнаком, виконував послух пономаря. По закінченні школи й духовного училища він успішно склав іспити до Подільської духовної семінарії. Після закінчення, він повернувшись до села прийняв на себе обов'язки псаломщика і регента хору. Батько Арсеній був йому духовним наставником, й потурбувався про те, щоб Михайла висвятили у диякона, службу якого він знав ще змалку. Так, Михайло служив, доглядаючи батька, до 1925 р. Лише після смерті отця Арсенія, прийняв парафію і став, як і бажав батько, церковним священником. Проте, після 15 років служіння, його, як і сотні інших священників, очікували гоніння з боку радянського тоталітарного режиму, що проголосив боротьбу із релігійними конфесіями. Ймовірно храм було закрито, Михайло не погодився перейти до обновленства [4].

Контроль за церковною діяльністю та духовенством здійснювали органи ДПУ. Вони погрозами, залякуванням, обіцянками формували агентурну мережу «секретних сотрудників» (сексотів), схилили до співпраці окремих представників духовенства та церковного активу. Відмовившись співпрацювати священник опинявся поза законом. Лише публічне «покаяння» і зречення сану на деякий час відтягували той кінець, який чекав кожного релігійного служителя. Проте отець Михайло не зрікся віри.

Із кримінальної справи заведеної на священника дізнаємося, що Михайло змушений був переїхати до м. Кам'янця-Подільського, де мав сподівання знайти прожиток і можливість відвідувати храм. Жив, напевно у однієї з сестер. Проповідував у селах, хрестив немовлят, читав псалтир, вінчав, відспівував померлих. Він вижив сам у часи голодомору і допоміг багатьом вижити у голодну зиму і весну, проповідуючи, що не хлібом єдиним живе чоловік а ще й словом Божим. Говорив, що поклонятися треба Богу, а не ідолам новоствореного богоборницького режиму. Отець Михайло від-

чував себе ізгоєм на рідній землі. Його, як «лішенця», позбавили громадянських прав. Оскільки дана територія належала до прикордонної зони «лішенцям» наблизитися можна було лише за сто один кілометр. Сотим кілометром для Михайла, як і для десятків таких, як він, стали м. Черкаси. Сюди і потрапив, за «рекомендацією» відповідних органів, отець Михайло Надольський у 1935 р., коли по всій території СРСР вводилася єдина паспортна система та обов'язкова прописка.

На Черкащині колишніх священиків з Поділля селили Здебільшого у Звенигородці. Але були вони в Умані, Черкасах. Отець Михайло оселився в Черкасах. Спочатку влаштувався фельдшером у дитячий тубдиспансер, потім до аптекарського кіоску, використовуючи, як зауважено в кримінальній справі, можливість постійного спілкування з людьми для проповіді слова Божого. «Сталінська конституція, - нібито говорив священик, - лише видається справедливою, але тільки для стороннього ока, аби показати перед світом її демократичність; на ділі ж вона народові нічого не дає... За знищення церков і віри влада антихриста понесе покарання» (3 протоколів свідків). З вересня 1937 р. ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив так звану «безбожну п'ятирічку». Уже до кінця року мали бути ліквідовано всі релігійні конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Тисячі слідчих справ в архівах підтверджують факти терору проти священнослужителів тільки за те, що вони займалися служінням Богу. Кримінальні справи на духівництво Поділля розглядалися трійками при УНКВС. Репресії на місцях здійснювались за принципом виконання так званих «лімітів» (контрольних цифр необхідної кількості засуджених по першій і другій категоріям), які надходили згори і постійно зростали. Згідно цього принципу було заарештовано 18 грудня 1937 р. Михайла Надольського. В протоколі допиту вказано: «Поп Надольський, ... поселившись в Черкассах, систематически проводит контрреволюционную агитацию против мероприятий партии и правительства, выражаясь в повстанческо-фашистской форме...». Це обвинувачення фігурувало у висновку, на підставі якого священика було засуджено до розстрілу із конфіскацією майна. Серед конфіскованого майна була зношена сорочка і штани, про які писав у листі своїй сестрі сподіваючись на допомогу. Також отримана посилка від сестри з Ярмолинець, яка містила «парусинові туфлі, ситцеву сорочку, брюки, носки...». Відповіді вона не отримала, певно, це і було те «майно», яке підлягало конфіскації. Розстріляли отця Михайла під час масових страт – з 14 на 15 січня 1938 р. Його доля залишалася невідомою до 1989 р., коли на запит з малої Батьківщини від небоги Галини Климівни Іваськевич – єдиної, хто залишився у живих з усієї сім'ї Надольських – прийшла відповідь від Прокурора Черкаської області, яка чимало прояснює і нам щодо долі багатьох репресій: «Согласно имеющимся в Управлении КГБ архивным материалам Ваш дядя был... привлечен к

уголовной ответственности по необоснованному обвинению в совершении преступления, предусмотренного ст. 54-10 УК УССР, редакции 1927 года (антисоветская агитация и пропаганда). Постановлением Тройки НКВД по Киевской области от 25.12.37 года приговорен к расстрелу. Приговор приведен в исполнение... Каких-либо сведений о месте исполнения приговора и захоронения... в материалах не имеется и установить их не представляется возможным, за давностью события. Известно лишь, что ваш дядя Надольский М.А. содержался под следствием в Черкасской тюрьме. Реабилитирован 15.05.1989 г.» [5].

Таким чином, досить важкою та трагічною виявилась доля нашого земляка, новомученика Черкаського – Михайла Арсентійовича Надольського. В роки «великого терору» репресії набули масового характеру, представники духовенства краю підлягали фізичному знищенню. Поповнивши сонм святих отець Михайло продемонстрував незламність і тверду віру в Бога, за що заслуговує належної уваги і вшанування.

Джерела та література:

1. Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання. Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви. – Черкаси, 2009. – 456 с.
2. Яцемірська Н. Єдиний канонізований новомученик родом із Кам'яниччини / Н. Яцемірська // Ключ. – 2016. – № 23(10черв.). – С. 6.
3. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцінського і М. І. Теодоровича). Навчальний посіб -ник/ уп. Тимошук О. — Хмельницький: Поліграфіст, 2011. — 192 с.
4. Яцемірська Н. Єдиний канонізований новомученик родом із Кам'яниччини / Н. Яцемірська // Ключ. – 2016. – № 23(10черв.). – С. 6.
5. Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання. Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви. – Черкаси, 2009. – 209-212 с.

Григоренко Л.О.

м.Київ

Григоренко О.П.

м.Хмельницький

МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У 60-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті зроблено спробу проаналізувати розвиток міста Хмельницького в 1960-ті роки. Акцентується увага на розвитку промислового виробництва, соціально-економічних і культурно-освітніх досягненнях одного з наймолодших обласних центрів нашої країни.

Ключові слова: місто Хмельницький, обласний центр, промисловість, завод, фабрика, урбанізація, соціальна інфраструктура, культура, освіта, інститут.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. обласний центр Хмельниччини все впевненіше набирав рис міста з розвинутою індустріальною, соціально-економічною і культурно-освітньою інфраструктурою. На основі проекту 1952 р. Київським інститутом “Діпроміст” був розроблений новий генеральний план міста [1, с. 68]. В зазначений період значно розширились територіальні межі міста. В 1962 р. в смугу міста включено приміське село Лезневе [2, арк. 1-3]. На захід від обласної сільськогосподарської виставки, яка діяла у 1950-1960-х рр., розпочалася забудова невеличкого житлового масиву двоповерхових будинків для службовців 17-ї мотострілецької дивізії. Поблизу них з початком 1960-х рр. прокладено проспект Миру. Так почалася розбудова нового Зарічанського мікрорайону, що дістав неофіційну назву “Виставка” [3, с. 129-140]. Починаючи з 1964 р. на полях приміського радгоспу лікарських рослин розпочалася забудова нового Південно-Західного мікрорайону [4, арк. 238-241]. Значно зросла кількість населення. Згідно всесоюзного перепису населення, що відбувся у 1959 р., населення міста складало 62 тисячі мешканців [5, с. 21].

Для перетворення обласного центру Хмельниччини із невеликого міста у повноцінне місто, без сумніву, дуже велике значення мало те, що міську владу в ті роки очолювали здібні організатори і висококласні спеціалісти Андрій Георгійович Шоханов і Костянтин Семенович Карлов. А. Г. Шоханов багато зробив для розвитку міста плідно працюючи на посаді першого секретаря Хмельницького міськкому Компартії України, а К. С. Карлов з березня 1961 по березень 1973 року був головою Хмельницького міськвиконкому [6, с.63]. Уродженець Дніпропетровська (нині – Дніпра), довоєнний інженер на “Дніпроспецсталі” в Запоріжжі, Андрій Шоханов був переконаний, що місто стає містом лише тоді, коли у ньому працюють великі промислові підприємства. Саме таким він бачив Хмельницький. Тоді проводилося будівництво взуттєвої та швейної фабрик, аеропорту, молокозаводу, маслосирбази, автобусного депо, заводів, які мали оборонне значення. А навколо них зводилися житлово-комунальні масиви, об’єкти інфраструктури.”Тоді ми працювали в парі з головою міськвиконкому Костянтином Семеновичем Карловим, інженер-конструктором за освітою, – згадує Андрій Георгійович. – Він доволі ініціативна людина, і я ніколи не мав проблем із комунальним господарством – усе він помічав, прогнозував, ставив питання і розв’язував їх. Ми тільки узгоджували стратегію розвитку міста, турбуючись транспортним сполученням, житловим та соціально-побутовим будівництвом”[7]. Цими мудрими керівниками було зроблено надзвичайно багато для розвитку міста.

Розташування в місті великих промислових підприємств, незважаючи на бурхливий розвиток в ті роки військово-промислового комплексу, супроводжувалося великими труднощами. Плани й рознарядки на будівництво підприємств “оборонки” доводилося відстоювати у раднаргоспсах. Вони діяли тоді в Україні у 1957-1965 рр. як державні органи управління, будувалися на основі територіального принципу і керували дорученими їм галузями господарства у межах економічно адміністративних районів. Територіальний раднаргосп, до якого входила Хмельницька область, мав центр у Вінниці. Зрозуміло, що на Вінниччину виділялося й найбільше капіталовкладень. Керівництву області і міста доводилося докладати значних організаторських здібностей, зв’язків і кмітливості у відстоюванні інтересів області і міста.

У 1966 р. став до ладу радіотехнічний завод “Новатор” – підприємство військово-промислового комплексу. Воно стало найбільшим (понад 7 тисяч працюючих) підприємством міста Хмельницького [8, с. 5]. 1968 р. став до ладу завод термопластавтоматів [9, с. 4]. У 1969 р. введено в експлуатацію завод “Катіон” – підприємство електронної промисловості, одне з найбільших на теренах колишнього Радянського Союзу виробників конденсаторів [10, с. 177]. Зазначені підприємства були флагманами промислового розвитку не лише міста Хмельницького, а й всієї області. Вони справляли суттєвий вплив на соціально-економічну, культурно-технічну та освітню життєдіяльність обласного центру, що бурхливо став розвиватися.

Як на нових, так і на тих промислових підприємствах, що стали до ладу наприкінці 1950-х рр.: завод трансформаторних підстанцій (підприємство електромашинобудування всесоюзного значення), завод “Трактородеталь” (підприємство-монополіст в СРСР з виготовлення деталей механізму газорозподілу до тракторних двигунів), завод залізобетонних виробів (нині – Хмельницькзалізобетон), асфальтобетонний та інших йшла наполеглива діяльність за прискорення технічного прогресу, підвищення продуктивності праці. В першій половині 1960-х рр. парк верстатів підприємств міста поповнився майже на 3500 одиниць. В цей же період введено в експлуатацію понад 30 автоматичних, напівавтоматичних і механізованих потокових ліній [11, с. 89]. Активно впроваджував передову науково-технічну думку у виробництво інженерно-технічний персонал заводу трансформаторних підстанцій. Працівники конструкторського бюро цього підприємства лише в 1962 р. розробили і виготовили 7 нових видів устаткування [12, с. 205].

Значний внесок у впровадження прогресивних форм господарювання, розвиток міста зробили молоді хмельничани. В колективах заводів трансформаторних підстанцій, “Трактородеталь”, радіотехнічного, підприєм-

ствах легкої промисловості та закладах сфери обслуговування працювало багато молоді. Це – інженери й висококваліфіковані працівники з вищою й середньою спеціальною, середньою освітою. Вони показували зразки свідомого ставлення до виконання своїх виробничих обов'язків, потяг до знань, прагнення втілювати у своїй повсякденній діяльності все нове, ефективне і тим самим зміцнювали економічну могутність своєї Батьківщини. Особливо значних успіхів в цьому плані досяг молодіжний колектив автоматного цеху заводу “Трактородеталь”, яким керував Станіслав Москвіта. Працюючи в цьому дружньому колективі, юнаки і дівчата не тільки оволодівали професією, але й загартовувалися фізично і духовно, зростали інтелектуально. Тридцять молодих робітників цього цеху одержали середню освіту, вісім – стали майстрами, сім – змінними інженерами [13, с.139; с.426].

До середини 1960-х рр. на заводах і фабриках міста Хмельницького було освоєно виробництво силових трансформаторів, високовольтної апаратури, деталей до тракторів і автомобілів, цілої серії термопластавтоматів, нових зразків швейних, трикотажних, галантерейних та інших виробів. Розширювався асортимент виробництва високоякісних продуктів харчування.

Нарощували темпи виробництва промислові підприємства міста і в другій половині 1960-х рр. Тільки у 1966-1967 рр. обсяг промислової продукції зріс у 2,7 рази. За цей час здано в експлуатацію 40 тисяч кв.м. нових виробничих площ. В 1966-1970 рр. освоєно випуск нових силових трансформаторів, трансформаторних підстанцій, термопластавтоматів, апаратів, приладів тощо. Введено нові потужності заводів “Катіон”, “Трактородеталь” та інших підприємств. У 1970 р. в місті Хмельницькому діяло понад 30 великих, оснащених новою технікою підприємств, на яких працювало понад 20 тисяч чоловік [14, с.89]. Понад 36 відсотків загально-міської продукції давали підприємства машинобудівної та металообробної промисловості. Наприкінці 1970 р. порівняно з 1965 р. загальний обсяг промислового виробництва зріс у 1,8 рази. В 1966-1970 рр. на заводах і фабриках міста встановлено близько 4 тисяч одиниць нового устаткування, впроваджено понад 80 автоматичних, напівавтоматичних, механізованих, потокових і конвейєрних ліній, освоєно 610 нових виробів. Якісну продукцію виготовляли підприємства легкої промисловості: взуттєва, швейна, трикотажна, галантерейна, меблева фабрики.

Місто інтенсивно розвивалось, будувалися нові заводи і фабрики, об'єкти соціально-культурного призначення, житлові квартали. У зв'язку з цим зростали потреби електроенергетики. Для тимчасового подолання нестачі електроенергії в місті були використані енергопоїзди. Ще в 1957 році в Хмельницькому встановлено перший енергопоїзд № 114 потужніс-

тю 4000 кВт. В наступні роки було встановлено енергопізди: № 208 – 4000 кВт у 1960 році, № 72 і № 38 по 3000 кВт кожен у 1963 р. Загальна потужність енергопіздів складала 14000 кВт. Місто отримало можливість користуватися електроенергією як від нової паротурбінної електростанції, так і від енергопіздів. А це депо станції Гречани, великі промислові підприємства, підприємства легкої промисловості, близько 300 підприємств торгівлі і громадського харчування, 7 робітничих клубів та інші. Від електромереж в місті працювало 3500 верстатів.

Починаючи з 1960-х рр. розпочинається централізоване енергопостачання споживачів від державної енергосистеми. У 1962 р. місто повністю переведено на централізоване енергопостачання. Тому в 1967 р. енергопізди були демонтовані. Хмельницький міський район електромереж утворений у вересні 1961 р. на базі дільниць по обслуговуванню ТП 10/0,4 кВ, ПЛ 10/0,4 кВ та зовнішніх електричних мереж і був підпорядкований головному інженеру підприємства “Електростанція”. 12 липня 1965 р. електростанцію реорганізовано у Хмельницьке підприємство електричних мереж. Начальником міських електричних мереж було призначено Мирона Даукшиса [15, с. 351, 352].

Як і в попередні історичні періоди на розвиток міста певний вплив відігравав військовий фактор. В 1961 р. до міста (Раківське військове містечко) прибули перші підрозділи 19-ї Запорізької Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова дивізії Ракетних військ стратегічного призначення, яка була сформована у 1960 р. з 7-ї авіадивізії. З цього часу поблизу міста Хмельницького та на території області розгортаються бойові позиції міжконтинентальних ракет [16, с.160]. В 1964 р. до міста переведено штаб та супутні частини 19-ї ракетної дивізії, яка розташувалася у Раківському військовому містечку. Ця дивізія стала найбільшим військовим підрозділом Хмельницького гарнізону [17, с.73]. Розташування значної кількості військових підрозділів безпосередньо на території міста або поблизу нього позначалось на урбанізаційних процесах обласного центру і його життєдіяльності. За десятиріччя кількість населення міста Хмельницького збільшилось майже вдвічі і на початок січня 1970 р. за даними всеосязного перепису населення становило 113 тисяч чоловік [18].

Державні і громадські організації здійснювали значну роботу щодо зміцнення і розширення шефських зв'язків промислових підприємств, будівельних, транспортних організацій, творчих колективів з сільськогосподарськими підприємствами області. Особливо багато зроблено для механізації трудомістких процесів на тваринницьких фермах, впровадження і освоєння нових машин і устаткування в усіх галузях сільськогосподарського виробництва. Понад 60 заводів і фабрик міста допомагали господарствам області в будівництві та устаткуванні обладнанням кормокухонь,

у ремонті тракторних двигунів і сільськогосподарських машин, електрифікації тваринницьких ферм, а також автотранспортом під час збирання врожаю.

Змістовною була культурно-шефська робота над селом, яку надавали міські культурно-освітні заклади міста Хмельницького. В підшефних селах створювалися народні університети, філіали університетів політичних знань, лекторії, школи культури, молодіжні клуби. Культурно-шефська робота полягала не тільки в обслуговуванні сільських трудівників, а в основному в передачі досвіду, в методичній і творчій допомозі культурно-освітнім закладам на селі, в підвищенні рівня їх роботи до міських. З цією метою на підприємствах і в селах проводилися спільні свята, на яких робітники й сільські жителі обмінювалися досвідом культурно-масової роботи. У 1968 р. в міському парку культури відбулося хвилююче свято Серпа і Молота. В ньому взяли участь колективи підприємств міста Хмельницького і представники підшефних господарств. На підприємствах відбувалися робітничі збори, на яких виступали керівники сільськогосподарських колективів, а також кращі колективи художньої самодіяльності. Культурно-шефська робота, яку проводили хмельничани в сільській місцевості, позитивно впливала на соціальне самопочуття трудівників сільського господарства.

В порівнянні з попередніми періодами свого розвитку місто докорінно змінювало свій зовнішній вигляд. Стрімке зростання його чисельності вимагало посиленого будівництва житла. Хмельницький забудовувався адміністративними і житловими спорудами сучасної архітектури. В 1959-1965 рр. в комунальне, житлове і соціально-культурне будівництво вкладено близько 60 млн карб. Було здано в експлуатацію понад 4 тисячі квартир площею 145 тисяч квадратних метрів [19, арк.74-76]. Окрасою міста стало спорудження нового театру на розі вулиць Кам'янецької (тоді – Фрунзе) і Старобульварної [20], Будинку художників, на першому поверсі якого відкрито виставочний зал [21, с.55], готелю “Жовтневий” [22, арк.72-73] (нині – відомчий готель Національної академії Державної прикордонної служби ім. Б.Хмельницького), будинку медичного училища [23, арк.27], головного корпусу технологічного інституту побутового обслуговування тощо. Виростали нові житлові корпуси не тільки в центрі міста, а й на його околицях – на південний захід – у районі Тернопільської вулиці та на північний схід – у районі проспекту Миру.

До 60-х рр. XX ст. площа перед кінотеатром ім. Чкалова (нині – Шевченка) була центральною у місті. З початком 1960-х рр. центральним майданом міста стає площа Леніна (нині – майдан Незалежності). З усіх сторін вона поступово була оточена красивими адміністративними та житловими будинками.

У 1967 р. хмельничани в районі села Лезневого заклали дендрарій на 40 гектарів. До послуг трудящих також чудові парки ім. 50-річчя Жовтня (нині – Чекмана), ім. Коцюбинського (нині – Шевченка) та ім. Франка, сквери й бульвари на головних вулицях міста.

Жителі обласного центру піклувалися про обличчя свого міста, допомагали депутатам міської ради в підтримці його життєдіяльності. В середині 1960-х рр. в місті було утворено 245 громадських самодіяльних організацій, в яких працювало 5633 чоловік і численний актив. Вони об'єднувалися в 37 квартальних комітетах, 6 громадських дворових комітетах, 5 жіночих радах при домоуправліннях, 101 громадському суді, 20 батьківських комітетах шкіл, 76 добровільних народних дружинах. Значна робота за місцем проживання громадян проводилася квартальними комітетами. Вони разом з депутатами міської ради, активом систематично займалися питанням санітарної очистки, благоустрою, озелененням міста. Громадськістю міста в 1966 р. посаджено 27525 декоративних дерев, 4086 – кущів, 5472 погонних метрів живої огорожі, 20538 кв.м. квітників, 57760 кв.м. газонів. Велика заслуга у виконанні цих робіт належала квартальним і громадським дворовим комітетам.

Добре організовував роботу квартальний комітет № 5. Комітет регулярно проводив збори жителів, на яких обговорювалися питання благоустрою, озеленення дворових територій, дотримання громадського порядку, виховання дітей, паспортного режиму. Дворові території і садиби жителів квартир завжди очищені від сміття, відремонтовані і приведені в порядок огорожі, щороку висаджувалася значна кількість фруктових і декоративних дерев, в багатьох дворах посаджені квіти. Квітководи-любители щороку експонували свої квіти на міському святі квітів, в організації якого брали участь члени комітету. Позитивно відзначалася робота в громадському будинковому комітеті домоуправління № 1. Всі дворові території цього домоуправління були в належному порядку, озеленювалися. 12 будинків боролися за право називатися будинком зразкового побуту. У багатоквартирних будинках організовувався випуск стінних газет [24, арк. 22-25].

В місті функціонував 21 лікувальний заклад на 1675 ліжок. В них працювало 526 лікарів і 1375 чоловік середнього медичного персоналу. Великий авторитет серед мешканців міста та й усієї області здобули заслужені лікарі України, перший Почесний громадянин міста Хмельницького Ю.О. Горбанчук, хірурги М.П. Чорнобривий, І.В. Ковалишин, С.О. Рев'якін.

У 27 загальноосвітніх школах, в тому числі 3 вечірніх і 2 школах-інтернатах навчалася понад 15 тисяч дітей. Їх навчало 833 вчителі. 3 17 технікумів та інших середніх спеціальних навчальних закладів, які функціонували в області [25, с.210], 6 знаходилися в місті Хмельницькому. Це технікуми: електромеханічний, кооперативний, радянської торгівлі; педагогічне, медичне і музичне училища [26, с.91].

На початку 1960-х рр. місто Хмельницький був єдиним обласним центром України, що не мав вищого навчального закладу. Ситуація змінилася в 1962 році, коли було прийнято постанову “Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої заочної освіти в республіці”. Миська і обласна влада звернулися до керівництва України з проханням про відкриття в місті Хмельницькому загальнотехнічного факультету одного з вищих навчальних закладів[27,с.273]. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти України відкрило в місті Хмельницькому загальнотехнічний факультет Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова[28,с.19].

Спочатку загальнотехнічний факультет розташовувався у переобладнаному приміщенні колишньої обласної друкарні по вулиці Леніна (нині – Проскурівська) 13. Але вже через кілька місяців переселився у нову споруду – нинішній перший корпус університету[29,с.2]. А було це так. “Я прийшов до першого секретаря обкому партії Олексія Ватченка з пропозицією виділити під філіал інституту одну зі шкіл, що тоді будувалися, – згадував пізніше А. Г. Шоханов, який працював тоді першим секретарем Хмельницького міськкому Компартії України. – Зійшлися на корпусі щойно збудованої школи-інтернату, який підходив для того найбільше. Але питання це треба було узгодити у раднаргоспі в Києві, і робити це випало мені. Мене там звинуватили у самоуправстві, пригрозили партійним стягненням. Але Ватченко мене заспокоїв: нагородимо, мовляв” [30]. У той час це була околиця міста. Не було сусідніх нині торгівельно-економічного коледжу і хлібзаводу, «Катіону» і радіозаводу. Не було й згадки про вулицю Інститутську, де нині розташовані головні навчальні корпуси. Завдяки турботі міських та обласних підприємств, організацій та установ навчальні аудиторії, кабінети поступово насичувалися необхідним обладнанням, інвентарем. Завдяки їх сприянню вже на початку першого навчального року діяли добре обладнані лабораторії хімії, механіки і молекулярної фізики, оптики, електрики.

Очоловав роботу факультету вмілий організатор, випускник і старший викладач Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова Семен Михайлович Ганжуров [31, арк.17]. Згодом він стане кандидатом технічних наук, доцентом, першим ректором Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування. Семен Михайлович — білорус. Він народився 17 лютого 1927 р. в сім’ї хліборобів села Шихов Стретинського району на Гомельщині. До війни встиг закінчити 7 класів. 3 серпня 1941 до листопада 1944 р. разом з батьками проходить випробування під час фашистської окупації. Був членом партизанського загону. Звільнення села від окупантів принесло круті зміни в життя 17-річного хлопця — він став матросом військово-відбудовчого загону №3 Дніпровдінського басейнового управління шляху. Дисциплінованого і працелюбного юнака помітили,

Його посилають до Москви на курси водолазів. Якийсь час працював водолазом у військово-відбудовчому загоні. Кмітливого юнака, мабуть, не зовсім влаштувала посада водолаза, і він у 1947 р. вступає до Львівського поліграфічного технікуму. Вчиться жадібно. Паралельно з технікумом закінчує вечірню середню школу і стає студентом Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. Його знову помітили. Після отримання диплома з відзнакою молодого інженера-механіка залишають в інституті на науково-педагогічній роботі. Семен Михайлович поринає в громадські справи інституту. Тут він виконує, як зазначається в характеристиці від 20 жовтня 1954 р., «ряд серйозних наукових робіт». Поєднання наукової і громадської діяльності сприяло зростанню кваліфікації молодого вченого, накопиченню ним досвіду вирішення найрізноманітніших проблем, спілкування й управління все більшим колективом. І коли перед керівництвом інституту виникла проблема, кого послати в м. Хмельницький для організації окремого загальнотехнічного факультету, вибір упав саме на С.М. Ганжурова. Саме завдяки його наполегливості і працездатності стало можливим створення творчого колективу однодумців, котрі з не меншим ентузіазмом дбали про майбутнє нового вищого навчального закладу.

В перший рік функціонування загальнотехнічного факультету навчалося 250 першокурсників. Навчання проводилося за вечірньою і заочною формами. На допомогу місцевим викладачам читати лекції приїжджали професори і доценти з Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. Ректор цього навчального закладу В.Г. Шпиця взяв факультет під власну опіку. Він систематично відвідував Хмельницький, підтримував тісні зв'язки з керівниками міста та області, часто виступав перед студентами і викладачами, ділився своїм багатим педагогічним досвідом, особисто добирав і дбав про кадри викладачів[32, с.3].

З року в рік міцніла матеріальна база, зростав колектив. У 1965-1966 навчальному році на факультеті нараховувалось 900 студентів. Їх навчало 22 викладачі. Назріло питання про дальше організаційне зміцнення факультету. В січні 1966 р. він був реорганізований у філіал Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. 1 вересня 1966 р. на філіал прийшло перших 90 студентів стаціонарного відділення.

Поступове розширення і зміцнення матеріально-технічної бази філіалу, якісний і кількісний ріст викладацького складу за рахунок власних кадрів, а також запрошених науковців з Києва, Львова, Одеси, Івано-Франківська, Кам'янець-Подільського — все це створило реальні передумови відкриття повноцінного технічного вищого навчального закладу.

28 вересня 1967 р. уряд України прийняв постанову «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення в Українській РСР». На її виконання Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти

України видало наказ № 593 від 29 вересня 1967 р. про організацію в м. Хмельницькому на базі філіалу Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування (нині – Хмельницький національний університет) з 1 жовтня 1967 р. [33, арк. 1-2]. З 2 жовтня С.М. Ганжуров приступив до виконання обов'язків ректора інституту [34, арк. 1]. На цій посаді Семен Михайлович перебував до 30 червня 1969 р.

У рік заснування Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування навчалось понад півтори тисячі студентів, працювало 60 викладачів. В арсеналі інституту було два навчальних корпуси та гуртожиток на 180 місць.

13 березня 1968 р. в обласному музично-драматичному театрі ім. Петровського (нині – Старицького) відбулися урочисті збори представників громадськості міста і області, присвячені офіційному відкриттю єдиного в обласному центрі і в усій Україні інституту такого профілю підготовки спеціалістів [35, с. 1]. Новий вищий навчальний заклад почав свою біографію.

Для задоволення культурних потреб хмельничан і гостей міста діяло понад 40 закладів культури. В обласному музично-драматичному театрі працювало чимало відомих талановитих акторів і здібної молоді. При обласній філармонії працював ансамбль “Подільянка”, який часто виступав перед трудівниками області. Важливу культосвітню роботу проводив обласний краєзнавчий музей. Культурні потреби мешканців міста задовольняли 94 масові бібліотеки, в тому числі – ім. Островського, дитяча ім. Жданова (нині – Шевченка). В 1964 р. кінотеатр ім. Шевченка став широкоформатним.

Велику популярність завоювали самодіяльні колективи міста. В 1964 р. при палаці піонерів засновано дитячий ансамбль танцю “Подільничик”, який налічував в своєму складі 150 учасників. Згодом він стане одним із найкращих дитячих танцювальних колективів України. 1967 р. “Подільничик” став переможцем республіканського огляду дитячої художньої самодіяльності. Засновником та беззмінним (до 2008 р.) керівником ансамблю був заслужений вчитель України Ю. Гурєєв [36, с. 45]. В 1968 році створено аматорський театр міського будинку культури. Одним із його засновників був досвідчений режисер В. Богуславський, завдяки якому театр став відомим всій Україні. Театр був бажаним гостем на будь-якій сцені міста чи області [37, с. 89].

1963 року введено в дію телеретранслятор у Вінниці, після чого хмельничани вперше отримали можливість приймати більш-менш гарантований телесигнал та придбавши телевізор дивитися передачі єдиного на той час всесоюзного телеканалу “ЦТ”. 30 жовтня в місцевій пресі вперше

була опублікована програма телепередач [38]. Через п'ять років на найвищій точці міста в районі Заріччя було збудовано телеретранслятор. Його висота сягала 100 метрів [39, с.75]. Після цього прийом телесигналів став стабільним і надійним. У Хмельницькому працював обласний комітет по радіомовленню і телебаченню, який готував передачі для населення області.

Широкого розмаху набули фізична культура і спорт. У квітні 1960 р. повністю перебудовано стадіон “Динамо” – споруджено трибуни на 10 тисяч місць, встановлено щогли електроосвітлення. В цьому ж році футболісти хмельницького “Динамо” отримали статус команди майстрів та стартували в чемпіонаті СРСР у класі “Б” [40, с.16]. У 73 колективах об'єднувались близько 20 тисяч фізкультурників. На обласних, республіканських і все-союзних змаганнях спортивну честь міста захищало 40 майстрів спорту.

Значно поживалося фізкультурно-спортивне життя обласного центру після відкриття 1 вересня 1968 р. кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування [41, с.36]. Ядро педагогічного колективу склали молоді тоді ще викладачі В.Й. Любинецький, В.Ф. Кузьмич, Є.М. Свіргунець, М.І. Кравцов, В.І. Авузяк, В.О. Ткач, Л.М. Остапчук. На оголошену вакантну посаду завідувача кафедри з шести претендентів конкурсна комісія надала перевагу Євгену Михайловичу Свіргунцю (згодом – кандидат педагогічних наук, доцент, заслужений працівник фізичної культури і спорту України), колишньому працівникові відділу студентської і учнівської молоді Хмельницького обкому комсомолу, молодому, енергійному, але головне, далекоглядній людині, яка вже тоді бачила перспективу розвитку фізичної культури і спорту свого вищого навчального закладу [42, с.601].

Є.М. Свіргунцю не випадково волею долі судилося стати першим завідувачем кафедри здоров'я людини і фізичного виховання в доленосний для молодого ВНЗ час. Вища школа потребувала саме такої особистості високого інтелекту, яка володіє сучасними знаннями, досвідом, здатного випереджати час і прогнозувати розвиток, стимулювати можливості і сили, підпорядковані колективи на найважливіших ділянках для досягнення мети. Саме такою людиною і виявився Є.М. Свіргунець. З того часу фізичне виховання стало важливим і усвідомленим компонентом пріоритету оздоровчої направленості і гуманітарного виховання, спрямованого на формування у студентів фізичного, морального і психічного здоров'я, раціонального поєднання фізичної і розумової діяльності.

З самого початку створення кафедра під керівництвом Є.М. Свіргунця розробила ряд принципів положень для практичної діяльності і зосередила свою увагу на якості навчальної роботи, організації занять фізичною культурою і спортом протягом всього періоду навчання студентів, комп-

лектації кафедри кваліфікованими викладачами, створення матеріальної бази для занять фізичною культурою і спортом. Розроблена довготривала програма діяльності передбачала три основні напрямки, поєднання і розвиток яких у перспективі трансформувалися б з перетворення провінційного тоді Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування у відомий тепер у всьому світі центр підготовки спортсменів високого класу. Перший напрямок – сконцентрувати зусилля на тих видах спорту, які в області були достатньо розвинуті. Мова йшла перш за все про веслування на байдарках і каное, велоспорт і вільну боротьбу. З них почали штурм спортивних досягнень. Вихідні позиції тут були достатньо сильні. Другий напрямок полягав у тому, що інтенсивна спортивна підготовка повинна бути доступна не тільки вузькому колу студентів. Якщо перша спроба показувала, що першокурсник відстає в стрибках, бігу, плаванні чи підтягуванні на перекладині, значить, він не досягнув до нормативів, він повинен наполегливо працювати, щоденно змагатися самим з собою, шукати своє спортивне покликання. Третій напрямок – фізична культура і спорт можуть і повинні стати своєрідною візитною карткою ВНЗ, сприяти його популярності. Адже успіхи в спорті завжди приваблюють молодь. І як показав час, такий підхід виявив свою повну життєздатність [43,с.210].

Під керівництвом завідувача кафедри Є.М. Свіргунця були затверджені основні вимоги до викладача кафедри: «Якщо ти хочеш стати майстром своєї справи, знаєш засоби, за допомогою яких можна практично зміцнити тіло, загартувати волю, облагородити серце, витончити розум і врівноважити свідомість студентів, забезпечити передові позиції у своєму виді спорту і піднести цим авторитет свого вузу, - ти задовольняєш вимоги нашої кафедри до спеціаліста фізичного виховання, фізичної культури і спорту. Ми віримо тільки в тих, хто вірить в себе...» [44,с.14]. Цього принципу колектив кафедри дотримується і до сьогоднішнього дня. Є.М. Свіргунець був ініціатором створення у жовтні 1969 р. спортивного клубу – первинної громадської фізкультурно-спортивної організації Всесоюзного студентського добровільного спортивного товариства «Буревісник» [45, с.26]. Основною метою діяльності спортивного клубу стало залучення студентів, професорсько-викладацького складу та співробітників навчального закладу до систематичних занять фізичною культурою і спортом.

Насамперед подбали про створення матеріальної бази, розроблення перспективного плану розвитку і почерговості введення в дію спортивних споруд: власного стадіону, спортивних майданчиків, зразкового обладнання єдиного на той час спортивного залу. Розпочали зі стадіону весною 1968 р. В найкоротший час було сплановане та розмічене місце під стадіон з усіма секторами та майданчиками. Більшість робіт виконувалося руками викладачів та студентів у вільний від занять час. Є.М. Свіргунець

показував в цьому особистий приклад. Буквально за два роки було побудовано стадіон з дренажем під футбольним полем, секторами для метань та стрибків, бігові доріжки покрито спеціальною сумішшю. Стадіон був оголошений і озеленений, закінчено будівництво баскетбольного і гандбольного майданчиків [46, с.28]. Пізніше були побудовані майданчики з інших ігрових видів спорту та водно-веслувальна база на річці Південний Буг.

Почали працювати перші групи спортивного відділення: гімнастики (тренери В.Ф. Кузьмич, Л.М. Остапчук), футболу (В.Й. Любинецький), важкої атлетики (М.І. Кравцов), баскетболу (В.О. Ткач), волейболу (Є.М. Свіргунець) та інші. З великим успіхом проходили виступи студентів інституту під час проведення міських святкових демонстрацій з імітацією елементів різних видів спорту.

Обласне керівництво та громадськість міста Хмельницького чекали від колективу інституту спортивних здобутків, перемог, особливо над студентами Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, які в основному навчалися на факультеті фізвиховання і домінували на той час в області у багатьох видах спорту, а хмельничани постійно займали другу сходинку. Та й самим викладачам, колишнім випускникам цього ж інституту, хотілося швидше «стати на ноги» і довести, що й вони «не ликом шиті». Але не вистачало тренерського досвіду, людських спортивних ресурсів, матеріальної бази. Бажання керівників міста Хмельницького, як і викладачів кафедри, очолюваних Є.М. Свіргунцем, на той час випереджали їхні можливості. Однак ставало зрозумілим, що скоро спортсмени-хтіповці скажуть своє вагоме слово.

Зацікавлений і кваліфікований підхід до справи дружнього і творчого колективу кафедри виявлявся у конкретних результатах. В 1969 р. ВНЗ вперше брав участь в Спартакіаді Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти України і завоював почесне третє місце серед навчальних закладів своєї групи. В наступному році в загальному заліку ВНЗ став другим, переведений у другу групу із 1971 р. він став займати лише перші місця в усіх республіканських Спартакіадах і Універсіадах [47, с.313].

1 червня 1966 р. було створено обласне відділення Товариства радянсько-болгарської дружби. Був розроблений план заходів по встановленню і зміцненню постійних дружніх зв'язків Хмельницької області з Сілістринським округом Народної Республіки Болгарії [48, арк.76,77]. Місто Хмельницький підтримувало дружні зв'язки з містом Сілістрою. Болгарські друзі відвідували заводи трансформаторних підстанцій і ковальсько-пресового устаткування. Делегація міста Хмельницького вивчала в Сілістрі досвід ведення комунального господарства, організацію громадського харчування тощо.

Не минули мешканців міста в 1960-ті роки і ті негативні явища, що були невід'ємним атрибутом радянської тоталітарної системи. У 1961 р.

на XXII з'їзді КПРС була прийнята Програма партії, що задзвеніла як «епохальної значимості видатний документ розгорнутого будівництва комунізму». Після цього наступ держави на релігію набирає нового оберту. Звичайно, вважалось, що здійснення величних комуністичних творінь з церквою не по дорозі, що без перемоги над релігією перемога комунізму неможлива. Радянський керівник М.Хрущов заявив, що для переходу до комунізму необхідна не лише потужна матеріальна база, але й належний рівень свідомості всіх громадян соціалістичного суспільства. При цьому вказувалося, що висока релігійність радянських людей не має соціальних коренів, а зумовлюється незадовільною антирелігійною пропагандою, пасивністю Комуністичної партії в цьому питанні та надмірними свободами, наданими державою релігійним конфесіям. Владою вкотре було розпочато потужний наступ на Церкву. Розпочалася широка кампанія по вилученню у релігійних об'єднань будівель культового призначення. Культові приміщення в багатьох випадках зносились з лиця землі, перетворювались на склади, подекуди використовувались для культурно-спортивної роботи [49, арк.22]. Відповідно до нового законодавчого положення культовий об'єкт могли закрити через його незадовільний стан на основі акту технічної комісії та висновку уповноваженого в справах церкви відповідного облвиконкому. Культову споруду також закривали і зносили у зв'язку з реконструкцією населеного пункту тощо.

Культові споруди закривалися також внаслідок «слабкої релігійної активності населення». Оцінка «слабкої релігійної активності населення» була настільки відносною, аморфною, що по суті могла застосовуватися до будь-якого населеного пункту, кожної, без винятку, діючої Церкви. Державно-командно-войовничо-атеїстична наступальність здатна була поставити в становище «слабкої релігійної активності» кожен релігійну громаду. Все залежало від того, як «впадала в око» місцевим владоможникам та чи інша Церква. Оформлення ж «документів» на закриття ставало справою техніки, але за тим вже жодної затримки не виникало.

В 1964 р. під тиском радянських органів влади в місті Хмельницькому був закритий кафедральний собор Різдва Богородиці. Хмельницька єпархія скасована, а керування парафіями Хмельницької області ввірене Вінницьким Преосвященним. У Хмельницькому залишилися лише посада секретаря та єдиний православних храм – маленька Покровська цвинтарна церква по вулиці Кам'янецькій [50, с.146].

Міська влада намагалася унеможливити, але все-таки широкого резонансу набула подія, що відбулася у вересні 1966 р. На розпочатому будівництві нового центрального універмагу по вулиці 25 Жовтня (нині – Проскурівська) в котловані були виявлені масові останки знищених у довоєнний період радянським комуністичним режимом людей. Його обгородили ви-

сокими щитами, підвели електроенергію. Представники похоронного бюро привезли близько 20 домовин. Працівники цієї служби склали останки людей у труни і автомобілями вивозили на околицю старого міського кладовища і там поховали. Із продовженням земляних робіт трупів ставало все більше. Домовин більше не привозили, оскільки не передбачали такої кількості трупів. В основному знаходили їх на глибині трьох метрів. Вивозили трупи у перемішку із землею, вантажили екскаватором. Всі роботи виконувалися вночі: з 23 години до ранку. Всі останки також вивозилися на околицю старого кладовища, де була вирита траншея завдовжки 50 метрів. Місце освітлювалося прожекторами. Бульдозер одразу загортав трупи страчених землею. Безпосередній свідок цих подій, кранівник Хмельницького заводу залізобетонних і будівельних конструкцій А.Г. Кудлай у власній заяві зазначив: «Як очевидець, можу сказати, що трупів викопали близько двох-трьох тисяч. Багато були в одязі, в основному літньому. Він добре зберігся. В найбільшому скупченні останків траплялися трупи, обтягнуті сухою шкірою. Мені навіть здавалося, що їх можна впізнати. В однієї жінки руки були скручені колючим дротом. Черепи, які мені траплялися, мали дірки в потилиці. Були жіночі трупи, які визначити можна було по спідницях і довгому волоссі, коротких чобітках» [51, с.97,98].

Згодом на місці останнього вічного спочинку безневинно убієнних комуністичною тоталітарною системою людей за ініціативи патріотично налаштованих хмельничан було встановлено пам'ятний знак.

Рік за роком накопичуючи виробничий, соціально-економічний, науковий і культурно-освітній потенціал обласний центр Хмельниччини все впевненіше ставав сучасним європейським містом. Нові історичні перспективи поставали перед його мешканцями з початком 1970-х років.

Джерела та література:

1. Безп'ятюк Ю. Розбудова м. Хмельницького // Від Проскурова до Хмельницького: минуле та сучасність. Матеріали міської науково-практичної конференції, приуроченої до 50-ї річниці перейменування міста Проскурова у Хмельницький. – Хмельницький, 2014. – С.68.
2. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО). – Ф.-Р.-338. – Оп.17. – Спр.1027. – Арк.1-3.
3. До історії мікрорайонів міста Хмельницького // Літопис Хмельниччини – 2007. Краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С.129-140.
4. ДАХО. – Ф.-Р.-1211. – Оп.6. – Спр.968. – Арк.238-241.
5. Місто Хмельницький. Путівник. – Вінниця, 1963. – С.21.
6. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.63.
7. Андрій Шоханов: «Робота головою міськвиконкому, яку мені доручили у післявоєнний період, відбулася на всьому моєму житті» // Подільська хроніка. Додаток. – 2012. – 25 вересня.

8. Хмельницький радіотехнічний завод. – Хмельницький, 1991. – С.5.
9. Хмельницьке ПО «Термопластавтомат». – Хмельницький, 1986. – С.4.
10. Державні архіви Хмельницької області. Путівник. Видання друге перероблене і доповнене. – Хмельницький, 2001. – С.177.
11. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.89.
12. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів, 1982. – С.205.
13. 50 років ЛКСМУ. Документи і матеріали. – К., 1970. – С.139; Работу Советов – на уровень новых задач. – М., 1973. – С.426.
14. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.89.
15. Слободянюк П.Я. Енергетика Поділля: минуле та сучасність. – Хмельницький, 2013. – С.351 – 352.
16. Козенков П., Шатохин А. От Сталинграда до Восточной Австрии. – Хмельницький, 1994. – С.160.
17. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.73.
18. Радянське Поділля. – 1971. – 20 липня.
19. ДАХО. – Ф.-П.-324. – Оп.15. – Спр.1. – Арк.74-76.
20. Радянське Поділля. – 1960. – 12 грудня.
21. Місто Хмельницький. Путівник. – Вінниця, 1963. – С.55.
22. ДАХО. – Ф.-Р.-338. – Оп.17. – Спр.1369. – Арк.72-73.
23. ДАХО. – Ф.-Р.-1211. – Оп.6. – Спр.1085. – Арк.27.
24. Хмельницький міський державний архів. – Ф.-2. – Оп.1. – Спр.1066. – Арк.22-25.
25. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів, 1982. – С.210.
26. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.91.
27. Григоренко О.П. Хмельницький національний університет – перший вищий навчальний заклад в місті Хмельницькому // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.5. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.273.
28. Перші п'ять років. Становлення та розвиток Технологічного університету Поділля (1962 -1967 рр.). Збірник документів і матеріалів. - Хмельницький, 2002. - С.19.
29. Студенти заповнюють аудиторії // Радянське Поділля. - 1962. - 18 вересня. – С.2.
30. Андрій Шоханов: «Робота головою міськвиконкому, яку мені доручили у післявоєнний період, відбулася на всьому моєму житті» // Подільська хроніка. Додаток. – 2012. – 25 вересня.
31. Архів ХНУ. - Ф.- ВК. – Особова справа Ганжурова С.М. - Арк.17.
32. Скиба М.Є. Інститут механіки та інформатики // Віхи поступу. До 40-річчя з дня заснування механічного факультету. - Хмельницький, 2007. - С.3.
33. Державний архів Хмельницької області. - Ф. Р – 6151. - Оп.7. - Спр.18. - Арк.1-2.

34. Державний архів Хмельницької області. - Ф. Р – 6151. - Оп.1. - Спр.20. - Арк.1.
35. Наймолодший у республіці // Радянське Поділля. - 1968. - 15 березня. – С.1.
36. Грищук Б. Хмельницький. Путівник. – К., 1989. – С.45.
37. Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – С.89.
38. Радянське Поділля. – 1963. – 30 жовтня.
39. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.75.
40. Єсюнін С. Хмельницький футбол: історія, події, статистика. – Хмельницький, 2000. – С.16.
41. Свіргунець Є.М. Етапи становлення// Удосконалення навчального процесу з фізичного виховання студентів. Матеріали науково-методичної конференції вузів Подільського регіону. - Вінниця, 1993. - С.36.
42. Григоренко О.П. Заслужений працівник фізичної культури і спорту України професор Євген Свіргунець – видатний організатор розвитку фізичної культури і спорту вищих досягнень // Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2011. – С.601.
43. Григоренко О. Фізична культура і спорт в Хмельницькому національному університеті // Актуальні проблеми розвитку спорту для всіх: досвід, досягнення, тенденції. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. – Тернопіль, 2012. – С.210.
44. Григоренко О., Свіргунець Є., Свіргунець В. П'ятдесят років пошуку і здобутків у фізичному вихованні // Здоров'я, фізичне виховання і спорт в умовах сьогодення. Збірник праць науково-практичної конференції, присвяченої Року спорту та здорового способу життя і 50-річчю Хмельницького національного університету. – Хмельницький, 2012. – С.14.
45. Воробйов П. Заспівувачі // Старт. – 1981. - №4. – С.26.
46. Григоренко О.П., Мозолюк О.В. Професор Хмельницького національного університету Євген Свіргунець – заслужений працівник фізичної культури і спорту України // Сто років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С.28.
47. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область. – К., 2010. – С.313.
48. ДАХО. – Ф.-П.-487. – Оп.15. – Спр.17. – Арк.76,77.
49. ДАХО. – Ф.-Р.-333. – Оп.9 – Спр.75. – Арк.22.
50. Ровінський В., Миханчук О. Православ'я на Подолії. Історичні нариси. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.146.
51. Великий терор на Хмельниччині. Історико-краєзнавчий збірник (свідчення та документи). – Хмельницький, 1997. – С.97,98.

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У МІСТІ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ: ХРАМ РІЗДВА БОГОРОДИЦІ

За архівними та опублікованими джерелами висвітлена історія храму Різдва Богородиці у місті Хмельницькому (Плоскирові, Проскурові), подані матеріали про будівництво храму, відомості з описів собору, біографічні відомості деяких священнослужителів.

Ключові слова: Православна Церква, храм, собор, священнослужитель, Поділля, Плоскирів, Проскурів, Хмельницький.

Історія Православної Церкви у місті Хмельницькому (Плоскирові, Проскурові) бере початок від другої половини XVI ст. Зокрема, у тарифі Подільського воєводства 1578 р. зазначено, що в Плоскирові серед декілька десятків ремісників, купців та представників інших міських станів, був один православний священник [24, с.243]. Отож, наявність священника вказує на існування у Плоскирові православного храму, але яким був той храм, де він розташовувався, відомостей не має.

Більш чітку згадку про православну церкву в Плоскирові знаходимо в щоденнику фризького мандрівника Ульріха фон Вердума від 1671 р. Там є короткий опис Плоскирова, в якому мандрівник зазначив, що «Колись місто тяглося по обидва боки озера і було доволі велике. Через озеро від однієї частини до другої вів довгий міст. Від Масевців до міста дорога йде через півострів, зовсім позбавлений ґрунту. Другу половину, за мостом, з усіх боків оточує озеро. У ній було близько 30 будинків і руська церква...» [1, с.35]. З опису зрозуміло, що православний храм (руська церква) розміщувався на «острівній» частині Плоскирова, яка згодом отримала назву «Старе місто». Але, знов таки, не відомо, де розміщувався той храм, коли побудований та яка була його подальша доля.

Наступні відомості про православний храм в Проскурові вдалось відшукати в клірових відомостях про духівництво Проскурівського повіту за 1801 р. Там чітко зазначено, що у 1781 р. на «материковій» частині міста (у кварталі поблизу Кам'янецької дороги) була побудована дерев'яна церква Різдва Богородиці [4, арк.2 зв.].

З інших джерел дізнаємось, що цей храм після того, як у 1793 р. Поділля було приєднано до Російської імперії, був «обращен из униатского в грекороссийский», тобто був переведений із Греко-Католицької Церкви в Руську Православну Церкву (РПЦ). У відомостях про церковнослужи-

телів від 25 червня 1795 р. настоятелем храму Різдва Богородиці зазначений Іоанн Ролинський (62 роки), дяком Василь Слідинський (27 років), паламарем Федір Григель (45 років). Коли 5 липня 1795 р. було утворена Подільська губернія та Проскурів став повітовим центром, церква Різдва Богородиці стала соборною [2, арк.2; 10, с.26].

У 1800 р. настоятелем храму став священник Йосип Гербановський (27 років), дяком Максим Весоловський. Обидва були рукопокладені 15 липня того ж року єпископом Подільським і Брацлавським Діонісієм. У парафії церкви Різдва Богородиці у 1801 р. нараховувалось 46 дворів, у яких мешкало 106 душ чоловічої статі [4, арк.2 зв.-3]. Незначна кількість парафіян не дивус, адже населення тодішнього Проскурова складало усього близько двох тисяч мешканців, з яких переважали євреї та поляки.

На початку літа 1822 р. в Проскурові сталось надзвичайне лихо – пожежа, яка повністю знищила майже всі дерев'яні споруди міста, у т.ч. й храм Різдва Богородиці [3, арк.7]. Від вогню не постраждала лише «острівна» частина міста, а от «материкова» частина з єврейськими кварталами вигоріла дощенту. Саме це лихо дало поштовх докорінної перебудови міста.

За розпорядженням виконуючого обов'язки Подільського цивільного губернатора графа М. Грохольського від 5 серпня 1822 р. до згорілого Проскурова був відряджений губернський землемір В. Рудлицький з двома повітовими землемірами [3, арк.39]. За короткий час вони розробили проектний план забудови міста, позначивши на місцевості рівчачками заплановані квартали, вулиці, провулки, ділянки для забудовників. 22 листопада 1822 р. В. Рудлицький подав готовий проектний план та відповідний рапорт Подільському губернаторові на затвердження. Ухвалений 29 листопада на місцевому рівні [3, арк.1] та доопрацьований у Петербурзі головним містобудівничим імперії архітектором В. Гесте план забудови Проскурова 22 січня 1824 р. був затверджений імператором Олександром I [15].

Згідно цього плану на місці згорілого у пожежі храму було заплановане будівництво нового, вже мурованого, собору. Розробити проект «новой каменной церкви с колокольней» взявся губернський архітектор П. Корбелецький. 14 квітня 1831 р. розроблені ним креслення та кошторис на 76764 руб. 35 коп., разом з супроводжувальним рапортом архієпископа Подільського Ксенофонта були направлені в Санкт-Петербург на затвердження в Святіший Синод. Синод переслав креслення та кошторис на розгляд Будівельного комітету міністерства внутрішніх справ. Фахівці комітету не схвалили розроблений подільським губернським архітектором проект, натомість запропонували інші креслення та кошторис, які затвердили 29 липня 1831 р. [19, лл.1-4]. За основу був взятий типовий проект № XII із «Собрания планов, фасадов и профилей для строения каменных

церквей», складений у 1824 р. петербурзькими архітекторами А. Михайловим та І. Шарлеманом. До цього типового проекту додали лише надбудовану дзвіницю з проекту № XI [20]. Новий кошторис вийшов 78594 руб. 80 коп. [19, л.2]

Таким чином, наприкінці 1831 р. проект соборної Різдво-Богородицької церкви надійшов у Подільську губернію для реалізації. Але, одразу стала проблема фінансування – ані єпархія, ані міська влада Проскурова таких коштів не мали. Лише після кількарічного листування з різними столичними відомствами, було вирішене питання фінансової допомоги від держави у 60 тис. руб. Це дозволило у 1835 р. розпочати будівництво собору в Проскурові, й завершити його у найкоротший час: вже 15 травня 1837 р. собор Різдва Богородиці був освячений архієпископом Подільським і Брацлавським Кирилом (Богословським-Платоновим). Настоятелем храму був протоієрей Михневич [21, с.848].

Архітектура храму витримана у стилі класицизму, загальна композиція має вигляд ротонди, в основі плану якої – окружність з прямокутним ризалітом із західного боку, перед яким широка паперть під чотириколонним портиком, увінчаним трикутним фронтоном. Основний циліндричний об'єм споруди завершує круглий барабан, перекритий полусферичним куполом, до барабану із західного боку примикає дзвіниця. В рік освячення дзвіниця мала чотири дзвони (найбільший з них важив 20 пудів, три інші – по 12 пудів). Площу навколо храму оточувала цегляна огорожа, в яку з одного боку був вбудований торговий ряд на 5 крамниць (крамниці віддавалися в оренду, кошти з якої у сумі 330 руб. йшли на потреби храму) [5, арк. 3].

В храмі знаходився чудодійний образ Божої Матері (подобі Озерянської ікони), який дивом вцілів під час пожежі 1822 р. Образ вважався чудодійним, і навіть католики мали особливу повагу до нього. Ікона мала срібний вінець, замовлений у середині ХІХ ст. проскурівським справником Григорієм Лисенко, а також вотивні привіски – пластинки срібла різноманітної форми, що означали факти зцілення від хвороб. Таких привісок було 8. Одна з них, з зображенням ока і написом «К.Л. 1840 год», жертва згаданого вище Григорія Лисенка за зцілення очей дружини. Найменша з підвісок мала форму квадрата із зображенням дитини. Це жертва по обітниці 1855 р., зроблена рядовим Проскурівської інвалідної команди Спиридоном Зубковим за зцілення його дитини. Серед церковного начиння була срібна з позолотою дарохранительниця, срібно-позолочений хрест з мощами святих угодників, частина омофора святителя Митрофана та багато інших реліквій. Собор мав значну кількість літератури – понад ста найменувань, найдавнішим виданням був Часослов 1729 року видання, надрукований у Києві [21, с.848].

У 1860 р. за розпорядженням Св. Синода собору були надані будинок і земля (1770 сажнів), яка складалась з двох ділянок, що належали скасованому Духовному правлінню. У відомостях про Різдво-Богородицьку соборну церкву м. Проскурова за 1891 р. зазначено, що землі при храмі: садибної 1 морг, орної в одній ділянці – 11 десятин, у двох інших – 23 дес. 258 саж., під хутором – 2210 саж. [5, арк.3]

Наприкінці XIX ст. парафія Проскурівського собору Різдва Богородиці значно збільшилась у порівнянні з початком XIX ст. Крім міста Проскурова, до неї відносились села Заріччя, Гречани, Шаровечка, Мацьківці, передмістя Ракове і Дубове та 8 хуторів. У 1891 р. загальне число православних домогосподарств сягало 275, парафіян – 2126 чоловіків і жінок, з яких у місті Проскурові було 253 домогосподарства та 1821 парафіян. Діяло дві церковно-парафіяльні школи – у Проскурові та Заріччі. На утримання собору щорічно держава виділяла 1280 руб. Був також затверджений штат: настоятель (протоіерей), священник, дяк, два псаломщика, просфорник [5, арк.3-4; 21, с.848].

Серед священнослужителів Проскурівського собору Різдва Богородиці XIX – початку XX ст. було чимало пастирів, що слугували для своїх сучасників найкращими взірцями благочестя і відданості справі. Особливо відзначимо протоієрея Ієроніма Томасевича, який 28 років (1879-1908) був настоятелем собору Різдва Богородиці. Народився 1832 р. у с. Могилівка Ушицького повіту Подільської губернії у родині священника. Закінчив 1853 р. Подільську духовну семінарію з атестатом 1-го розряду, 15 вересня 1854 р. рукопокладений у священники парафіяльного храму с. Радівці Летичівського повіту. У лютому 1857 р. переведений у с. Вищі Вовковинці Проскурівського повіту, а з лютого 1864 р. став соборним священником у Проскурові. 8 грудня 1879 р. затверджений настоятелем Проскурівського собору Різдва Богородиці [5, арк. 5]. Одночасно отець Ієронім був благочинним 1-го округу Проскурівського повіту (1871-1880, 1892-1898 рр.), головою Проскурівського повітового відділення єпархіальної училищної ради (1888-1908 рр.). Крім церковних обов'язків він брав активну участь у громадському і суспільному житті міста – його неодноразово обирали депутатом міської думи від духовного відомства, він викладав Закон Божий у Проскурівському міському двокласному училищі (1880-1908 рр.). За вірну службу протоієрей Ієронім Томасевич був відзначений як церковними, так і світськими нагородами, зокрема орденами Св. Анни 2-го ступеню та Св. Володимира 4-го ступеню. Разом з тим, вражає трагізмом сімейне життя отця – у шлюбі з донькою священника Юлією Горшчинською він мав 14 дітей, з яких з різних причин (хвороби тощо) померло 12 дітей. Повноліття зустріли лише син Євстафій, який закінчив Подільську духовну семінарію і став священником та донька Олена – вона одружилась із священником

Миколаєм Завадським, мала двох дітей. Зазначимо, що особисті трагедії не вплинули на служіння протоієрея Ієроніма – він завжди був уважним, ввічливим, скромним. Почив у Бозі Ієронім Томасевич 20 грудня 1908 р. [13; 14, с.871-873]. У січні 1909 р. настоятелем Проскурівського собору Різдва Богородиці призначили священника с. Лучинчик Могилівського повіту Подільської губернії, протоієрея Григорія Сулиму [12].

Останні відомості про храм за часів Російської імперії подає «Справочная книга Подольской Епархии за 1915-1916 гг.», яка містить опис стану собору напередодні епохи революцій та зміни влади. Зазначено, що храм мав приділ з престолом в ім'я Марії Магдалини, а також підпорядковані парафії Покровську цвинтарну кам'яну церкву, дві церковно-парафіяльні школи діяли в Проскурові і Заріччі. У складі причту був настоятель, протоієрей Григорій Сулима (55 років, закінчив духовну семінарію, у парафії з 1909 р.), священник Федір Облапський (55 років, закінчив духовну семінарію, у парафії з 1903 р.), другий священник Олександр Левитський (35 років, закінчив духовну семінарію, в парафії з 1914 р.), священник Філіп Шумилевич (47 років, закінчив духовне училище, в парафії з 1906 р.), два псаломщики – Семен Хіміч та Михайло Левицький, а також просфорня Єлена Телиховська.

У важкі роки Української революції 1917-1921 рр. храм продовжував виконувати свої духовні функції. З одного боку відбулась важлива подія для православних міста Проскурова – у 1918 р. було створене єпархіальне Проскурівсько-Летичівське вікарство, отож собор Різдва Богородиці став кафедральним. З іншого боку, трагічні події цього періоду історії стали справжньою перевіркою християнських ідеалів для священнослужителів Проскурівського собору. Так, під час кровавого єврейського погрому 15 лютого 1919 р. загинув протодиякон соборного храму Климентій Качуровський, який встав перед озброєними погромниками на захист мирних проскурівчан. Після початку погрому він зібрав єврейських дітей і сховав їх в льосі свого будинку, зберігши при цьому немало людських життів. Але головне випробування його чекало попереду. У храмі Різдва Богородиці та у дворі біля входу скупчилося багато переляканих погромом безпорадних людей, до яких проривалися вбивці. На їх шляху встав отець Климентій, але був сколотий багнетами. Проте, смерть протодиякона дещо остудила погромників і люди були врятовані. На згадку про подвиг праведника Климентія Качуровського на стелі пам'ятника жертвам погрому у 2000 р. встановлений пам'ятний барельєф [18].

Після встановлення радянської влади Православна Церква опинилась під потужним тиском атеїстичної ідеології комуністичної влади. Важкі часи настали і для кафедрального собору і його парафії: у 1924 р. за рішенням органів радянської влади конфіскували приміщення вікарства, у

1932 р. ліквідували Проскурівсько-Летичівського вікарство, того ж року із собору зняли дзвони для потреб «індустріалізації», а 1937 р. постановою міськради від 20 серпня храм взагалі зачинили [9, арк.13]. Церковне майно було реквізоване. У невідомому напрямку «зникли» найцінніші реліквії храму – чудодійна ікона Божої Матері, дарохранительниця та інше. Вершиною знущання над святинею стала передача приміщення собору під склад мінеральних добрив.

У ці нелегкі для православ'я роки, надзвичайну вірність проявили проскурівські священнослужителі.

Можна згадати отця Валеріана (в миру – Василь Рудич). Народився у 1889 р. на Поділлі, навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії та Московській духовній академії, здобув науковий ступень кандидата богослов'я. Ще під час навчання, послушник Василь в 1913 р. вибрав для себе шлях вченого-монаха та був пострижений в чернецтво з ім'ям Валеріана. У серпні 1917 р. ієромонаха Валеріана прийняли в клір Подільської єпархії, де служив у різних парафіях, з 1918 р. був зачислений до братії Троїцького монастиря Кам'янця-Подільського, а згодом став його настоятелем та був посвячений у сан архімандрита. У 1921 р. архімандрит Валеріан отримав сан єпископа Проскурівсько-Летичівського вікарства. Кафедра вікарного єпископа Валеріана була визначена у Проскурівському Різдва-Богородицькому кафедральному соборі. Але, вже скоро вікарство опинилися під тиском радянських органів влади. У квітні 1925 р. єпископ Валеріан був заарештований та висланий до Середньої Азії, а згодом (1932 р.) ліквідоване й саме вікарство. Відбувши заслання, Валеріан прийняв Тверську кафедру Нижегородської єпархії. Але, наступна хвиля знищення Церкви призвела до чергового арешту – у 1934 р. його засудили до 10 років як організатора «контрреволюційної монархічної організації», до якої нібито входило 175 священників (переважно професура Духовної Академії у Ленінграді). Валеріана відправили в Архангельську в'язниця, де після дворічних намагань катів з НКВС змусити єпископа відректися від віри, Особливою Трійкою НКВС він був засуджений до розстрілу 27 січня 1937 р. [16, с.27].

Ще одна надзвичайно сильна постать – митрофорний протоієрей Євген Акаловський. Народився 5 березня 1865 р. на Поділлі в родині священника. У 1884 р. вступив у Подільську духовну семінарію та одночасно став наглядачем Архієрейського будинку у Кам'янці-Подільському. По закінченні 1888 р. семінарії залишився у Кам'янці-Подільському, де став заковничелем духовного жіночого училища та вчителем співів духовного чоловічого училища. 26 листопада 1892 р. єпископом Дмитрієм (Самбікіним) рукопокладений в священники церкви с. Буша Ямпільського повіту Подільської губернії. У 1905-1914 рр. був священником у с. Маньківка Ольгопольського повіту, у 1914-1918 рр. – у с. Михайлівка-Тулчинська

Брацлавського повіту. У 1918 р. зарахований до Кам'янець-Подільського кафедрального собору з виконанням обов'язків управляючого Подільського єпархіального свічного заводу. Після встановлення радянської влади і націоналізації у 1923 р. єпархіального свічного заводу, за благословенням архієпископа Амвросія, розпочав місіонерську роботу з повернення об'новленських парафій. 20 березня 1927 р. архієпископом Борисом (Шипуліним) призначений настоятелем Проскурівського кафедрального собору Різдва Богородиці. Одночасно був благочинним Проскурівського округу, згодом – району. За віддану службу протоіерей Євген Акаловський отримав різні ієрархічні нагороди, у т. ч. у 1934 р. – Митру [6, арк.275-277зв.]. Після закриття у 1937 р. Проскурівського Різдва-Богородицького собору, отець Євген разом із вірними парафіянами перейшли до Покровської цвинтарної церкви, яка залишилася єдиним діючим на весь Проскурів храмом. Отець-настоятель, не зважаючи на свій поважний вік, регулярно здійснював тут Богослужіння. Наприкінці 1938 р. рішенням президії Проскурівської міськради була закрита і Покровська церква. Проте, навіть після цього, Євген Акаловський продовжував проводити Богослужіння поблизу закритого храму просто небо, за що нерідко був переслідуваний владою. Служіння отця Євгена свідчить про те, що канонічне Православ'я в Проскурові, незважаючи на опір богоборчої влади, було збережено до 1941 р. [7, арк. 195-206; 8, арк. 82-86].

Влітку 1941 р. в Україну прийшла Друга Світова війна – 22 червня Німеччина та її союзники здійснили напад на СРСР, перетнувши своєю армією західні кордони країни, а вже 8 липня окупували Проскурів. Намагаючись знайти підтримку серед населення окупованих територій, нацисти дозволили відкривати православні храми та проводити Богослужіння. В Україні до відновлення храмів окупаційна влада допустила представників щойно утвореної Української Автономної Православної Церкви. На Поділлі єпархію очолив єпископ Дамаскін, а настоятелем Проскурівської парафії став протоіерей Микола Скрипник. Під його опікою у Проскурові вже з листопада 1941 р. відновила службу Покровська церква [22], а вже навесні 1942 р. парафіяни привели у лад собор Різдва Богородиці. З пропагандистською метою окупаційна влада надала допомогу на відлиття на Проскурівському механічному заводі нового дзвону, який урочисто було встановлено на соборній дзвіниці у переддень Великодня 1942 р. [23].

Після визволення Проскурова від нацистів (25 березня 1944 р.) собор Різдва Богородиці знову перейшов під управління РПЦ. Вже влітку 1944 р. парафіяни згідно діючого законодавства СРСР подали до Уповноваженого міської ради у справах РПЦ заяву на реєстрацію церковної громади та передачу в її користування кафедрального собору. Настоятелем храму громада бажала бачити свого довоєнного батюшку – отця Євгена.

Пройшовши реєстрацію, громада отримала 15 грудня 1944 р. у користування приміщення собору, обрала голову (старосту) церковно-парафіяльної ради та членів двадцятки. Того ж року отримав дозвіл на право проведення Богослужінь у соборному храмі і його настоятель, митрофорний протоієрей Євген Акаловський [6, арк.272, 278, 288-295].

За три роки по тому отець Євген на 83-му році життя почив у Бозі. У 1947 р. настоятелем собору Різдва Богородиці став протоієрей Миколай Струменський, у 1955 р. – протоієрей Олександр Вишневський, у 1958 р. – протоієрей Кирило Лукашук [6, арк.325, 329, 369]. В роки служіння останнього розпочалась нова хвиля радянських гонінь на православ'я. Уповноважений у справах РПЦ по Хмельницькій області Ф. Попов у 1960 р. розгорнув активну діяльність, спрямовану на закриття кафедрального собору. Спочатку за його ініціативи були внесені зміни у генеральний план забудови міста і намічено поблизу храму будівництво трьох багатоквартирних житлових будинки. Надалі, у 1961 р. згаданий уповноважений наклав заборону на служіння настоятелю отцю Кирилу, звинувативши того у порушенні радянського законодавства у справах релігії. Й нарешті, у 1962 р., мотивуючи тим, що діючий храм не вписується у генеральний план забудови міста та буде заважати будівництву і функціонуванню житлових будинків, владні чиновники за допомогою силових органів примусили церковну громаду зняти з реєстрації та приєднатись до Покровської церкви. Таким чином, 2 квітня 1962 р. громада кафедрального собору Різдва Богородиці припинила існування, а приміщення храму перейшло на баланс міськвиконкому. Єдине, що дозволили віруючим – перевезти майно собору до Покровської церкви. Рішення міської ради та міськомуні партії будівля собору передана у користування міського державного архіву. У перспективі партійні керівники міста планували переобладнати храм на планетарій та музей атеїзму [6, арк.401-402, 447].

Проте, задумане так і не здійснили. А вже у середині 1980-х рр., після зміни у верхівці радянського партійного керівництва, у СРСР почалися процеси демократизації суспільства та послаблення проявів тоталітаризму. Партійне керівництво держави пішло на поступки у справах релігії, підтримавши звернення Православної Церкви до 1000-літнього ювілею Хрещення Русі повернути культові будівлі, що колись належали РПЦ. Завдяки зусиллям Архієпископа Вінницького и Хмельницького Агафангела (Саввіна), у перелік храмів, що дозволили повернути віруючим, включили собор Різдва Богородиці. Повернення відбулось 1988 р., а вже наступного року, після капітального ремонту, в у старовинному храмі було відновлено Богослужіння [11, с. 94].

Отож, почалась нова сторінка в історії стародавнього храму Різдва Богородиці, який на сьогодні є парафіяльною церквою Хмельницької єпархії

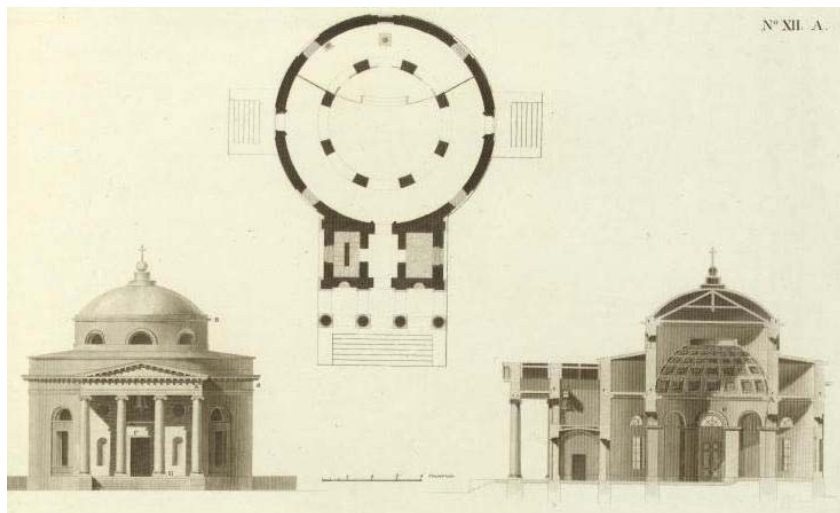
Української Православної Церкви. Будівля храму зберегла свій первісний вигляд, і як найстаріша з існуючих споруд міста Хмельницького, рішенням міської ради народних депутатів від 20 квітня 1995 р. за № 8 отримала статус пам'ятки архітектури місцевого значення.

Джерела та література:

1. Вердум фон Ульріх. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 рр. // Жовтень. – 1983. – № 10.
2. Держархів Хмельницької обл., ф.226, оп.1, спр.2690.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.227, оп.1, т.1, спр.1260.
4. Держархів Хмельницької обл., ф.315, оп.1, спр.6786.
5. Держархів Хмельницької обл., ф.315, оп.1, спр.12492.
6. Держархів Хмельницької обл., фр.338, оп.21, спр.80.
7. Держархів Хмельницької обл., фр.1211, оп.3, спр.15.
8. Держархів Хмельницької обл., фр.1211, оп.3, спр.25.
9. Держархів Хмельницької обл., фр.1211, оп.3, спр.104.
10. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали /Упоряд. Єсюнін С. – Хмельницький, 2006. – 80 с.
11. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровим. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – 160 с.
12. Подолия – 1909 – 19 января.
13. Подолия – 1909 – 29 мая.
14. Подольские епархиальные ведомости. – 1904. – №40.
15. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1-е. 1649-1825 гг. – Книга чертежей и рисунков (планы городов). – СПб., 1839. – 422 с.
16. Причишин С. До 70-ти річчя мученицької смерті першого вікарного єпископа Проскурівського Валеріана (Рудича) – новомученика Поділля // Матеріали науково-практичної конференції «Православ'я на Поділлі». Різдвяні читання. – Кам'янець-Подільський: УПЦ. Кам'янець-Подільська і Городоцька єпархія, 2009. – С. 27-28.
17. Причишин С., Єфімчук М. Проскурівсько-Летичівське вікарство (1921-1932 рр.) в історичних долях православної Хмельниччини // Матеріали III науково-красознавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В., Блажевич Ю.І., Єсюнін С.М. та ін. – Хмельницький, 2011. – С.275-286.
18. Причишин Сергій. Кладовище міста Проскурова (Хмельницького). – Ел. ресурс. – Режим доступу: <http://ukrainica.org.ua/ukr/projects/cvintari/1994>
19. Российский государственный исторический архив, ф.797, оп.4, д.16028.
20. Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей / Сост. Шарлемань И.И., Михайлов А.А., Ухтомский А.Г. – СПб., 1824.
21. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Е.Сецинского. – Вып. 9. – Каменец-Подольский, 1901. – 1016 с.
22. Український голос. – 1941 – 9 листопада.
23. Український голос. – 1942. – 30 квітня.

24. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.VIII. Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T.XIX.

Додатки:

Типовий проект № XII, 1824 р.

*Собор Різдва Богородиці,
поч. XX ст.*

Собор Різдва Богородиці, 1962 р.

*Завальнюк О.М.,
м. Кам'янець-Подільський*

**УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ
(НА ПРИКЛАДІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1918-1920
РОКІВ)**

Висвітлюється питання про започаткування духовно-церковної традиції молододі вищої школи доби Української революції 1917-1921 рр. на прикладі Кам'янець-Подільського державного українського університету. Звернено увагу на безпосередню участь православних єпископів і священників у проведенні святкових масових заходів у цьому виші, діяльність Українського православного Кирило-Мефодіївського братства, членами якого було багато представників трудового колективу, студентства, спрямовану на розвиток українського церковного відродження, перетворення університетської церкви св. Миколая на центр першої у місті української парафії, флагамена у реалізації державної політики у церковній сфері.

Ключові слова: Церква, Кам'янець-Подільський державний український університет, Українське православне Кирило-Мефодіївське братство, професорсько-викладацький склад, студентський контингент.

Теперішнє українське суспільство успішно реалізує цивілізаційне надбання щодо свободи віросповідання. Церква, яку радянський режим нещадно переслідував і намагався повністю витіснити із духовного життя народу упродовж багатьох десятиліть, завдяки новітньому національному відродженню, організованому українською державою, відновилася як поважний суспільний інститут і відіграє провідну роль у задоволенні світоглядних і духовно-культурних запитів віруючих, зокрема й молодих, прививає їм невідміручі християнські цінності.

Тим самим відроджено українську державно-християнську традицію, якої дотримувалися державотворці доби Української революції 1917-1921 рр. У той час Православна Церква підтримувала національні державні утворення і, зокрема, творені ними молоді українські вищі школи – основу майбутнього культурного розвитку країни. Новостворені університети зайняли чітку процерковну позицію, всіляко намагалися дотримуватися різних церковно-релігійних норм, обрядовості, бути опорою православного християнства. Один із найбільш яскравих прикладів такої діяльності

пов'язаний з Кам'янець-Подільським державним українським університетом (К-ПДУУ) (1918-1921 рр.), у якому готували священників для Української Автокефальної Православної Церкви.

У науковій літературі є певні напрацювання, що стосуються цього питання [1; 2; 8; 9; 10]. Утім поки-що немає цілісного дослідження, яке б розкривало усі найбільш важливі складові піднятої теми, що і спонукає до виконання окремої статті. Її метою є з'ясування ролі церкви та церковно-релігійної обрядовості у житті трудового колективу і студентського контингенту К-ПДУУ як інструмента збереження духовного зв'язку з українським народом, демонстрації вірності християнсько-православній традиції, яка мала сприяти подоланню глибокої моральної кризи в суспільстві, посиленню духу і стійкості для виживання у надзвичайно складних економічних умовах, утвердженню віри у кращі прийдешні часи.

Передусім зазначимо, що серед ініціаторів і найбільших прихильників ідеї заснування Кам'янець-Подільського університету на початку 1918 р. був один із авторитетних церковних діячів, науковець і краєзнавець Ю.Й. Сіцинський. Він увійшов до складу університетської комісії міської думи, озвучив у ній пропозицію передових православних священників про необхідність передбачити у структурі майбутнього вишу, зокрема, богословського факультету, з жовтня 1918 р. став парохом університетської церкви св. Миколая, помічником бібліотекаря, а через кілька місяців - приват-доцентом по кафедрі церковної археології на згаданому факультеті [21].

Готуючись до відкриття університету, І.І. Огієнко як голова університетської комісії, що займалася вирішенням організаційних, фінансових, матеріально-технічних та інших питань, запропонував залучити церкву до велелюдного святкового дійства, запланованого на 22 жовтня 1918 р. Згодом він згадуватиме, що, враховуючи різноконфесійність тих, хто працював і навчався у виші, на урочистості запросили, у першу чергу, митрополита київського Антонія Храповицького, щоб той поблагословив заклад і його колектив Острозькою Біблією 1581 р. Утім через різні несприятливі обставини той не зміг прибути, перекавши свою місію на єпископа Чигиринського Дмитрія Вербицького. Крім нього, в урочистостях взяли участь й інші високі святі отці: єпископ Подільський і Брацлавський Пимен (Кам'янець-Подільський) [11, с.122], священник Микола Смирнов (Київська духовна академія), богослови УГКЦ зі Львова (прізвища не зафіксовано). Римо-католицьку Церкву представляв біскуп Маньковський, іудеїв – головний рабин Кам'янця-Подільського Оксман [11, с.121; 16, с.101, 106].

Вікопомний день в історії університету розпочався службою Божою в домовій університетській церкві, яку відправили єпископ Пимен, кафедральний протоієрей Ілія Лебедев, ректор Подільської духовної семінарії протоієрей Віктор Якубович, настоятель університетської церкви Юхим Сіцінський, протоієрей Олександрівської церкви Іоанн Пухальський, член консисторії Ігіль Саковський і священник Польсько-фільварецької церкви Никодим Карпович. На причаснім проповідь українською мовою виголосив протоієрей Сіцінський. В олтарі стояв єпископ Уманський, Пресвященний Димитрій. Приміщення церкви було заповнене поважними гостями [17, с.110]. За О.М. Пашенко, „ціла церква й цілі широкі сходи перед нею аж до нижнього поверху – все було залите сонцем і наповнено тільки приїжджими гістьми. А з місцевих – представниками організацій: у повному складі була Миська Дума, Рада „Просвіти” й Земські Управи... Співав свій студентський хор...” [12, с.121].

Від усіх церков Кам'янця-Подільського, де спочатку відбулася служба Божа з нагоди відкриття українського університету, хресною ходою направилися віруючі на чолі з священниками, які згодом об'єдналися, і о 12.00 прибули до будинку вишу спільною колоною. Духовні отці взяли участь у святковому дійстві в стінах закладу, зокрема вони внесли в університетську церкву, де відбувалася літургія, ікону св. Архистратига Михаїла й хорогви та процесійний хрест [11, с.117; 18, с.109-110].

Відповідно до програми, яка, зокрема, передбачала привітання і благословення університету від вищого духовенства, під час урочистого засідання ради професорів виступили високі духовні чини. Зокрема, Єпископ Пимен побажав, щоб праця університету йшла під проводом церковної науки, поблагословив ректора іконою св. Архистратига Михаїла; єпископ Чигиринський Димитрій назвав виш „другим рідним сином православної церкви, осередком, де буде розвиватися вільно православна богословська наука на користь усьому українському народові”, благословив І. І. Огієнка від імені митрополита Антонія іконою Божої матері Озерянської і передав у дар від української церкви і Києво-Печерської лаври Біблію Острозького видання 1581 р. „як залог мира і любови між правосл[авною] Церквою і Кам'янець-Подільським українським університетом”. Молебень відбувався за участі місцевого національного хору; Апостола і Євангеліє зачитали українською мовою, нею ж виголосили многолітня, проголосили вічну пам'ять „усім усопшим українським князям і гетьманам, усім почивши українським письменникам і діячам, всім положившим своє життя за Україну” [11, с.122; 18, с. 110, 126-127].

Від Київської духовної академії університет вітав священник Микола Смирнов: подарував 19 скринь богословської літератури, українською

мовою благословив ректора і раду професорів [5, с.141]. Подільське православне духовенство у своєму вітальному адресі за підписами єпископа, керуючого єпархією і ще 10 протоієреїв і священників наголосило, що у цей день по всіх церквах правиться служба Божа, „устами духовенства линує до єдиного престоло Божого молитви всього рідного Поділля” і побажало, щоб „ширилась [університетська] наука ... поруч і під промінням вічної науки Христової” і нею „начувалось молоде покоління України” [15, с.153-154]. А старий і огрядний отець Кирило Стиранкевич, який у 1905-1907 і наступних роках очолював губернський осередок чорносотенного Союзу руського народу, який з ненавистю ставився до українського національного руху, взявши слово для віншування університету, під впливом святкової події, що об'єднала тисячі людей різних національностей, покаюся за своє політичне минуле і дав щиру обітницю вірою і правдою служити українській справі, рідному народові, якій не зради до останніх днів свого життя [12, с.89-90].

Словом, церковно-духовна складова у святкових заходах була надзвичайно сильною і виразною, наповняла душі їх учасників неповторним піднесенням, глибокими враженнями – багато людей усміхалися, радісно плакали, тричі цілувалися, як на Великдень. У них було переконання: все, що відбувалося у той день, є великою, потрібною і богоугодною справою, а отже і доля вишу, створеного спільними зусиллями влади і громади, схваленого Церквою, має бути багатообіцяючою, світлою та корисною на віки. Зрештою, і у грамоті гетьмана Павла Скоропадського на адресу ново-посталого вищого навчального закладу йшлося про „Боже благословеніє на це огнище Народної Освіти”, яке мало служити справі широкого відродження національної культури, всього українського народу [18, с.148]. За участь святих отців в урочистостях з нагоди відкриття вишу, виявлення йому своєї особливої пошани через влаштування багатолюдної процесії віруючих зі своїми духівниками вулицями міста, за безпосередню участь у святковій літургії і відкритому засіданні ради професорів, виголошення щирих, змістовних, теплих промов, І.І. Огієнко письмово висловив їм щиру подяку від професорсько-викладацької корпорації, усіх працівників і студентів [6].

І надалі, коли тут чи розпочинався навчальний рік, чи відзначали першу, а згодом і другу річницю існування університету, чи приймали високих державних діячів – першим обов'язковим заходом була літургія в університетській церкві, яку відвідували керівники вишу і факультетів, професура, гості. Окремі духовні отці виступали з привітаннями на засіданнях ради професорів або ж під час богослужіння. На одному із них, яке відбулося 22 жовтня 1919 р., священник Василь Липківський, член нещодавно створеного державною владою Українського Священ-

ного Синоду, майбутній митрополит УАПЦ, наголосив, що у минулі століття наша нація мала свою українську церкву, що забезпечувало її високий культурний розвиток. Нині ж центрами культури покликані стати українські університети, які дадуть змогу повернути народові втрачені, колись високі позиції, „почесне місце в культурному розумінні серед своїх сусідів”. Від Українського православного Кирило-Мефодіївського братства, яке рішуче обстоювало реформування православної церкви на національних засадах, слово надали Володимиру Чехівському. Богослов, блискучий оратор, колишній глава українського уряду закликав усіх студентів, усіх працівників української культури рішуче стати на відсіч білогвардійщині, яка руйнує все українське, у першу чергу державність, захистити українську національну культуру, величезний світ знань і науки, представлений університетом, який має вже дворічну історію [19].

Під час свого повернення з Варшави в Україну Головний Отаман Симон Петлюра 1 травня 1920 р. завітав до Кам'янець-Подільського, зокрема навідався до університету, де йому влаштували пишну і вельюдушну зустріч. У плані візиту були й відвідини короткотривалої літургії в тутешній церкві. Службу Божу українською мовою правив священник Петро Табінський, який не підкорився відстороненню від церковної діяльності, накладеному на нього єпископом Пименом через відмову використовувати у літургії церковно-слов'янську мову. І. І. Огієнко пізніше писав: „Проваджу С. Петлюру – хоч і ес-дека – українським віковим звичаєм найперш до Університетської Церкви, де сонм міського духовенства з о. протоієреєм Є. Сіцінським [П. Табінським. – Авт.] править коротенького молебня [16, с.327]. Наприкінці цього дійства святий отець проголив „Президентові Української Держави, слугі Божому Симону, многая літа” [12, с.314]. Високий гість був загалом вражений зустріччю, продемонстрованим в дії осередком Української Православної Церкви, який рішуче підтримував національну державну владу, обстоював її курс на суверенну, незалежну, соборну Українську Народну Республіку. Це тішило главу держави, який наступного року у листі до міністра ісповідань І. І. Огієнка звернув увагу на актуальну потребу „націоналізації нашої церкви” [13, с.199-200].

22 жовтня 1920 р., після завершення багатолюдного молебна в церкві університету, який супроводжував виступ студентського церковного хору, протоієрей, член Українського Священного Синоду Ю. Сіцінський ще до початку урочистого засідання ради професорів вказав на велике значення дворічного існування Кам'янець-Подільського державного українського університету, який став світочем культурного відродження українців, рідною домівкою для двох тисяч студентів, 70% яких були православними

християнами, – майбутніх професійних освітян, юристів, агрономів, богословів [17].

Університетська церква проявляла себе у духовному житті трудового колективу і студентства не лише в урочисті, найбільш пам'ятні дні, яких упродовж року набиралося не так багато. Надзвичайно важливим в українському церковному відродженні стало перетворення цієї церкви на центр першої Української парафії у Кам'янці-Подільському [12, с.314; 8, с.22], яка складалася передусім з ректора, проректора, деканів, викладачів, працівників і частини студентів-українців, а також групи національно свідомих кам'янчан, вихідців з різних регіонів України, яких приваблювали проповіді рідною мовою і спів українського церковного хору [14]. Священик Петро Білон так згадував про той час: „Я, як студент, досить часто виголошував в університетській церкві проповіді в присутності численого професорського складу. Довелося раз виголосити проповідь і в час великоднього свята, де були присутні міністри та вищі урядовці уряду. А серед них великий церковний діяч і золотоустий проповідник Володимир Чехівський. По службі Божій В. Чехівський підійшов до мене і погратулював за мою проповідь... Я виголошував проповіді і в інших церквах Кам'янця-Подільського” [12, с.315].

У лютому, за іншими даними, влітку 1919 р. [4, с.2] при університеті організувалось Українське православне Кирило-Мефодіївське братство (УПКМБ), яке очолив професор В.О. Біднов, декан богословського факультету К-ПДУУ. Статут цієї організації доручили виробити В. О. Біднову, Ю. Й. Сіцінському і М. М. Васильківському (його затвердили лише у вересні того ж року [18]). У своїй повсякденній діяльності УПКМБ відстоювало православну віру, необхідність реструктуризації Церкви на українській основі, проведення служби Божої у кожному храмові українською мовою, а також згуртовувало українців-патріотів навколо ідеї УАПЦ, українського відродження взагалі [3, с.114-115]. Щонеділі тут правилася служба Божа, співав церковний хор, утворений зі студентів і працівників вишу. У проповідях українських священників постійно лунали заклики зміцнювати свій дух, не піддаватися панічним настроям, шукати сили для переборення кризових явищ, родинних нестатків, активно підтримувати своїх рідних, друзів, товаришів, надавати посильну допомогу національній державі, її армії, об'єднуватися проти ворогів країни. У найбільшій мірі це стосувалося молодого покоління, яке стикалося з великою кількістю особистих проблем, не мало достатніх засобів для життя, голодувало і не завжди виживало. Чимало юнаків і дівчат мали намір покинути навчальну працю, щоб врятуватися у селах. Щоб запобігти цьому, священники намагалися зцілити молодечі душі, запобігти неправильним вчинкам, утримати від нерозважливості, закликали жити

щоденно з Богом, вибачати людям їхні провини, а головне наставляли на пошук сил у поборенні посланих випробувань, забезпеченні християнської добропорядності та по-можливості вселяли віру у неминучість кращого прийдешнього.

Крім того, в церкві проводився запис у члени Братства. На жаль, встановити точну кількість братчиків не має змоги. Вважаємо, що їх число не було постійним, але не опускалося менше сотні, враховуючи чисельність професорсько-викладацької корпорації (65 осіб [11, С.270-271]) і студентів богословського факультету (48 осіб [7, с.596-599]) (Петро Білон, який постійно брав участь у богослужіннях, що відбувалися в університетській церкві, стверджує, що влітку - восени 1919 р. сюди „вчашала виключно інтелігенція, бо ж у Кам'янці перебували тоді всі міністерства УНР” [12, с.314]. А це сотні і сотні осіб). На чолі Братства стояла Рада, що обиралася демократичним шляхом і була повноважна вирішувати біжучі справи, координувати його роботу. Важливі ж питання життєдіяльності Церкви виносилися на загальні збори, які завжди проводилися в головному університетському будинкові і збирали велику аудиторію. Члени організації обговорювали церковні події, швидко реагували на зміну ситуації в зв'язку з діяльністю УПЦеркви, ухвалювали відповідні рішення. Так, 23 листопада 1919 р. вони виступили з рішучим протестом проти ігнорування єпископом Подільським і Брацлавським Пименом розпорядження міністра ісповідань УНР про українізацію служби Божої і ведення українськомовного листування з очолюваним ним міністерством. Збори заявили про недопустимість усунення від церковної служби п'ятеро священників Кам'янця-Подільського, які впроваджували під час богослужіння українську фонетику у вимові церковно-слов'янських текстів. Присутні висловились за те, що припинення молитовного поминання й проголошення у службі Божій імені патріарха Тихона, а також агітація проти Московської патріархії, спроба усунути російського єпископа від виконання обов'язків керівника єпархії, входження трьох із п'яти опальних священників до складу Українського Священного Синоду, оголошеного Пименом протизаконним, не можуть бути підставою для припинення духовно-пастирської діяльності цими панотцями на користь УПЦ [8, с.22-23]. Своє слово на підтримку українських священників-патріотів рішуче сказало й студентське віче К-ПДУУ.

Великим досягненням Братства стало обрання на його загальних зборах кандидатом на посаду міністра ісповідань УНР ректора К-ПДУУ І.І. Огієнка, рішучого поборника незалежної, справді Української Церкви, одного із найбільш активних учасників відродження нації. Ухвалене рішення було схвально сприйнято Директорією УНР, після чого професор-патріот зайняв вакантне місце (за сумісництвом) в уряді І. П. Мазепи. Від-

повідна постанова з'явилася 15 вересня 1919 р. [4, с.2; 15, с.127]. З подачі нового міністра Директорія УНР 7 жовтня 1919 р. видала декрет про автокефальність Української Православної Церкви. Враховуючи той факт, що значна частина студентського загалу (166 осіб) і кілька викладачів університету, а також чимало переселенців, які з липня 1919 р. проживали у місті, за віросповіданням були греко-католиками, міністр своїм наказом передав у розпорядження новоствореної парафії Української греко-католицької церкви церковне приміщення, яке у комплексі будівель колишньої міської другокласної церковної школи знаходилося у тимчасовому користуванні вишу [15, с.131, 132].

Не зважаючи на всебічну підтримку з боку духовного відомства, УПКМБ у той час так і не змогло вийти за межі університетської церкви, розвинути Українську православну парафію за рахунок інших храмів з їхніми церковними громадами, що діяли у місті, зокрема Казанського кафедрального собору, який мали намір зробити центром великої Української православної громади Кам'янця-Подільського (задум вдалося реалізувати під час господарювання в місті більшовиків у липні – вересні 1920 р.). 28 серпня у цьому соборі відбулося перше богослужіння. Братчики виробляли великі плани на майбутнє, утім в ніч з 4 на 5 вересня 1920 р. храм з невідомих причин загорівся (скоріш за все, через підпал противників української автокефалії). Пожежники ліквідували вогонь, який, проте, встиг завдати величезних матеріальних збитків одному з найкращих в архітектурному сенсі православних храмів міста. Після цього його закрили на довготривалий ремонт [8, с.24], братчики ж у зв'язку з цим втратили можливість задовольняти свої постійні релігійні потреби (на час діяльності ревкому університетська церква, як і богословський факультет, не працювали через проведення у життя нової політики, спрямованої на відокремлення церкви від держави і школи від церкви). А відновлення української влади з останньої декади вересня і до середини листопада 1920 р. покращило їх становище лише тимчасово. З 7 грудня 1920 р. за наказом в.о. комісара університету Дмитра Мізіна остаточно припинив діяльність богословський факультет, який був надійною опорою Братства [11, с.775]. У лютому 1921 р. ухвалили рішення про реорганізацію самого університету, на базі якого створювали два автономних інститути радянського типу. Не краща доля спіткала й університетську церкву, приміщення якої у березні того ж року передали під новостворюваний музейний заклад. Усе церковне майно, яке до того використовувалося у богослужінні, під час проведення різних церковних обрядів і заходів та з погляду ревізорів не мало музейної цінності, спрямували до української парафії Казанського кафедрального собору [11, с.793].

Отже, у духовному житті колективу Кам'янець-Подільського державного українського університету важливу роль відіграла Православна Церква: вона благословила новостворений заклад, надала святковим заходам з нагоди його відкриття великої помпезності, масовості, провела низку спеціальних богослужінь на його честь, які забезпечували сприймання віруючими першої на Поділлі української національної школи як вияв історично зумовленого національного відродження, як чинника стимулювання розвитку української культури і одного із найбільших досягнень міста. У виші діяла своя церква св. Миколая, у якій набували фахових якостей майбутні практикуючі священники, відбувалися богослужіння з нагоди різних важливих для університету і міської громади подій, гуртувалися члени Українського православного Кирило-Мефодіївського братства, що обстоювали православну автокефалію в Україні і розгортали відповідну діяльність. Університетська церква реалізувала в межах своїх можливостей державно-церковну політику щодо українізації служби Божої, надавала своїм парафіянам велику морально-християнську підтримку, закликала допомагати ближнім, організувала збір коштів на лікування хворих і поранених козаків армії УНР. З встановленням радянської влади в місті університетська церква припинила богослужіння, а навчальний заклад зазнав атеїзації. Про християнські цінності перестали говорити.

Джерела та література:

1. Адамський В.Р. Навчальний процес на богословському факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету / В.Р. Адамський // Гілея: наук. вісник: зб. наук пр. – К.: Гілея, 2015. – Вип. 94 (2). – С.40-44.
2. Адамський В. Р. Культурно-просвітницька діяльність корпорації богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. Р. Адамський // Гуманітарний корпус: зб. наук. статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. – Вінниця: ТОВ „Нілан-ЛТД”, 2015. – Вип.4. – С.3-5.
3. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР): навч. посіб. / Б. І. Андручишин. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
4. Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову / В. Біднов // Книголюб: видання Українського товариства прихильників книги. Річник 5. – Прага, 1931. – Кн.1. – С.1-9.
5. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / Леонід Тимофійович Білецький; підгот. тексту, вступ. стаття та імен. покажчик В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: „Медобори-2006”, 2013. – 239 с.
6. Державний архів Хмельницької обл., ф.р.-582, оп.1, спр.5, арк.13.

7. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.
8. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільське Кирило-Мефодіївське братство і боротьба за самостійну Українську Православну Церкву в 1919-1920 роках / О. М. Завальнюк // Науково-практична конференція „Культура України і слов'янський світ” (м.Кам'янець-Подільський): тези доп. та повідомлень. – К., 1992. – Ч.І. – С.22-24
9. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.
10. Завальнюк О. М. Християнські морально-етичні засади в житті колективу Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Християнство в історичній долі України (до 1025-ї річниці хрещення України-Руси): тези доп. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.15-20.
11. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / укл. і автори статті С. А. Копилов і О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – 848 с.
12. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.): ювілейні спогади / упоряд. та автор передмови В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: „Медобори-2006”, 2015. – 359 с.
13. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969 / упоряд.: І Преловська та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2011. – 744 с.
14. Наш шлях: безпартійна газета. – Кам'янець-Подільський, 1920, 28 березня.
15. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рятування України / упоряд., автор передмови і коментарів Микола Тимошик / Іван Огієнко (митрополит Іларіон). – К.: Наша культура і наука, 2005. – 464 с.: іл. вкл.
16. Огієнко І. Урочистий в'їзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. (уринок споминів) / Іван Огієнко // Наша культура: науково-літературний місячник, присвячений вивченню української культури. – Львів, 1936. - Кн. 5(14). - С.321-331.
17. Подольський край. – Каменец-Подольск, 1920, 26 окт.
18. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / укл., автор переднього слова і досліджень О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
19. Україна: щоденна газета. – Кам'янець-Подільський, 1919, 24 (11) жовтня.
20. Шлях. – Вінниця, 1919, 30 вересня.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.2582, оп.1, спр.2, арк.82.

АНОМАЛЬНІ ЯВИЩА В ПОДІЛЬСЬКОМУ НЕБІ У 1912-1913 РОКАХ

В кінці 1912-на початку 1913 р. країни Європи охопила чергова хвиля масового спостереження в атмосфері загадкових об'єктів. Згідно з існуючими тодішніми уявленнями про літальні апарати, в масовій свідомості ці об'єкти стали асоціюватися з аеропланами. Проте, при ближчому знайомстві з ними неодмінно з'ясовувалось, що згадані апарати явно випереджують можливості своєї епохи. Так, скажімо, вони чомусь здебільшого з'являлися взимку, до того ж у вечірній або нічний час. В умовах безприладного періоду в історії авіації подібні польоти неминуче мали б закінчуватись катастрофами. Окрім того, здобута в подібних умовах з повітря інформація навряд чи мала б якусь практичну цінність, оскільки вистежити щось в темряві на землі навряд чи можливо.

В документах того часу містяться також згадки про сильну освітленість цих «аеропланів» та про їхню здатність освітлювати земну поверхню. Проте відомо, що в ті часи прожектори встановлювались лише на дирижаблях, а на аеропланах вони були відсутні. Малоімовірним виглядає і припущення про те, що на дирижаблях встановлювали різнокольорові прожектори. Виникають сумніви і під час знайомства з льотними якостями цих начебто «аеропланів». Так існують численні свідчення про їх тривале, нерухоме зависання у небі, переміщення по складних траєкторіях, раптову зміну курсу і т. п.

Повідомлення про спостереження таких об'єктів впродовж кінця 1912 – початку 1913 рр. не сходили зі сторінок преси Німеччини, Англії, Російської імперії та інших країн. Серед цих повідомлень зайняли своє місце і ті, які стосувалися спостережень загадкових об'єктів у подільському небі.

Одне з найперших таких повідомлень стосувалося околиць Кам'янець-Подільського, де 28 грудня 1912 р. «спостерігалися два аероплани з прожекторами» [1, с. 51].

Також тогочасні газети повідомляли про подію, що сталася в Кам'янці-Подільському в січні 1913 р.: «Третій день над містом з'являється світна точка. При спостереженні здається, що вона змінює свою форму, потім повільно наближається до горизонту в напрямку до австрійського кордону» [1, с. 51].

У свою чергу, в лютому 1913 р. газета «Одесский листок» писала: «На південних дільницях Південно-Західних залізниць все частіше стали

з'являтися таємничі аероплани. Прибулі вчора з Києва пасажирки розповідали про нові таємничі аероплани, що з'явилися різночасно на декількох станціях. Перший аероплан з'явився досить низько над потягом на ст. «Вапнярка». Аероплан тривалий час протримався над станцією й невдовзі зник. Пізніше аероплан з'явився над ст. «Мардарівка» [3, с. 39].

В березні 1913 р. російські газети повідомляли: «Телеграми отримані зі станцій Гайворон, Генріхівка, Гайсин, Жмеринка та інших. З Гайсина унтер-офіцер Ольшанський телеграфує: «О першій годині ночі з'явився аероплан, який ішов з боку Гайворона з півдня, дійшов до Гайсина і повернув на південний захід в напрямку до Жмеринки. Освітив усю місцевість. В цей час на далекій відстані з'явився інший аероплан. Він летів з північного заходу, від австрійського кордону. Перший аероплан, з огляду на появу другого, відійшов убік, опустився донизу і зник. Другий різко повернув назад і пішов своїм шляхом обережно, дуже високо» [1, с. 52].

Багато повідомлень подібного роду містилось на сторінках газети «Подолія», яка виходила у Кам'янці-Подільському з січня 1906 р. Так, 21 липня 1912 р. в селі Гредчинці Летичівського повіту численна група селян, яка виходила з церкви після вечірні, помітила на південно-західному напрямку небосхилу бліду смугу світла, яка виходила з-за горизонту, а своїм кінцем ла майже до центру небосхилу. Поступово ця смуга стала настільки яскравою та чіткою, що присутні подумали, ніби перед ними промінь сильного електричного прожектора. Це явище тривало з 8-ми годин 23 хвилин до 8-ми годин 33 хвилин вечора, а потім вся смуга, не змінюючи своєї яскравості, раптово і швидко опустилася за горизонт [7].

Подібний небесний промінь темної січневої ночі ввірвався через вікно в одну із сільських хат. При цьому очевидці (4 чоловік) завважили, що при цьому не було чути жодного гулу чи грому. Трапилася ця подія 7 січня 1914 р. о 10-й годині вечора в селі Ганщина Брацлавського повіту [6].

7 лютого 1913 р., між 10 та 11 годинами вечора, над селом Терешпіль (Літинський повіт) «з північного сходу на південний захід пролетів аероплан, висвітлюючи місцевість прожектором. Аероплан летів досить низько, так що було чути гул пропелера» [4].

9 лютого 1913 р. об 11-й годині вечора рух «аероплану» спостерігали в с. Степанівка (Гайсинський повіт). Апарат рухався від станції Кублич в напрямку до станції Ладижин. Аероплан «був освітлений досить яскраво. За чутками, аероплан опускався біля Ладижинського мосту, але, помітивши спостерігачів, знову піднявся вгору і направився до станції Вапнярка» [4].

Проліт загадкових аеропланів біля 11-12 годин вечора спостерігали мешканці містечка Рибниця. Так, 11 лютого 1913 р. над містечком «з'явився аероплан з червоним прожектором, спускаючись з висоти вниз

над залізничним мостом, 12-го з'явилися два аероплани з червоним і один з білим прожекторами» [2].

Наступне повідомлення надійшло з Іванківців-Дунаївських. «12 лютого, о 10-й годині вечора, на південно-східній стороні горизонту було видно аероплан з прожектором, над м. Дунаївцями. Він рухався то вгору, то вниз, то в боки. Над горизонтом досить низько» [4].

18 лютого 1913 р. о 10-й годині вечора над містечком Теплик (Гайсинський повіт) «з'явився сильно сильно освітлений аероплан, який біля години то опускався, то піднімався вгору. Як видно, він мав опуститися за містечком, але, помітивши, що все містечко на ногах, взяв напрям до станції Кублич і над станцією Кублич пролетів із сильним шумом.

Розповідають селяни с. Степанівки, що він був сильно освітлений. Від станції Кублич він тримав шлях на північний захід» [5].

Яскраво освітлений «аероплан» також пролетів 29 листопада 1913 р. о 5-й годині 30 хвилин вечора над селом Нижчий Ташлик (Гайсинський повіт). Його поява викликала серед населення масу суперечок [9].

1 грудня 1913 р. очевидці о 7-й годині ранку помітили, як над селом Носиківка (Могилівський повіт) з північного заходу плавно пролетіла повітряна куля. Ця загадкова куля зупинилася над економією поміщика Щеньовського, зробила кілька рухів вперед і назад, а потім полетіла в напрямку на південь [9].

Дещо осібно від згаданих фактів стоїть повідомлення про подію, яка трапилася в селі Вихилівка (Проскурівський повіт). Мова йде про...спробу викрадення людини пілотами одного з «аеропланів». Людиною, якій волею випадку довелося побувати на борту такого літального апарату, був сільський староста Сивак. 24 грудня 1912 р., на свят-вечір, він помітив на полях за селом «тьмяно освітлений літальний апарат». Наблизившись, він побачив біля нього двох людей, за незвичність одягу прозваних ним подумки «панками». На запитання старости, хто вони такі і звідки, «панки» нічого не відповіли, а запитали, у свою чергу, хто він такий (типовий сюжет із сучасних повідомлень про контакти землян з енлонавтами). Отримавши відповідь, «авіатори» попросили старосту допомогти їм відремонтувати свою машину. Після того, як вони посадили старосту на потрібне місце, «аероплан» одразу ж піднявся у повітря. Переляканий таким несподіваним поворотом подій, староста почав кричати і просити відпустити його, але на «авіаторів» жодні прохання не справили враження.

Через деякий час староста вже не пам'ятав, що з ним трапилось і впав у забуття. Коли ж він прийшов до тями, то помітив, що знаходиться в якомусь містечку. Потім він дізнався, що це було місто Бар. Звідси йому довелося четверо діб добиратися пішки до Проскурова. Тут староста заявив про подію, що з ним трапилася, в поліцейське управління. Для розсліду-

вання цього випадку було вжито належних заходів, які, проте, не дали жодних результатів [8].

Спроби сучасників пояснити подібні спостереження польотами аеропланів однієї з ворожих держав не витримують жодної критики з огляду на реальний стан справ у тогочасній авіації (про це вже йшлося вище). Тому ми маємо повне право стверджувати, що «аероплани» з 1912-1913 рр. (основний пік їхньої появи) онтологічно споріднені з так званими «дирижаблями» 1896-1897 рр., «чорними вертольотами» часів «холодної війни» та «літаючими дисками», які, схоже, були незмінними супутниками людства усіх часів та народів.

Джерела та література:

1. Белецкий А., Вилинбахов В. Нашествие с неба, или Что видали вечерами семь десятков лет назад//Техника-молодежи. – 1983. – № 6. - С. 50-53.
2. Г. Д. Корреспонденции//Подолія. – 1913. - № 21. - 17 февраля.
3. Герштейн М. Б. Заблудившиеся во времени. - М.: Современник, 1999.- 271 с.
4. Канский Т. Корреспонденции //Подолія. – 1913. - № 20. - 15 февраля.
5. Канский Т. Корреспонденции //Подолія. – 1913.-№24. - 27 февраля.
6. Корреспонденции //Подолія. – 1914. - № 9. - 19 января.
7. Р. Корреспонденции //Подолія. – 1912. - № 88. - 25 июля.
8. Сельский староста на аэроплане//Подолія. – 1913. - № 3. - 6 января.
9. Чернытнский Т. Корреспонденции//Подолія. – 1913. - № 144. - 6 декабря.

Захар'єв В.А., Шпаковський С.М.

м. Хмельницький

НОВІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ГОРОДИЩА РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ РУДКІВЦІ НА ДНІСТРІ

В статті йдеться про історію досліджень та пам'яткоохоронну роботу, яка ведеться у Хмельницькій області задля збереження одного з найбільших у серединній течії Дністра городищ передскіфського часу, що розташоване в селі та за околицями с.Рудківці Новоушицького району.

Ключові слова: Новоушиччина, Рудківці, чорноліська культура, скіфи, городище, пам'яткоохоронна робота.

Серед найцікавіших археологічних об'єктів Хмельницької області чільне місце займає городище в с.Рудківці Новоушицького району. Його збудували наддністрянські представники чорноліської культури при злитті Дністра та її лівої притоки р.Матерки у ранньозалізному віці.

Вперше інформація про нього оприлюднена у т.VIII «Записок Імператорського Російського археологічного товариства» за 1896 р. [1]. Посилаючись на неї, ці відомості згодом поширив у своїй «Археологічній карті Подільської губернії» майбутній патріарх подільського краєзнавства та археології Євфимій Сіцінський. А саме: «Рудковцы. На высоком берегу Днестра городище. Длина и ширина $\frac{3}{4}$ версты, форма кругообразная; площадь ровная, местами усеянная камнями; часть этой площади занята под усадьбы, часть распахиывается, а часть (каменистая) служит пастбищем. Городище окружено со всех сторон валом длиною в 2 версты, шириною в 10 саж.; вал сохранился хорошо. Въезд с в. В конце вала большой курган. При впадении рч. Матерской въ Днестръ два кургана, один на горе, другой внизу у речки» [2, с. 291].

Далі на майже півстоліття науковці цим городищем не цікавилися, очевидно, тому, що воно знаходиться на далекій периферії – за майже 100 км від Кам'янця-Подільського, та й фахівців у регіоні було не багато. І лише повоєнного 1946 р. у Рудківцях побувала експедиція ленінградського професора М.І. Артамонова. Зокрема, в опублікованому 1949 р. попередньому повідомленні «Південноподільська експедиція» науковець написав таке: «Варте на увагу також Рудковецьке городище, величезний двір якого займає простір, обмежений з трьох боків крутими схилами берегів рр. Дністра, Матерської та яру, що впадає в неї, а з четвертої – укріплений валом і ровом. Заселене внутрішнє укріплення тут порівняно невелике. Воно розташоване при впадінні р.Матерської у Дністер і міститься не на плато, а на одній з терас берега, відокремлене від двору «кокошникоподібним» валом на перегині від плато до схилу і потім другим таким самим валом в тому місці, де цей схил переходить у терасу. Тут знайдено тільки скіфську кераміку, причому серед неї, як і в Нижне-Ольчедаївському городищі, є типи трохи пізніші тих, що знайдені на Немирівському городищі. Між іншим, тут ж фрагменти ковчів з нарізним, заповненим білою масою орнаментом «інкрустація» [3, с.260].

Маючи у своєму розпорядженні сьгоднішні відомості, розуміємо, що автор акцентував на первинному ядрі цього важливого об'єкта – дитинці та поселенні, яке розташоване на схилі і укріплене зовні двома валами з північного сходу і валом та оборонно-сторожовою вежею з півночі. На жаль, до публікації не було додано жодної ілюстрації з розвідки на Рудковецькому городищі. Крім того слід зауважити, що на час написання М.І. Артамонова повідомлення під поняття «скіфська» потрапляла уся кераміка ранньозалізного віку і навіть доби бронзи України, оскільки не було достатньо наукових розробок її приналежності та датування.

25 березня 1971 р. в рамках пам'яткоохоронної роботи, яку розпочали в УРСР згідно постанови Ради міністрів республіки від 20 лютого 1967 р., виконавчий комітет Хмельницької обласної ради депутатів трудящих затвердив списки об'єктів області, яким надано статус пам'ятників загальноносоюзного і республіканського значення. Серед них і ті, що розташовані у Новоушицькому районі [4, с.278-282]. На основі наукового звіту М.І. Артамонова [5] про Рудковецьке городище там, зокрема, вказано: «Городище скіфського часу знаходиться біля с. Рудківці Новоушицького району, на високому лівому березі Дністра в усті каньйоноподібної річки Матерської на схід від села. Площадка городища має чотирикутну в плані форму. Довжина площадки 620 м, її ширина – 540 м. З південного боку городище оточене валом, який зберігся неповністю. Висота валу 0,7 м. З північного, північно-східного і південно-західного боку городище захищалося крутим схилом. Археологічний матеріал датує городище VII-III ст. до н.е. Розвідкові роботи на городищі робив М.І. Артамонов у 1946 р. Матеріали робіт, звіти, щоденники зберігаються в архіві інституту археології АН УРСР...» [6, с.282]. Проте тоді під охорону було взято лише 5 гектарів об'єкта на схилі долини р. Матерки [7, с.28].

Нові свідчення про приналежність об'єкта відкрилися після 1972 р. Тоді у зв'язку з будівництвом Дністровської гідроелектростанції та, відповідно, створенням водосховища і теоретичним підйомом води у ньому, дитинець Рудковецького городища потрапляв у зону затоплення. До дослідження залучили студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Керівником експедиції призначили на той час кандидата історичних наук Іона Винокура. Його помічником і заступником був Анатолій Гуцал. Протягом польових сезонів 1972-1976 рр. та 1978 р. археологами закладено 20 розкопів та шурфів загальною площею понад 3700 кв.м. Усі вони розташовувалися в зоні затоплення об'єкта Дністровським водосховищем та на терасах схилу долини р.Матірки.

Розкопами виявлено близько 40 жител, господарчих споруд та ям з набором речей вжитку представників так званої чорнолісько-жаботинської спільноти, що існувала в кіммерійсько-скіфський час VIII-VII ст. до н.е.

Науковці встановили, що територія, яка досліджувалася, незважаючи на крутизну схилу, свого часу була дуже щільно забудована. Знайшли вони також сліди кількарізних пожеж на городищі та сліди відбудов оборонних конструкцій.

Врешті, детально вивчивши керамічний та збройний комплекс, дослідники дійшли висновку, що цей населений пункт має риси політичного, торгового і культурного племінного центру Середньої Наддністрянщини. А припинив він свою діяльність під час першої хвилі експансії скіфів у Центральну Європу в середині VII ст. до н.е. Однак тодішні працівники

обласного краєзнавчого музею, які відповідали за документацію, своєчасно не внесли у паспорт об'єкта відповідних змін і він так і залишився «скіфським городищем».

Продовжуючи опис історії дослідження рудковецького городища, слід зауважити, що хоча кам'янецькі археологи і зосередили свою роботу на дитинці та укріпленому поселенні на схилі, але пішли далі своїх попередників з Ленінграда. Вони ввели в науку ігноровану раніше верхню частину об'єкта – 33-гектарну ділянку на плато, оточену потужним валом [8, ст.77].

З появою коштів на відповідну роботу, 02.09.2010 р. відділ охорони пам'яток історії і культури (ВОПШК) у Хмельницькій області уклав договір з Хмельницьким філіалом Подільського державного підприємства геодезії, картографії та кадастру [9]. Фахівці землевпорядної організації та відділу охорони пам'яток (С.П.Маярчак, С.М.Шпаковський) встановили на місцевості (в натурі) межі земельної ділянки та її охоронної зони. Результатом став проект меж території, зон охорони та режимів їх використання з технічною документацією із землеустрою (без виділення в окреме землеволодіння) від 17 грудня 2010 р. Його примірники передано відділу культури і туризму Новоушицької РДА, Вільховецькій сільській раді, на території якої розташована конкретна пам'ятка археології та відділу Держкомзему у Новоушицькому районі.

21 грудня 2010 р. старший науковий співробітник ВОПШК С.П.Маярчак склав новий паспорт цього об'єкта культурної спадщини з уточненням приналежності до чорноліської культури [10].

21 липня 2011 р. ВОПШК уклав з місцевою сільською радою черговий охоронний договір за №4/09, який затвердили печаткою та підписом керівника цього органу виконавчої влади А.І. Шевчуком [11].

28 серпня 2015 р. в рамках перевірки стану пам'яток археології Новоушицького району комісією у складі керівника відділу С.Шпаковського та співробітників С.Семенчука і В.Захар'єва встановлено, що окрім території «Нижнього» городища державної охорони потребує і вал на плато. Його висота 4–6 м. Через 670 м він повертає на захід, ще через 390 м – на південь і, пройшовши в напрямку до Дністра через все плато, закінчується на високому обривистому краю. Загальна протяжність валу на горі становить більше 1700 м. В кількох місцях він перерізаний дорогами, де добре видно структуру насипу з дрібного каміння, білої глини та землі. Особливістю валу є те, що його східний і північний відрізки, пролягаючи по краю плато, не потребували великої висоти, в той час як західний, прикриваючи городище з найбільш вразливого, легкодоступного боку, і зараз являє собою складну для подолання перепону. Основа досягає 15 м, а гребінь місцями піднімається до 5 м, зовні вал підсилено ровом. Було складено відповідний акт та облікову картку [12, 13].

Виникає резонне питання – чому вал досі не знаходився під охороною?

На те є причини, які сягають корінням у радянський час. Вал ігнорували з трьох причин. 1). На території, яку він оточує, не було знайдено потужного, як на схилі та дитинці, культурного шару, тому науковці вважали цю ділянку місцем для загону худоби при небезпеці. Отже, менш значимою для досліджень. 2). У західній – напільній – частині його перекривали садиби сучасних селян. Отже, він частково потривожений ними. І найголовніше. 3). Вся земля у країні належала державі і ніяких змін у цьому напрямку не передбачалося.

Щодо останнього після отримання Україною незалежності, ситуація суттєво змінилася... На берегах Дністра, який раптом став курортною зоною області, особливо. Протягом двадцяти років інтенсивно освоювалися під дачні кооперативи низинні ділянки – безпосередньо біля води. Віднедавна в коло інтересів забудовників стала потрапляти земля на плато. Та не завжди відповідно до чинного законодавства.

Як встановили працівники Кам'янець-Подільської прокуратури, у другій половині 2015 р. посадові особи відділу Держгеокадастру у Новоушицькому районі вчинили злочин, передбачений ч.2 ст.366 Кримінального кодексу України. Через внесення ними завідома неправдивих відомостей до офіційних документів на території пам'ятки археології «Городище раннього залізного віку Рудківці» було відчужено три ділянки загальною площею 6 гектарів. Про це правоохоронці повідомили управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації 15.03.2016 р. [14].

Відряджені на місце фахівці відділу охорони пам'яток встановили, що одна з ділянок розташована безпосередньо в охоронній зоні пам'ятки, у двох інших пролягає східний відрізок валу, який через вище перераховані причини, не було взято під охорону держави. Використання цих ділянок у будь-яких цілях порушить цілісність об'єкта і призведе до знищення важливих для пізнання історичного минулого держави археологічних артефактів.

Врешті 2016 р. знайдено ще один вал – зовнішній вал. Відтак встановлено, що «Верхнє» городище має площу біля 116 га: «цитадель», площею 43 га, та «передмістя» з напільного боку, площею біля 73 га. Якщо додати сюди «Нижнє» городище (5 га – згідно паспорта пам'ятки), частина з якого на даний момент затоплена, то матимемо понад 120 гектарів.

Таким чином, Рудковецьке городище є одним з найбільших укріплень-гігантів, раннього залізного віку, які споруджувалися у лісостеповій Україні, та потребує посиленої уваги з боку фахівців. Тому відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області відповідно до отриманих в результаті проведених пам'яткоохоронних досліджень нових відомостей у 2016 році передав облікову документацію (паспорт, проект винесення меж

зазначеної пам'ятки археології в натурі) у Міністерство культури України для внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Археологічного польового сезону 2016 р. на Рудковецькому городищі відпрацювала археологічна експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка під керівництвом археолога А.Ф.Гуцала (за участі старшого наукового співробітника інституту археології НАНУ Олександра Могилова та науковця Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка Віталія Гуцала). Археологами у 2016 р. з'ясовано технологію зведення дерев'яних укріплень, якими був підсилений вал «цитаделі». У північно-східній частині «цитаделі» знайдено кераміку та залишки жител. До пам'яткоохоронних досліджень городища долучилися пам'яткоохоронці – наукові співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області – Сергій Шпаковський, Сергій Семенчук, Володимир Захар'єв. Проведена робота вказує на перспективність подальших досліджень та потреби посиленних пам'яткоохоронних заходів, адже Рудковецьке городище може стати цікавим туристичним об'єктом краю та, в комплексі з іншими подібними укріпленнями по р.Дністер, навіть, номінантом на включення до Попереднього Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Джерела та література:

1. Записки Императорского Русского Археологического общества, т.VIII, вып.1-2. – С.-Пб., 1896. – С.243-244.
2. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 292.
3. Артамонов М. Південноподільська експедиція (Попереднє повідомлення) // Археологічні пам'ятки УРСР, т.1. – К., 1949. – С.260.
4. Пам'ятники археології, історії та мистецтва Союзного та республіканського значення Хмельницької області. Каталог. На правах рукопису. – Хмельницький, 1971. – С.278-282.
5. Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (По материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.) // НА ІА НАНУ. – 1946/12.
6. Пам'ятники археології, історії та мистецтва Союзного та республіканського значення Хмельницької області. Каталог. Рукопис. – Хмельницький, 1971. – С. 282.
7. Там само. – С.282.
8. Гуцал А. Ф. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придніпровський лісостеп // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський. – 2000. – С. 69-79.
9. Договір №139/09/10 від 02.09.2010 р. Про встановлення меж, зон охорони та режимів їх використання пам'ятки археології місцевого значення Городище раннього залізного віку Рудківці» // Науковий архів ВОПІК у Хмельницькій області. – 2 арк.

10. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Городище VIII-VI ст. до н.е. (чорноліська культура) Хмельницька обл., Новоушицький р-н, Вільховецька сільська рада, с. Рудківці // Науковий архів ВОПІК у Хмельницькій області. – 3 арк.
11. Охоронний договір на пам'ятку культурної спадщини №4/09 від 21 липня 2011 р. с. Рудківці // Науковий архів ВОПІК у Хмельницькій області. – 2 арк.
12. Акт обстеження технічного стану нововиявленого об'єкту археології валу городища на території Вільховецької сільської ради Новоушицького району Хмельницької області, с. Рудківці від 27.08.2015 р. // Науковий архів ВОПІК у Хмельницькій області. – 2 арк.
13. Облікова картка об'єкта культурної спадщини. Вал городища. 22.10.2015 р. // Науковий архів ВОПІК у Хмельницькій області. – 3 арк.
14. Копія листа прокурора Новоушицького відділу Камянець-Подільської місцевої прокуратури С.Яворського в управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації №71-63-1в від 15.03.2016 // Науковий архів ВОПІК у Хмельницькій області. – 2 арк.

Додатки:

Схемплан Рудковецького городища на місцевості.

Верхній «Шовб»: основа спостережної вежі. *Фото Д.Полюхович*

Артефакти з «дитинця». *Фото В.Гуцала.*

**Дослідження валу «цитаделі» городища. 2016 р.
*Фото Д.Полуховича.***

Кам'яний панцир валу «цитаделі» городища. *Фото Д.Полуховича.*

Сліди від частоколу на валу городища. *Фото С.Шпаковського.*

*Іваневич Л.А., Трембіцький А.М.
м. Хмельницький*

УКРАЇНСЬКА ЖІНКА В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ XVI – XVIII ст.

У статті розкрито життя, побут і роль української жінки в громадському і політичному житті в козацьку добу, її готовність до самопожертви.

Українські дослідники, характеризуючи роль української жінки в історії та культурі XVI – XVIII ст. писали, що вона «має несподівано оригінальний, різко відмінний в порівнянні з жінками інших націй – характер». «Українка, як мало котра жінка в Європі, була зв'язана із військом і військовістю». Українська жінка, це «землі козачої краса», доля якої тісно пов'язана з українською історією, з історією слов'янства і боротьби проти окупантів». Вивчаючи українських «жінок, мусимо стати віч-на-віч із дійсною історією української громади», щоб «зрозуміти історію жіночих рухів в Україні, зрозуміти правдиву історію України та її народу. Науковці стверджують, що «історія жінок, як історія інших частин на-

селення, лежить вкорінена у цілій громаді, а що досі не маємо повної та правдивої історії України, то не знаємо історії її жінок. І терплять з того приводу не лише жінки».

Доктор філософії Українського Вільного Університету (Прага), доктор історичних наук (Львів), учасник бою під Крутами, один із членів відомого вкоріненого в етносоціокультурне середовище подільського краю українського роду Солухи-Приходька-Герасименка-Філя – Ігор Костьович Лоський (*15.12.1900, Люблін – † 27.05.1936, Львів); його дружиною була Ольга (Туся) Кіндратівна Лоська (*05.06.1904, Кам'янець-Подільський – † 05.05.1996, Львів, сестра знаного українського державно-просвітницького діяча Віктора Приходька), у своїх працях про українських жінок XVI – XVIII ст. – «Жінка в добі Хмельниччини» (Нью-Йорк, 1934), «Українка часів Козаччини» (Львів, 1935), висвітлив суспільно-правовий стан української жінки, її роль в українській історії та культурі, її освіту, одяг, сімейні відносини, гостинність, побут.

Ключові слова: українська жінка, історія, культура, освіта, одяг, сімейні відносини, гостинність, побут, XVI – XVIII ст.

Таке унікальне явище в українській культурі як «жінка-воїн, жінка-богатырка», вперше було зафіксоване автором під криптонімом «В. К-Шъ» у статті «Малорусская паленица» (Київ, 1887), де він пише: «Не знаю як кому, а нам у козацьких наших піснях відчувається відгомін київських билін про жінок-воїнів – форми дуже звичні в нашій народній творчості» (*переклад наш – авт.*) [1, с. 196]. Таким чином, вже на світанку свого історичного життя національна українська «психіка виявила досить оригінальне розуміння війни, яке дуже часто з'ясовується нам в епізодах дальшого ходу історії України».

До висвітлення ролі та долі української жінки в українській історії та культурі, як співтворця вартості та підвалин національного розвитку та національних вартостей – громадських відносин, права, культури, побуту й освіти в козацьку добу зверталися в своїх працях знані українські дослідники Є. Маланюк (Львів, 1931) [2], В. Січинський (Львів, 1938) [3], Ю. Липа М. (Львів, 1938) [4], Г. Лашенко (Нью-Йорк, 1955) [5], Струтинська (Нью-Йорк, 1975) [6], М. Богачевська-Хомяк (Нью-Йорк, 1991) [7], Л. Смоляр (Нью-Йорк, 2000) [8; 9], І. Стороженко (Дніпропетровськ, 2006) [10] та інші [11].

Так, Є. Маланюк у своїй статті «Жіноча мужність» (1931) пише: «Українська жінка має несподівано оригінальний, різко відмінний в порівнянні з жінками інших націй – характер. Якщо майже в усіх народів мітотворчість (*міфотворчість – авт.*) персоніфікує такий суто-мужеський прояв, як війну, в постаті чоловіка Марса, Ареса, Вотана і т. д., то тільки наша

староруська поетична думка «елліністично» втілює образ війни в постаті тієї Діви-Обиди зі «Слово о полку», що «встала в силах Дажбога внука і воплескала лебединими крильми» [2].

Ю. Липа в статті «Українська жінка» (1938) стверджує: «Українка, як мало котра жінка в Європі, була зв'язана із військом і військовістю» [4].

«З українських жінок, – пише Г. Лашенко в статті «Земля козача» (1955), – нас цікавлять лиш ті, що заслуговують на вічну пам'ять нащадків. Тобто ті, яких український поет-пророк Тарас Шевченко назвав «землі козачої краса», доля яких тісно пов'язана з українською історією, з історією слов'янства і боротьби проти окупантів» [5, с. 30].

Відома дослідниця українського жіночого руху М. Богачевська-Хомяк у праці «Чи жінки мають історію, і чи може вивчення історії жінок дещо розповісти про Україну?» (1991), пише, що в «історії України, як і в історії інших народів, виступають провідні одиниці, вчинки яких мають вирішальний вплив на історичні події». На її думку, коли ми хочемо «знати історію жінок в Україні, нам доводиться вивчати саму Україну» [7, с. 6]. Вивчаючи історію українських «жінок, мусимо стати віч-на-віч із дійсною історією української громади», щоб «зрозуміти історію жіночих рухів в Україні, зрозуміти правдиву історію» України та її народу. Вона переконана, що «історія жінок, як історія інших частин населення, лежить вкорінена у цілій громаді, а що досі не маємо повної та правдивої історії України, то не знаємо історії її жінок. І терплять з того приводу не лише жінки» [7, с. 7].

На жаль, досі маловідомими працями про українських жінок, що «заслуговують на вічну пам'ять нащадків» [5, с. 30], долі яких пов'язані з українською історією є творчі здобутки доктора філософії Українського Вільного Університету (*Прага*), доктора історичних наук (*Львів*), учасника бою під Крутами – Ігоря Костьовича Лоського (*15.12.1900, Люблін – † 27.05.1936, Львів) [12, с. 231; 13, арк. 22-23; 14], дружиною якого була Ольга (Туся) Кіндратівна Лоська (*05.06.1904, *Кам'янець-Подільський* – † 05.05.1996, *Львів, сестра знаного українського державно-просвітницького діяча Віктора Приходька – авт.*) [12, с. 231; 13, арк. 21; 14].

Першу свою працю про українських жінок – «Жінка в добі Хмельниччини» він опублікував в україномовному часопису української діаспори США «Свобода» (*Нью-Йорк*, 1934) [15], а працю «Українка часів Козаччини» – в громадсько-політичному часопису Союзу українок «Жінка» (*Львів*, 1935; *перевидана Нью-Йорк*, 2001) [16], що виходив у Львові впродовж 1935-1938 рр.

Помер І. Лоський в 36 років – у розквіті творчих сил, залишивши чимало праць у рукописах. Так, уже після його смерті, часопис «Свобода» опублікував його працю «Українська жінка в Козацьку добу» (*Нью-Йорк*,

1941) [17; 18; 19; 20; 21; 22], а газета «Незборима нація» – працю «Марія Тарасенко» (Київ, 2009) [23]. У цих працях І. Лоський розкриваючи роль і становище жінки та висвітлюючи її життя «в суспільстві української гетьманської держави» передусім звертає увагу на жінок з-поміж козацької старшини, тобто тодішньої провідної верстви. Адже, як пише дослідник, «про життя цієї верстви історія зберегла нам найбільше даних» і в «тодішній провінційній верстві найяскравіше скристалізувався той тип доби, про яким ми згадували». Крім того «козацьку старшину в найменшій мірі можна вважати, закостенілою, відірваною від решти суспільства, кастою. Саме козацька еліта була в повному тому слова розумінні еманациєю цілого українського народу і в творенні її брали участь усі верстви нації» [16, с. 43-44; 17].

Про звичність в українській культурі героїчного типу української жінки, особливо козацької доби, написано чимало. І, мабуть, цей заголовок [*«Українка часів Козаччини» чи «Українська жінка в Козацьку добу» – авт.*] викличе, – пише І. Лоський, – в уяві багатьох «романтичний образ (постать) Чаплінської, Богданової коханки. Цієї «степової Олени прекрасної», як назвав її польський історик Ролле, яку легенда зробила однією з головних причин величної епопеї 1648 р. Або вирине з безвісти віків привабливе личко молоденької Мазепиної похресниці – Мотрі, котра своїм коханням опромінила останні дні (останні роки життя) немолодого гетьмана». І це, на нашу думку, є цілком справедливо, адже «обидві ці постаті тісно в'яжуться в нашій уяві з козацько-гетьманською Україною і не раз служили темою нашим історичним повістям» [16, с. 43; 17].

Українська козацька держава, – зауважує І. Лоський, – «зродилася... з великого зриву 1648 р. і тривала більш як століття, якщо вважатимемо за кінець Гетьманщини вимушену абдикацію (*зречення – авт.*) гетьмана Кирила Розумовського в 1764 р.». Хоча й «не довгий вік судився цій державі і не охоплювала вона ніколи цілої етнографічної території заселеної українським народом, але незалежно від цього все ж була це єдина, після князівської, доба нашої історії, коли українська нація посідала свою, хоч і обмежену суверенність» [16, с. 43; 17].

Постання Козацької держави призвело до змін в суспільному житті країни, тобто «місце давньої пануючої верстви, шляхоцької, зайняла нова, козацька». Хоча по своїй суті «зміна ця не була така вже значна» [15], проте все ж Гетьманщина, «поминаючи всі її негативні сторони», «була коліскою власного оригінального типу культурного і громадського життя в Україні» [16, с. 43; 17]. Саме в роки Гетьманщини «своє оформлення і кристалізацію» знайшли «всі вартості і підвалини майбутнього національного розвитку» – громадські відносини, право, культура, побут та освіта [17]. При цьому, «далеко не остання роль у творенні цих вартостей на-

лежить українському жіноцтву». Адже українська «жінка, – стверджує І. Лоський, – за весь час нашої історії ніколи не була пасивним об'єктом», ніколи сфера її діяльності «не була обмежена вузьким колом чисто родинних справ», її ніколи не зачиняли в «теремі». Українська жінка завжди була вільним і майже рівноправним з чоловіком членом суспільства [16, с. 43; 17].

Українська жінка у всіх ділянках життя козацької доби відіграла активну роль «співтворця цього життя». Жінки гетьманів і козацької старшини брали діяльну участь у громадському і навіть політичному житті України [17]. Серед жінок козацтва, а особливо його провідної старшинської верхівки, нарівні з селянками й звичайними козачками, що їх чоловіки своєю шаблею здобули собі пануюче становище в новій українській державі, віднаходимо багато доньок із шляхетських і навіть магнатських родів. Адже Іван Виговський, полковник Антін Жданович, підкоморій київський і полковник Війська Запорозького Юрій Немирич, та багато інших старшин були «одружені з шляхтянками» [15]. І. Лоський вказує, що «постійні війни, напади татар, відсутність якої не-будь правової екзекутиви», ставили тогочасну жінку в положення, коли вона зі зброєю в руках мусіла сама боронити своє родинне вогнище, хату і дітей, від своїх і чужих напасників, «доходити свого права». Повні небезпек і ризиків життєві обставини XVI – XVIII ст. сприяли «виробленню того войовничого, нерідко авантюрного», типу української жінки, про який збереглося чимало тогочасних матеріалів [15; 16, с. 44].

Розглядаючи положення жінок козацької старшини в громадсько-політичному житті України, тобто «жіночої частини козацького суспільства», – І. Лоський зауважує, – що деякі історики, зокрема «славнозвісний» польський історик А. Ролле, представляли «українське жіноцтво доби Хмельницького як якусь зграю розпусних, вічно п'яних, позбавлених всякої тіни оглади (*етикету – авт.*), мегер» [16, с. 44; 17]. Навпаки, все це відноситься насамперед до самих поляків. Так, У. Вердум, який в 1670-1672 рр. подорожував по Польщі й Україні, висвітлюючи життя поляків пише, що «ввічливості і розуму полякам не бракує, однак вони легковажні і змінливі та віддані зайвій розпусті. Коли мають у чомусь інтерес і є слабшою стороною, вміють поводитися дуже покірно і миролюбно, але ж коли зустрічаються з слабшою стороною і запанують, то стають горді, зарозумілі й жорстокі... Зрештою польський нарід у цілому недбалий і лінивий». Він же, описуючи різні польські страви, зауважує, що поляки готують «дуже неохайно», страви дуже солоні та перчені, їм «добре смакують напитки», адже «п'ятика є тут так розповсюджена у вищих і нижчих верствах, мужчин і жінок, як нігде на світі» [3, с. 32]. Поляки дуже люблять водку, котру по-польськи називають «горалькою», по русинськи «*horylka*», а по-латині

«crematum». При великій кількості випитого часто доходить у поляків до бійок. Загалом, «цілий спосіб життя польського народу ще дуже грубий і власне варварський». Мандрівник описуючи одяг поляків, зауважує, що «їх сорочки сягають по пас, а коли є дуже охолоджені, мають з правого боку продовгасту хустку до носа, завішану коло ножа на пасі від шаблі». Визначні польські пани «не уживають жадного полотна», а виготовляють «сорочки, спідні убрання і пошивки на постіль з турецького шовку, і носять їх не перучи доти, доки тримаються купи». Серед поляків не багато старих людей тому, що їдять «забагато коріння та забагато п'ють водки», а «самітне і так непорядне життя не дозволяє їм дожити до старих років» [3, с. 33]. Польські селяни «не так гарно прибрані (одягнені)», як українські, і дуже мало різниці між польськими міщанами і селянською «людністю» [3, с. 34].

І. Лоський в своїй праці зауважує, що «писанина А. Ролле про українських жінок не відповідає дійсності», адже в подіях 1648-1676 рр. приймали участь майже всі стани українського народу. При цьому славнозвісне козацтво, «яке вело перед» у здобуванні та розбудові державності, складалось з найбільш активних елементів усіх українських верств: духовенства, міщанства, селянства і шляхти. Зокрема, кількість шляхти у «передових рядах козацтва та його старшини все збільшувалась в міру того, як козацька держава потребувала для своєї організації все більше освічених у державних справах людей». Все це в повній мірі, – стверджує автор, – торкається і «жіночої частини кермівної (*керівної – авт.*) козацької верхівки, яка доповнювалася з усіх станів». Поруч із козачками і селянками «бачимо шляхтянок, аж до княжен включно» [15; 16, с. 44; 17], які «мало в чому нагадували сучасних сальонових пань» [16, с. 44].

Розглядаючи правове становище жінки, І. Лоський зауважує, що жінки в Козацькій державі, брали, якщо «почували до цього нахил і хист, активну участь у політиці». Підставою їхнього незалежного становища в тодішньому суспільстві «були самі правні норми». Дослідник, зокрема, зауважує, що «рідко де і коли жінки користувалися такою правовою свободою», як в Україні, а в «маєткових справах вони були цілком рівноправними з чоловіками». Проте, ця рівноправність мала й деякий «злий бік», адже дуже сприяла розвиткові «сутяжництва» [16, с. 47; 20]. Досить часто, «українські шляхтянки, яким засоби і суспільне становище не дозволили ліквідувати всякі маєткові і «гонорові» суперечки зі сусідами збройною інтервенцією, обирали судову дорогу». Вони, власне як рівноправні члени суспільства, намагалися «судитись за всяку дурницю» і ця любов до «процесування одідичило козацьке суспільство». Жінки досить часто виступали в «ролі позваних і позиваючих» і, як зауважує автор, тодішні українські жінки «з-проміж провідних кіл» часто «хворіли» на «справи всяких

особистих образ» [20]. Поміж тодішніми шляхтянками були «такі завзяті правники, які тільки те й робили, що їздили по судах і трибуналах, визнавалися добре на Литовському статуті й інших законах, розумілися знаменито на всіх хитрощах судової казуїстики і часто навіть не через уповноважених, а особисто виступали у складних і тяжких процесах» [16, с.48; 20]. Так, – зауважує О. Левицький, – в травні 1570 р. у суді в Луцьку розглядали справу молодого князя Марка Сокольського. Під час процесу його мати Олена Сокольська, яка добре «зналася на параграфах обов'язкового тоді й пізніше Статуту не согірше як якийсь нинішній адвокат на карному кодексі», заявила: «Чую іже тут мовлять, якоби я намовляла сина. Я намовляла, а коли і заборонила урезанія, то мені то вчинити вольно водле Статуту, як о том учить в розділі 4, а в артикулі 31» [20].

І. Лоський також описує судову тяганину між дружиною козацького полковника Оленою Галаган, яка, як і її чоловік, «загалом не користувались великою прихильністю в громадянстві за свої здирства». Олена, хоча й була з міщанського роду, але дуже гордовита і завжди, з будь-якої нагоди, ворогувала з жінками козацької старшини, особливо з дружиною бунчукового товариша Агафією Тарнавською, родом із значної родини Бутовичів, спорідненою з Лизогубами та іншою козацькою знаттю, яка мала вдачу «завзяту і войовничу» та «згори споглядала на полковницю з міщанок» [20].

Звертає І. Лоський увагу й на поведінку українських жінок, що належали до «сметанки» козацького суспільства, або були з нею «споріднені». Зокрема, він пише, що під час гостини в домі сотника Барашівського Семена Сулими, поміж дружиною бунчукового товариша Івана Сулими та жінкою переяславського протопопа Варварою Доброницькою, з дому Полуботкіних, «дійшло до якогось непорозуміння». Невдовзі Варвара Доброницька внесла до гетьмана Данила Апостола скаргу в якій пише, що «пані Сулимова «без дани причини її публічне ругала (лаяла) і сукою, овшем старою бестесю, називала многократне. Ображена мала «плачливе протестувати» (*плакати – авт.*) перед присутніми». Позивачка вказує, що «впавши до ніг мого рейментара (себто правителя), просить вчинити святу справедливість», а зі свого боку обов'язується «за щасливе рейментарство ваше (себто гетьманського) панування денно і мощно найвищого владику непримітно молити» [20].

Висвітлюючи «від'ємні наслідки жіночої свободи», І. Лоський зауважує, що серед українських жінок були такі, які «дуже над уживали своїх прав». Зокрема, «свавільна полковниця Уляна Милорадович, з дому Бутович, яка «відома зі своїх знущань над підданими-селянами» розпоряджались у полку («полк» – *тогочасна адміністративно-територіальна одиниця – авт.*) як в себе в хаті». Це призвело до того, що гадяцька старшина

звернулася до гетьмана Данила Апостола зі скаргою і просила, «аби пані полковниця не вмішувалася до справ полку, не безчестила старшини, судів не судила, декретів, підписаних старшиною, не нищила, власних наказів по полку не розсилала і жінок не безчестила» [16, с. 48; 21].

Революційна атмосфера перших років Хмельниччини ще більше сприяла розвиткові в українських жінках войовничості, тому серед козацького суспільства, яке заступило шляху, бачимо багато гідних наслідниць Борзобогатої і Ружинської. З тією лише різницею, що першу роль в їх «подвигах» відігравали особисто-авантюристичні моменти, а українські жінки в роки Хмельниччини та Гетьманщини мали «вищий мотив – національний, патріотичний» [15; 16, с. 44-45; 18]. Так, дружина небожа єпископа луцького Ганна Борзобогата-Красенська самовладно управляла маєтками луцької єпископії, вела безліч судових процесів, постійно нападала на своїх сусідів, легковажила всі розпорядження влади і навіть короля. Коли ж за королівським наказом проти неї вирушила шляхта «з цілого воеводства», то войовнича Ганна «зодягнена в панцир, на чолі власного військового відділу з гарматами» зустріла шляхетське військо й розбила його «дощенту» [15; 16, с. 44; 17]. Не менш войовничою була й княгиня Софія Ружинська, яка в 1608 р. керуючи власним військом із 6000 піших і кінних вояків під звуки оркестру, з розгорнутими прапорами, успішно штурмувала замок свого ворога князя Корецького з Черемші (*Волинь*). А опісля перемоги над князем зруйнувала замок і спалила довколишнє містечко, не пожалівши ні в чому не повинних міщан [16, с. 44; 17].

Проявів героїзму українського жіноцтва в козацьку добу української історії маємо дуже багато. Типовий образом тогочасної жінки-героїні на думку багатьох дослідників є дружина сотника Михайла Зависного – Олена (Мар'яна) Зависна [8]. Під час облоги Буші в 1654 р. польським військом під керівництвом, здібного, але відомого своєю жорстокістю, Степана Чарнецького, козаки разом із мешканцями околиць трималися мужньо й довго. Дружини оборонців Буші (Поділля) нарівні з своїми чоловіками оборонялися «до останнього й усі згинули героїською смертю, воліючи смерть ніж ганьбу полону» [15]. Поляки, сили яких були значно більші, з великим зусиллям взяли замок і, щоб не піддатися ворогам, українці «почали палити власні хати і вбивати один одного». І тоді дружина вбитого сотника Зависного «сіла на бочку з порохом і зі словами: «Після любого чоловіка не хочу я залишатися на поталу жовнірам» – підпалила бочку й висадила «в повітря себе, своїх дітей і інших оборонців замку, серед них і тих поляків, які захопили замок. Українців було там 350, поляків 4.000». Олена Зависна як справжня патріотка своєї землі добре розуміла, що «краще їм усім загинути з честю, ніж накласти на себе нові кайдани рабства», як каже народ український на раді у Переяславі 1654 р.» [3, с. 32; 16, с. 45;

18]. Приклад відважної сотникової Олени «заохотив інших жінок, матері кидали в огонь і криниці власних дітей, а тоді самі кидалися за ними...», щоб не піддатися ворогам [16, с. 45; 18]. І. Лоський описуючи ці події зауважує, що можливо «не зовсім відповідає це оповідання дійсності, однак загалом воно добре передає атмосферу боротьби» тогочасної жіночої частини козацького суспільства [18].

Атмосфера боротьби за незалежність українського народу не могла «не відбитися на цілому складі життя», і зрозуміло, що годі шукати в тих революційних роках за «особливою етикою і товариською культурою». Адже не зважаючи на те, що гетьман Хмельницький та його найближчі помічники Виговський, Кричевський, Морозенко-Мрозовицький та інші були, як на ті часи, культурними та освіченими, вони не могли за короткий час змінити зовнішніх обставин свого життя і узгодити їх зі становищем майже самовладного монарха, яким вже в 1648 р. став Б. Хмельницький. Крім того на перешкоді стояли передусім родинні умови [16, с. 45; 18]. Проте все ж, одночасно з тим, як козацька Україна все більше набирала ознак незалежної держави і козацька старшина ставала «дійсною правлячою верствою», вироблялись у неї й «певні товариські норми й товариська оглада (*етикет – авт.*)». І перед у всьому вів «дім самого володаря України – Великого Богдана, особливо сприяла блискучому суботівському двору третя жінка Богдана – Ганна». Невдовзі після смерті другої дружини Олени (Мотрони) Чаплинської (†1651) Богдан Хмельницький одружився втретє на міщанці Ганні Золотаренко (після †1671), яка походила із звичайного козацького роду [15]. Тим своїм кроком, – пише М. Грушевський, гетьман хотів «зміцнити свої зв'язки і свій авторитет. На місце романтичної авантюри з якоюсь полькою наступив солідний зв'язок з поважною козацькою родиною». Гетьманша Ганна «одна з найвидатніших жінок козацької доби», не була «вже чимось середнім між жінкою і коханкою, як її попередниця», це вже була «пані гетьманова», як офіційно титулували Ганну Хмельницьку. Це був не порожній титул, адже джерела свідчать, що Ганна «не обмежувала своєї діяльності домашніми і родинними справами», а мала таке довір'я в гетьмана, що «під час його відсутності сама видавала універсали» [9, с. 2; 15; 16, с. 46; 18]. Історія зберегла один із універсалів «от гетьмановой Богдановой Хмельницкой Анни», де вона наказує «обитателям прилуцьким» не займати ґрунтів густинського монастиря. Вона покликується тут на волю свого «малжонка гетмана Хмельницкого» і загрожує в разі непослуху гривною в розмірі 1.000 талярів на користь державного скарбу» [16, с. 47; 18]. Слава про гетьманшу Ганну і її роль, яку вона відігравала при гетьманському дворі, рознеслася і за межі України. Так, коли в жовтні 1655 р. польський король, бажаючи прихилити до себе гетьмана, прислав до нього Станіслава Любовицького, то він, «окрім ко-

ролівського листа до гетьмана, мав листа королеви до гетьманової, разом з коштовним подарунком» [16, с. 46]. В листі польська королева особисто просила Ганну вступитися перед гетьманом «за замирення з Польщею» [15; 16, с. 46]. Навіть А. Ролле змушений був признати, що третя дружина гетьмана була «жінка статечна, скромна може більш розвинена умово як її попередниці, яка запровадила деякий лад на гетьманському дворі» [9, с. 2; 16].

Ганну поважали жінки й чоловіки, а широка дипломатична акція, яку провадив гетьман розбудовуючи закордонну політику молоді держави [16, с. 46; 19], змушувала її уладнувати прийняття чужоземних послів які відвідували Суботів [9, с. 2]. Завдяки Ганні в Суботові була створена «певна двірська етика, яка не могла не лишитись без впливу і на товариське життя цілої старшинської верстви, а в першій мірі її жіночої частини» [15]. І. Лоський описуючи візит до Суботова московських послів 19 червня 1657 р., зауважує, що після «бурхливої розмови, коли гетьман закидав москалям їх, дволичну політику супроти України», Б. Хмельницький велів «застелити стіл і просив їх попоїсти, що Бог послав». Як тільки стіл застелили, «з сусідньої кімнати вийшла гетьманова Ганна зі своєю пасербицею Катериною Виговською, сіли за стіл і частували гостей». Все це дуже «зчудувало москалів», адже «річ на Московщині нечувана», щоб «пані дому самі сіли за стіл». В Україні ж, де жінка користувалася повною свободою, це була «річ самозрозуміла» [16, с. 46; 19]. Про присутність Ганни під час своєї гостини в Суботові згадує і шведський посол Велінг, де його частували угорським вином та улюбленим напоєм гетьмана – кавою [9, с. 2; 19]. Проте, на жаль, із смертю Богдана Хмельницького в Україні, в роки «страшної усобиці» «занепадає і культурне і товариське життя». І, звичайно, що й жіноцтво, «хоча навіть таке войовниче, як українське, не може себе проявити в публічному житті». Лише в роки правління гетьмана І. Мазепи «приходить певне заспокоєння, відроджується знову товариське життя, а разом з тим і українська жінка знову має змогу відігравати більшу роль» [15].

Згадуючи про жінку Б. Хмельницького, слід сказати й про його доньок. Їхній батько, бажаючи скріпити об'єднання шляхти з козацтвом, а вірніше з двома головними чинниками нової правлячої верстви, віддав дочку Олену за представника «козацько-демократичної течії» – Івана Нечая, а Катерину – за Данила Виговського брата Івана Виговського, родина якого «репрезентувала аристократичну течію в українському суспільстві» [12, с. 46; 19]. Обидві доньки Богдана Хмельницького відігравали певну роль в українському суспільстві. Так, Катерина Виговська, «як жінка рішуча, іноді заступала місію де гетьманші», адже перебрала від батька «винахідливість, уміння вести бесіду» й краще за гетьманшу (*Олену Виговську* –

авт.) «була знайома з людьми та звичаями». Щодо, Олени Нечай, то вона почувалася чужою «в колі світської вишуканості», а її чоловік, відсунутий при гетьмані Виговському «на задній план, не мав політичної ваги і виконував лише накази гетьмана» [9, с.3].

Щодо «скромної» гетьманші» Олени Виговської, дружини гетьмана Івана Виговського, то її досить скромна роль виявилася лише в тому, що вона походила з великопанської, спорідненої з князями Друцькими-Горськими, Тишкевичами і Четвертинськими [9, с. 2], козацької родини Стеткевичів, принесла до Суботова «більше вишуканості» [16, с. 46; 19] та «оглади (*етикету* – авт.), сприяла зросту товариської культури серед старшини, сформувала жіноче середовище і заклала нові традиції його співжиття». Хоча зауважимо, що її батько новгородський каштелян Богдан Стеткевич (†1651) був католиком, а його діти від першої дружини, княгині Соломирецької – Михайло і Олена, сповідували грецьку віру, а дві доньки від другої дружини, Фронцевич, виховувались у католицтві. За гетьмана І. Виговського настали інші часи, панівного впливу поступово набував «привілейований клас, який вирізнявся з козацької маси», жінка Проста і скромна Олена Виговська все ж мала великий вплив, з'являючись до козацької столиці Чигирин «в супроводі великого почту служниць та родичів», де в «авангарді кортежу їхали музики і кілька сотен лейб-гвардії, слідом французька карета везла гетьманшу та її свояченицю – дружину Юрія Стеткевича, за ними придворні пані й дівчата в багато прибраних повозках» і «завершував поїзд гурт челяді» – «кондитер, пивничий і навіть кравець». Така пишність вражала міщан і городян, які вважали, що досягти до такої гетьманші в «світлиці» «стане не легко». Крім того, із-за утвердження незвичного для поспільства етикету під гетьманським дахом, виникали постійні нарікання та скарги. А опозиція навіть дорікала гетьману І. Виговському за те, що він «побрався із шляхтянкою, «котра не бажає добра Україні». Проте гетьман не зважав на це і в Суботові запанувала тиша, «скромна» гетьманша «займалася своїм жіночим гуртком». Поступово пригощання вийшли з моди, адже гетьман І. Виговський майже не вживав міцних напоїв, ухилявся від вечірок, більшість часу віддавав молитвам у церкві й благочестивим роздумам, уникаючи товариства. Всі ці зміни в Гетьманщині «не мали популярності, хоча й не були позбавлені користі: простий люд відчував і розумів, що народжується і пускає коріння новий устрій» [9, с. 3].

Досить мало збереглося відомостей про будь яку участь жіноцтва в політичному житті в добу Руїни. Проте вже пізніше за гетьмануванням Івана Самойловича та його наступника Івана Мазепи життя на Лівобережній Україні «розмірно стабілізується» і жінки починають відігравати більшу роль. Мало серед них видатних особистостей, які відіграли б помітну

роль у громадсько-політичному житті, але «підноситься рівень товариської культури й етикету серед старшини і жіноцтва». І. Лоський стверджує, що «войовничий дух українського жіноцтва знаходить свій вияв у такі трагічні для України дні, як перед і після Полтави, прикладом таких діяльних жінок» є Ганна Герцикова, дружина майбутнього гетьмана П. Орлика. Так, після явного переходу гетьмана І. Мазепи на шведський бік, дружини «мазепинців» (*так москалі, а пізніше й більшовики, називали прихильників І. Мазепи – авт.*) опинилися в Прилуках, де їх відвідав один з колишніх урядовців гетьманської канцелярії, що перейшов до москалів, щоб намовити присутніх старшин покинути І. Мазепу. Ганна Орлик, «не гаючись, наказала схопити зрадника, відібрати всі папери і кинути до в'язниці», а папери рішуча жінка відіслала з гінцем до гетьмана І. Мазепи, вимагаючи від гетьмана наказу повісити зрадника. «Жінки і доньки «мазепинців» з подиву гідною мужністю зносили тяжкі удари які впали на них після полтавської поразки». Одні, як Ганна Орлик чи Ганна Мирович-Забіла, до кінця свого життя несли важкий хрест еміграції. Ще гірше довелося терпіти тим, хто залишився в Україні. Адже москалі, не маючи змоги покарати прихильників І. Мазепи, які емігрували, «згідно із своєю віковою засадою (*вірніше дикунством – авт.*), мстилися на їх родинях. Багато жінок спокували «зраду» своїх чоловіків і синів на далекій Півночі. Серед них дружина переяславського полковника і мати «мазепинця» Федора Мировича – Пелагією Мирович, яка 28 років провела в Тобольську, там же опинились дружина Олена і донька Уляна «мазепинця» Івана Ломиківського та багато інших [16, с. 47; 19].

Гарна та енергійна дружина Мазепиноного наступника Івана Скоропадського – Настя Марковна Скоропадська займала значне становище в гетьманському домі, брала «жваву участь у політиці свого чоловіка», супроводжує його в поїздках до Петербурга [20]. Проте «цілком даремно дехто з письменників малює її прихильницею Москви», адже як розповідає Данило Забіла, вона на зауваження «про те, чи можливе повернень Мазепи в Україну» відповіла: «ми і гетьманству цьому не раді, Мазепа – живий гетьман, і ніхто не має права позбавити його гетьманства і забрати булаву, а ми хоч і взяли гетьманство, однак лише з необхідности, і нам це вибачать...» [16, с. 47; 20].

Висвітлюючи тогочасні козацькі гостини дослідники зауважують, що «цікаво й широко жилось у гетьманській державі», козацька старшина міцно засіла в полкових містах, «набувало достатку» міщанство, селянство «тішилось» новими поселеннями. Листи гетьманської канцелярії до заможного землевласника того часу Івана Забіли, батько якого був генеральним обозним у Б. Хмельницького, «надзвичайно влучно характеризують побут тієї доби». Так, господар Батуринаського замку Іван Черниш

у своєму листі до І. Забіли потверджує одержання ним свіжо звареного «мартового пива», яким славився його пивовар: «Мосцѣ пане Забѣла, мой велце мосцѣ пане і благодѣтелю. Изволилесь вм. мосцѣ пан чрезь умисльного своего обослати пивомъ мартовимъ ясновельможного добродѣя, его милости, пана гетмана и самую велможную, еи милость, добродѣйку, которого за донесенемъ моимъ принято бочокъ три до пивницѣ велможного добродѣя, а четвертую до самой пивницѣ отдадем; зъ которого обесла- нья вдяченъ есть велце ясновельможный добродѣй пань гетман и реймен- тарською ласкою и респектомъ приобѣцуетъ вм. мосцѣ пану нагорожати. Тое вм. мосцѣ пану всѣхъ благъ желающій пріятель и поволній слуга Иванѣ Чернишъ, господарь замку батурина. Зъ замку б. 1701, марта 29 дня» [24, с. 6]. В іншому листі Василь Борковський, тесть І. Забіли, повідомляє його про майбутній візит гетьмана: «Пане Йване. Любо то вже суть въ васъ въ Коропѣ назначеніе господи для приѣзду ясновельможного пана гетмана, єднакъ прошу вашей милости, абы были яко певніе, так і всіомъ вигодніе; особливе его милости пану писару і его милости пану хорун- жему енералнимъ абы господы просторів, бо кгдись они будут обидва зъ своими паніями. Єго милость панъ судія енералный сам тилко приѣде, которому абы также была господа; тиѣ избы своѣ на гори стоячіе розкажи добре випатрати, жебы были тепли, бо кгдиж теперъ буде ясновельможный къ намъ и въ тихъ свѣтлицяхъ буде стояти; мнѣ такожъ неподалецѣ знайди господа; а о що колвекъ просивъ вм. мене, не фрасуйся, тоє все я самъ привезу и буде все гараздъ. Що все до ознаймене подавши, жадаю пильно, абыся тоє все стало, бы і нас люди не обмовили. Зачимъ Господу Богу васъ поручаю. Зъ Батурина, 18 генваря, року 1698». В другому листі про цей же візит гетьмана генеральний обозний Василь Борковський пише: «Пане Забѣла. Завтрашнего дня сподѣвайтесь велможного добродѣя, его милости, пана гетмана изъ самую панею, для которыхъ ихъ милостей на- готуй верхнѣе свитлицѣ, одну для пана, другую для самоѣ панеѣ, и по- старайся Ваша милость, жебы всѣмъ старшинамъ енеральнимъ господи слушніе были наготовани, не вважаючи ни на кого; и мнѣ господа колибъ близко гдѣ васъ, щобъ мнѣ недалеко ходитъ. О напитокъ, особливе о медъ добрый, постарайся, хочъ вибравше где у корчмѣ доброго меду. Самъ близ- ко о прѣздѣ панскомъ дочувшися, съ паномъ Василемъ виѣдѣте сподкати, учинивши слушний порадокъ. Рыбы осетрини и бѣлужини по пять штукъ посилаю, ковьяру подѣжечкѣ, вина барильце. Не все мнѣ виразити; самѣ старайтесь, що потребно для такоѣ особи. При томъ зостаю вашей милости жичливымъ отцемъ» [24, с. 7]. Ці листи свідчать про те, яку увагу приділя- лося козацькій гостині під час візиту гетьмана та його дружини. За при- кладом гетьмана, козацька старшина при кожній нагоді скликала в себе гостей, що «цілкомъ відповідало вродженій українській гостинності». Най-

частіше такі гостини пов'язували з радісною подією в родині: весіллям, хрестинами, іменинами. Як правило, козацька старшина мешкала здебільше в своїх хуторах, тому коли їхали на гостину, то їхали на декілька днів. Кожна господиня мала багато клопоту, щоб розважати весь цей час своїх гостей, які грали в карти чи лото. Молодь гуляла, а як була нагода, то «закликали мандрівний хор з київських спудеїв, що мандрували по селах і хуторах, заробляли собі гроші на науку», або ж діти господині «на потіху гостей грали під проводом свого вчителя якусь веселу комедію, або декламували вірші, де обов'язково фігурували всякі Діяни й інші представники класичного Олімпу» [16, с. 49; 22].

Та головною розвагою все ж залишалися їжа та напої і в такій кількості, що сьогодні навіть уявити не можемо, як все те могли «спожити» дебелі полковники та їхні пані» [16, с. 49; 22]. А їли і пили так багато, що на другий день доводилось приймати велику дозу «pulverum purgantium» [22]. В добу І. Мазепи «знайшов собі шлях на Україну і шумливий французький сект, і червоне як кров тяжке бургундське вино, і солодка «мальвуазея», і екзотична «романе» (рум)». Але найбільше вживали «домашнього виробу горілки і наливки» [16, с. 49; 22]. У книжці рецептів відомої і освіченої родини Кулябок подано цілий ряд рецептів горілки з усякими химерними назвами: «апплектика», «алкирмесова», «сердечна», чудернацький «еліксир вітематіон» [22]. Згідно рецептів горілки були такого складу, що «сьогодні і великий пияк не витримав би їх», а «тверді козацькі голови витримували багато» і, звичайно, й «пані були не від того». Відомий мемуарист Г. Винський пише, що пили всі, «не виключаючи жінок», але «напиватись до нестями вважали «ззорним» чи «негідним». Наприкінці XVII ст. до «традиційних борщів і вареників приходять всякі закордонні «делікатеси», зокрема квяяр та різні сорти риб». Найбільшим предметом гордості господинь стають «розмаїті «легуміни». Тогочасна куховарська книжка подає 821 рецепт печива й солодошів [16, с. 49; 22], серед них різні «щирітц-кухен», «кіммель-кухен», «корінтен-кухен», торти, медівники, «макарони», «бішкопти з мигдалами», «бішкопти» на інший спосіб», кофітури, овочі в цукрі тощо [22]. Посол Венецької Республіки Альберт Віміна, що перебував у 1650 р. в Україні пише, що по «зовнішньому вигляді і манірам козаки видаються простими, але вони не простаки і не позбавлені бистрого розуму» [3, с. 25]. «... світлиця гетьмана навмисне уряджена просто, «щоб пам'ятати про своє становище і не захопитися духом черезмірної гордості». «Одначе гетьманський стіл (страви) не бідний доброю і смачною стравою і звичайно уживаними в країні напитками: горілкою, пивом і медом. Вино, котрим мало запасуються і рідко п'ють, подається до столу лише в присутності визначних чужинців». А «козацькі жінки теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові» [3, с. 26, 30].

І. Лоський описуючи тогочасне родинне життя пише, що ніщо не може затемнити «позитивних впливів свободи і рівноправности, якими користувалися тогочасні жінки», що найбільше «корисно» позначилися на родинному житті. Шлюби поміж двома «цілком рівноправними і свобідними особами, відзначалися сталістю і мирним, спокійним співжиттям», адже жінка була дорадницею і товаришем чоловіка на його життєвому шляху. Та й не могло бути інакше, коли чоловік більшу частину свого життя проводив у походах. Він був певний, що вдома його гідно заступає дружина [16, с. 48; 21], тобто на ній «лежала ціла складна машина управи домом і маєтками, які досягали часто поважних розмірів». Крім того, вона мала «обов'язок повідомляти відсутнього чоловіка про все, що робилось вдома». Звичайно, в ті часи також були родинні драми і розводи, але коли і де їх не було? Про тогочасне ставлення до жінки, красномовно свідчить заповіт старого вояка, ветерана багатьох походів, чернігівського полковника Якова Лизогуба. Він, заповідаючи синові своєму маєтки, застерігає сина, що він має право володіння лише за умови аби син «при жінці моїй, а своїй матці єдинокупно жив», аби її ні в чому «ховай Боже не дратував», аби «оную чтив, шанував і поважав і в усьому слухав» [21]. У XVII – XVIII ст. роль жінки в родині була домінуючою, адже на ній, окрім господарства, лежала справа виховання дітей, яке було «далеко не примітивне». Якщо ж мати була письменна, то сама вчила дітей грамоти, або шукала їм учителя, який також часто виконував обов'язки домашнього секретаря. Коли сини їхали продовжувати освіту в Київській Академії або в колегії Чернігова чи Переяслава [16, с. 48; 21], то вони в багатьох справах зверталися саме «до матері, як до голови дому, особливо коли батька вже не було» [21]. У справах одруження дітей теж батьки, в першу чергу мати, мала вирішальне слово, хоча тривалий час зберігався звичай, що козацькі старшини в справах одруження дітей «питали за апробатою в гетьмана» [16, с. 48; 21].

Французький інженер Боплан у своїй праці «Опис України» пише, що українські козаки «з природи сильні і рослі, люблять вбиратися, але лише тоді, коли вертаються переможцями» [3, с. 21]. Він же похвально висловлюється українських жінок і, зокрема, звертає увагу на їх красу. Так, про «прегарних, що і в Польщі зустрічав небагато подібних красунь» монахинь (українок) Боплан пише, що вони користуються свободою, можуть виходити з монастиря і ходять по Києву, як правило в парі (*по двоє – авт.*) [3, с. 22].

Висвітлюючи проблему освіти тогочасного жіноцтва дослідники наголошують, що «життя, повне небезпеки й військових пригод, яке вело українське жіноцтво, не перешкоджало тому, що освіта й культура його стояли досить високо», особливо серед дружин козацької старшини [16, с. 48; 21]. Водночас знаний дослідник Гетьманщини О. Лазаревський категорично

твердить, що більшість українського жіноцтва не вміло писати і читати. Проте ці «песимістичні осуди» О. Лазаревського спростовуються іншими дослідниками які відвідали Україну [21]. Так, сирієць П. Алепський в своїх подорожніх записках, зроблених у 1654 р., звернув увагу на високий рівень культури і на те, що «більшість українського жіноцтва була письменна» [15]. Зокрема, він пише, що всі дівчата які виховувались у жіночому монастирі Вознесіння в Києві «вміють читати, знають філософію і льогіку і пишуть на різні теми» [15; 16, с. 48; 21]. Далі він із здивуванням зауважує, що майже всі українці, «за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялись по вулицях» [3, с. 27]. Водночас П. Алепський відмічає велику освіченість української верхівки, вказуючи, що серед монастирських наставників «є люди вчені, правники, промовці, знають льогіку і філософію та працюють над глибокими питаннями» [3, с. 28]. Мандрівник із Фрісландії Ульріх фон Вердум пише: «Найбільше ласкавости в словах і жестах знайдеш на Руси, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова котрої не така тверда як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі невісти, як зрештою нігде на цій земній кулі. Зустрів я там сам порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підслесливих виразах» [3, с. 33].

Досліджуючи справу жіночої моральності, або «цнотливості» в козацькі часи [16, с. 49; 21], вчені зауважують, що наявні тогочасні документи про відносини у вищих верств свідчать «про прогріхи проти «цнотливості» в нижчих верствах козацтва» [21]. «Тодішнє законодавство, – пише І. Лоський, – досить гуманне в інших сферах, загрожувало найсуворішими карами, аж до тортурів і смертної кари за прогріхи проти засад моралі». Тому судам доводилося постійно розглядати такі справи [16, с. 48-49; 21], про що свідчить О. Левицький в праці «По судах гетьманщини», де зауважує, що найчастіше «героїнями тих процесів» були «вдови, яких у ті часи постійних воєн було чимало», але серед них дуже рідко були дівчата [21]. Невідомий чернець з часів І. Мазепи на маргінесі примірника духовного твору зробив примітки щодо «уступу про шлюб». Зокрема він пише, що «головне у шлюбі – це вірність» і «додає меланхолійне зауваження: «Рідко і тоє буває». Втім, «чернець у таких справах може бути занадто суворим суддею» [16, с. 49; 21]. В своїй більшості дослідники стверджують, що мораль українського суспільства в добу Хмельниччини та Гетьманщини «стояла досить високо» і в цьому відношенні була без порівняння здоровіша, аніж мораль тогочасної польської шляхти, «особливо на її верхах» [21]. На думку І. Лоського, підтвердженням цьому може служити і по-

ведінка другої дружини Б. Хмельницького, Олени (Heleny) Чаплінської, яке козацькі старшини між собою називали «ляшкою». Хоча гетьман і побрався з нею церковним шлюбом, але все ж її становище в гетьманській резиденції у Суботіві було «досить фальшиве». Діти гетьмана від першого шлюбу її не любили, адже «вона була досить легковажна і ніяк не могла увійти у становище дружини «князя і самодержця руського» яким вже став Богдан Хмельницький. Постійну його відсутність використовувала лише на те, щоб «заводити принагідні любові», що й «послужило причиною її трагічної смерті, коли з наказу Богдана її у 1651 р. повішено разом із ханцем» [16, с. 45-46; 18].

Водночас, Боплан описав досить цікаві українські звичаї сватання. «На Україні, – пише він, – власне на перекір усім народам, не хлопці сватають дівчат, а дівчата пропонують їм свою руку і рідко не досягають своєї мети; їм допомагає особливий забобон, стисло дотримуваний, так що вони швидше досягають успіху, ніж хлопці, котрі самі часами зважувалися свататися до любої їм дівчини». Існував також звичай, що коли хлопець вкраде дівчину підчас святочної забави і його не знайдуть (з дівчиною) протягом 24 годин, то батьки дівчини (навіть якщо це будуть пани-дідиці), йому мусіли простити такий вчинок. А хлопець міг оженитися з цією дівчиною, якщо знову дівчина дасть на це свою згоду» [3, с. 22-23]. Про «чеснотливість» українських дівчат мандрівник пише, що хоча «свобода пити горілку і мед могла би допровадити їх до спокуси, але прилюдне осміювання і встид, якому вони підпадають, втративши невинність, стримує їх від спокуси» [3, с. 23]. Українські жінки і дівчата «добре танцюють, достроючись звичайно до ходи й кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно і з серцем (завзято)» [3, с. 30].

Розглядаючи зовнішній образ тогочасної жінки та її одяг, секретар антіохійського патріарха Макарія III – сірієць П. Алепський, що в 1654-1656 рр. подорожував Україною із захопленням пише, що київські жінки «гарно повдягані, заняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком» [3, с. 28]. Крім того, дослідники зауважують, що жіночий одяг дружин рядових козаків був подібний до селянського і, як правило, складався з «вишиваної сорочки, спідниці («саяна»), нагрудника («шнуровки»), каптана, шуби, головного убору, прикрас, взуття». Одяг жінок із старшинських родин відзначався своєю орієнтальною пишнотою [16, с. 49; 22]. Вони, зокрема, носили «шовкові, гаптовані сріблом і золотом сорочки», «спідниці виготовляли з коштовних тканин (штофу, парчі, люстрини тощо) і залежно від достатку підкладали полотном, кіндяком або сукном, оздоблювали позументом та мереживом» [10]. Із тієї самої тканини, з якої виготовляли поясний одяг, а також з важкої «коштовної матерії (тканини – авт.)» – «альгабас», «обирь» [22], шили верхній одяг, головним чином – кунтуш,

що відрізнявся від чоловічого «переважно багатими та пишними прикрасами» [10]. Член шведського посольства до гетьмана Б. Хмельницького – К. Гільдебрандт, який в 1556-1557 рр. перебував в Україні, описуючи одяг та вдачу українських жінок, зауважує, що «їх одежею в зимі був довгий кожух без жадного покриття» [3, с. 30]. В. Січинський, з посиланням на У. Вердума пише, що в Україні «носять мужчини й жінки селяни гніду опанчу з сукна, яку самі виробляють», а шляхта та купці – блакитну. Влітку селяни-козаки носять «опанчу з білого сукна, зимою з баранячих кожушин, котрі сягають від шиї аж до ніг, вишивані на плечах зобрами червоними, жовтими, гнідими та іншими кольоровими шкірками», яка виглядає дуже добре [3, с. 33]. «Багаті пані, – зауважує І. Лоський, – мали цілі колекції коштовних кунтушів, які переходили у спадщину від матері до доньок». Кунтуш, часто оторочений дорогим хутром, «щільно охоплював стан і руки, і лише ззаду мав трохи «зборів». Викладений комір, відклади на грудях і обшивки на рукавах робили з іншої матерії, ніж сам кунтуш, часто ще багатшої і барвистішої. Спереду на грудях кунтуш був відкритий і лише на стані його застібали гапником». Під кунтушем вони носили корсет із парчі або іншої тканини, а навколо нижньої частини тіла спідницю і барвисту запаску [16, с. 49; 22], як правило, червону, «виткану з вовни й перетикану білими нитками», або ж «спереду підв'язують фартух». Запаскою жінки «дуже обтягаються, так що сильно виступають форми тіла» [3, с. 30]. Влітку українські жінки та дівчата ходять «лише в сорочці, у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, при чім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими» [3, с. 33-34]. Також часто вони ходять «у шнурованих [очевидно вишитих] сорочках без блюзи» [3, с. 30]. Горішня частина жіночих сорочок «коло шиї і паса стягнена у збори, як плащ і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною». Сорочки, як правило, підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле» [3, с. 33-34].

Взуття українських жінок, головним чином чоботи [3, с. 30], було з червоного або іншого кольору із «сап'яну, на високих зап'ятках» [16, с. 49; 22]. Про одяг українських козаків французький інженер Боплан пише, що вони «з природи сильні і рослі, люблять вбиратися, але лише тоді, коли вертаються переможцями» [3, с. 21].

«Щодо оздоби голови, – пише В. Січинський, – то вона визначається великою зграбністю». Влітку жінки оздоблювали голову «свіжими квітками і зеленими вінцями», взимку – квіти замінювали «восковими вінцями» [3, с. 34]. Старші жінки носили «шапочки темних кольорів, іноді з хутром» [10], молоді, заміжні – носили «кораблики» – шапочки з чорного оксамиту з напусками, які при необхідності мали прикривати вуха, та дво-

ма різжками, спереду і ззаду [10; 16, с. 49; 22], які часто робили з хутра. Верх «кораблика» виготовляли з парчі, або «гаптували флітрами, золотом чи срібною ниткою». Крім того, молоді, заміжні жінки часто носили очіпок з парчі, облямованої газою, який щільно охоплював голову [16, с. 49; 22], або ж покривали голову білою хусткою з бавовни [3, с. 30]. Дівчата із старшинських родин не носили шапочок, а мали на чолі «золоті та срібні сітки, гази, лузументи (*позументи – золота чи срібна стрічка для прикраси – авт.*) й різнокольорові стрічки які звисали ззаду разом із косами» [16, с. 50; 22].

Косметика серед тодішнього українського жіноцтва, навіть серед старшинського не була поширена, хоча в «Московщині і Польщі жінки уживали різні «притирання лиця» [22].

Мальовничий барвистий вигляд жіночому одягу надавали самоцвіти, «важкий золотом і сріблом гаптований крам на кунтушах» [16, с.49; 22]. Тогочасні жінки, – вказують дослідники, – носили «багато оздоб з самоцвітів і перлів». Так, гетьман І. Самойлович «дав у посаг своїй дочці оздобу з 55 разків перлів» і «низку дрібних перлів на два аршини завдовжки». Бунчуковий товариш Г. Скорупа, видаючи заміж свою дочку, «дав за неї 13 шнурків перлів, два золоті ланцюжки, перстень з рубінами та діамантами, дві пари сережок – одні з 16 рубінами, решта – з діамантами». Крім того, досить часто жінки прикрашали перлами та самоцвітами «кораблики», запонки чи гаплики [16, с.50; 22]. Виготовляли персні чи дуже «великі кульчики» (*сережки – авт.*), а також «згідно з фантазією та засобами» намисто з кришталю, міді, мосяжу чи скла [3, с. 34].

Таким було тогочасне життя і так виглядала зовні в козацьку добу українська жінка, яка займала «подекуди рівноправне становище у суспільстві». Виборені тогочасними жінками права лягли в основу тієї ролі, яку відіграє українська жінка і в сучасній незалежній Україні. Щось більше, – пише І. Лоський, – ніж звичайна формальність, говорить до нас із заповіту старого вояка, ветерана багатьох походів, чернігівського полковника Якова Лизогуба. Заповідаючи синові маетки, козак застерігає, що син має право володіння лише під умовою, коли буде «при жінці моїй, а своїй матці єдинокупно жити» і ні в чому їй «не буде «ховай Боже, драгувати», а буде «оную шанувати, поважати і в усьому слухати» [16, с. 48].

Більш як два сторіччя минуло від козацької доби і за цей час доля української жінки пройшла важкі випробування: кріпацтво, війни, голод, репресії. Проте українська жінка не втратила своєї духовної краси, а її веселість, вірність, доброта, дотепність, милосердя, працелюбність, співучість та щедрість свідчать, що й досі в кожній з них живе Роксоляна чи Маруся Чурай [10]. В. Січинський в праці «Чужинці про Україну» пише: «Міцна державно-творча організація Запорізької Січі, її справді демократичний

устрій, оригінальність лицарського побуту та беззастережна відданість народним ідеалам – звертала увагу цілої Європи. Одверта боротьба за цілковите визволення свого народу, проголошення як головних засад – рівність людини перед законом, справедливість і свобода» імпонували світові [3, с. 14]. Недаремно англійці, голландці, данці, італійці, німці, сирійці, французи, шведи, шотландці описуючи козацьку державу «в прихильному тоні, нерідко з захопленням і подивом» [3, с. 25] зауважують, що серед українських жінок багато було тих, котрі «залізом і вогнем боронили честь і славу України» [4]. І крізь усю історію України, крізь образи українських жінок та їх діянь тягнеться яскрава традиція мужньо-героїчної української жінки, традиція, що з'єднує собою київську княгиню Ольгу з мужніми постатями жінок нашого часу і яка «закладає легітимну основу історичної ролі української жінки як суб'єкта історичного творення» [8, с. 4].

На жаль, сучасні науковці, ще не в повній мірі готові дослідити українську історію «через жіночі долі, жіночі типи, а особливості жіночої ментальності українок сприйняти як складову культурного феномену нації». Проте саме такий підхід, не зважаючи на думку науковців-чоловіків, є найбільш вартісним, адже дозволяє «олюднити» українську історію і відійти від простої констатації факту про вагомий роль жінки до відтворення реальних історичних діянь, дослідити роль жіночих впливів на суспільно-політичні процеси та вивести жінку з тіні» української чоловічої історії [9, с. 2].

Джерела та література:

1. «В. К-Шъ» Малорусская паленица / В. К-Шъ // Киевская старина (Киев). – 1887. – № 9 (сентябрь). – С. 196-197.
2. Маланюк Є. Жіноча мужність / Євген Маланюк // Нова хата (Львів). – 1931. – Ч. 12. – С. 3.
3. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / Володимир Січинський. – Львів : Червона калина, 1938. – 212 с., 12 с. іл.; К. : Ярославів Вал, 2011. – 256 с.
4. Липа Ю. Українська жінка // Жінка (Львів). – 1938. – Ч. 7-8 (квітень). – С. 2-4.
5. Лашенко Г. Земля козача // Наше життя (Нью-Йорк). – 1955. – Ч. 11. – листопад. – С. 30-32.
6. Струтинська М. Жінка в релігійному житті народу / М. Струтинська // Наше життя (Нью-Йорк). – 1975. – Ч. 6. – червень. – С. 18.
7. Богачевська-Хомяк М. Чи жінки мають історію, і чи може вивчення історії жінок дещо розповісти про Україну? / Марта Богачевська-Хомяк // Наше життя (Нью-Йорк). – 1991. – Ч. 10. – листопад. – С. 6-7, 29.
8. Смоляр Л. Олена (Мар'яна) Зависна – героїчний епізод чи типовий образ жінки-героїні в українській історії / Людмила Смоляр // Наше життя (Нью-Йорк). – 2000. – Ч. 2. – лютий. – С. 1-4.

9. Смоляр Л. Олена Виговська – образ «скромної» гетьманші / Людмила Смоляр // Наше життя (Нью-Йорк). – 2000. – Ч. 4. – квітень. – С. 2-4, 20.
10. Стороженко І. Українська жінка часів Козаччини / Іван Стороженко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.gidnaukraina.com/view.aspx?type=news> (12.01.2016). – Назва з екрану.
11. Іваневич Л. А. Українська жінка козацької доби / Л. А. Іваневич, А. М. Трембіцький // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 1'2013). – Хмельницький : ІРД, 2013. – Ч. 2. – С. 93-112.
12. Трембіцький А. Особистісно-індивідуальний світ членів родини Приходьків / Андрій Трембіцький, Анатолій Трембіцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі», 22 жовтня 2010 р. – С. 225-247.
13. Короткий життєпис родини Приходьків, що народились і жили в бувшій Подільській губернії в роках 1884-1925. Склав Віктор Приходько 6 червня 1981 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Копія рукопису, 23 арк.
14. Лоський Ігор Костянтинович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (12.01.2016). – Назва з екрану.
15. Лоський І. Жінка в добі Хмельниччини // Свобода (Нью-Йорк). – 1934. – Ч. 203. – 30 серпня. – С. 3.
16. Лоський Ігор. Українка часів Козаччини // Альманах Українського Народного Союзу (Нью-Йорк). – 2001. – С. 43-50; Передрук з часопису «Жінка» (Львів). – 1935. – Ч. 15-16. – С. 1-8.
17. Лоський І. Українська жінка в Козацьку добу // Свобода (Нью-Йорк). – 1941. – Ч. 239. – 16 жовтня. – С. 3.
18. Лоський І. Українська жінка в Козацьку добу // Свобода (Нью-Йорк). – 1941. – Ч. 240. – 17 жовтня. – С. 4.
19. Лоський І. Українська жінка в Козацьку добу // Свобода (Нью-Йорк). – 1941. – Ч. 241. – 18 жовтня. – С. 4.
20. Лоський І. Українська жінка в Козацьку добу // Свобода (Нью-Йорк). – 1941. – Ч. 243. – 21 жовтня. – С. 4.
21. Лоський І. Українська жінка в Козацьку добу // Свобода (Нью-Йорк). – 1941. – Ч. 244. – 22 жовтня. – С. 4.
22. Лоський І. Українська жінка в Козацьку добу // Свобода (Нью-Йорк). – 1941. – Ч. 245. – 23 жовтня. – С. 6.
23. Лоський І. Марія Тарасенко / Ігор Лоський // Незборима нація (Київ). – 2009. – 28 червня.
24. «Л. Б.» Козацька гостина / [Л. Бурачинська] // Наше життя (Нью-Йорк). – 1959. – Ч. 11. – грудень. – С. 6-7.

*Кабачинський М. І.
м. Хмельницький
Стельмащук Л. О.
сmt. Білогір'я
Стельмащук Д. О.
сmt. Білогір'я*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЯМПІЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННОГО ЗАГОНУ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЯХОВЕЧЧИНИ У 1924-1939 рр.

У статті аналізується службово-бойова і особливості позалужбової діяльності Ямпільського прикордонного загону, котрий здійснював охорону державного кордону СРСР на Ляховеччині (сучасна Білогірщина) протягом 1924-1939 років.

Ключові слова: Ямпільський прикордонний загін, державний кордон, Ляховеччина, службово-бойова діяльність, позалужбова діяльність.

Державний кордон – категорія історична, він утворюється разом з державою, є обов'язковим інститутом її суверенності. Необхідність у формуванні в найкоротший час професійної прикордонної охорони була актуальною як на початку заснування Радянської держави, так і сьогодні, коли в Україні продовжуються пошуки шляхів формування надійної прикордонної структури, яка б забезпечила недоторканність її рубежів.

Актуальність дослідження проблеми визначається також тим, що історія створення, розбудови та функціонування окремих прикордонних підрозділів ОДПУ-НКВС на теренах Південно-Східної Волині у 20-30-х роках ХХ ст., через специфічність та утаємниченість відомств, у структурі яких вони існували, належить до кола маловивчених проблем історії України. Важливість історичного дослідження радянського досвіду охорони державного кордону в період становлення та зміцнення радянської держави не втрачає своєї значимості й сьогодні, коли існує небезпека міжнародного тероризму та потенційні загрози економічним, політичним і військовим інтересам нашої Батьківщини.

Дослідження здійснено д.і.н., професором М. Кабачинським, який займається питаннями історії прикордонної варті України ще з кінця минулого століття, і має в своєму доробку більше сотні різнопланових наукових праць за цією темою [1], а також Л. Стельмащук, вчителькою історії Великоборовицької ЗОШ І – ІІІ ступенів і Д. Стельмащук ученицею 10 класу цієї ж школи, для яких ця робота дозволила відкрити незнані сторінки минувшини їхнього краю.

У своїй роботі вони послуговувались працями А. Каленської [2], І. Кадука [3], І. Кураленко [4], В. Олуйка та І. Стасюка [5], публікаціями В. Шептицького на сторінка Білогірської районної газети «Радянське село» за 1977-1979 рр. [6-9] та ін. Документальне підтвердження своїм положенням автори знайшли працюючи з фондами Державного архіву Хмельницької області (далі – ДАХМО). І звичайно ж, надзвичайно цікавим й інформативним виявився той етап дослідження, коли відбувалось спілкування з очевидцями – мешканцями населених пунктів у яких дислокувались застави Ямпільського прикордонного загону, адже під час написання роботи було опитано понад двадцять респондентів

Метою роботи є комплексний аналіз передумов, причин, особливостей організації, розбудови, службової та позаслужбової діяльності Ямпільського прикордонного загону в межах території Ляховеччини у 1924-1939 рр.

Географічні межі дослідження охоплюють прикордонну зону Української СРР у межах Південно-Східної Волині, зокрема межі діяльності Ямпільського прикордонного загону на території Ляховецького району Кам'янець-Подільської області (у 1946 р. Ляхівці перейменовано у Білогір'я, яке в 1960 р. набуло статусу селища міського типу; сучасний Білогірський район).

У період з 14 по 21 липня 1922 р. в результаті роботи Змішаної Російсько-Українсько-Білорусько-Польської прикордонної комісії був визначений кордон між УСРР і Польщею по річці Збруч (відповідно до статті Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. і постанови № 2 Територіально-технічної прикордонної комісії) [1, 256].

Спочатку варту з охорони державного кордону несли невідготовлені для цього регулярні військові частини Червоної Армії, але дуже скоро специфічні завдання державної безпеки та особливий характер прикордонної служби спричинюють передачу цих функцій особливим чекістським підрозділам. 27 вересня 1922 р. Рада праці та Оборони Російської Федерації прийняла постанову створити спеціальні війська для охорони державного кордону і підпорядкувати їх Головному політичному управлінню [5, с.71].

До 1924 р. склалась організаційна структура прикордонної охорони СРСР. Її центральним органом був Відділ прикордонної охорони ОДПУ, що здійснював керівництво військовою і оперативною охороною кордону, займався питаннями прикордонної служби.

У цьому ж році створюється нова дієва структура прикордонної охорони запровадженням системи організації прикордонних військ: округ – загін – комендатура – застава [10, с.151].

Важливе місце серед нормативно-правових актів, які регламентували діяльність прикордонної охорони, займало Тимчасове Положення, прийняте 29 вересня 1927 року. Згідно з Положенням, до обов'язків прикордонної охорони входило завдання забезпечення недоторканності кордонів і бороть-

ба з їх порушниками; політична охорона кордонів і боротьба з контрабандою; підтримка революційного порядку в межах 22-кілометрової зони; захист прикордонного населення від військового нападу [1, с. 261].

У Південно-Східній Волині (територія сучасної Хмельниччини) на кордоні з Польщею було сформовано три прикордонні загони (далі – прикз): 1.04.1924 р. – 20-й у Славуті, 25.03.1924 р. – 21-й в Ямполі, 10.02.1924 р. – 22-й у Волочиську.

До цього часу, з листопада 1920 р. кордон між Росією і Польщею в районі Ямполь охороняв Тарашанський полк. У січні 1922 р. із особового складу 395-го полку 132-ї бригади 44-ї Київської стрілецької дивізії на Житомирщині був сформований 8-й прикордонний батальйон, який 5 червня того ж року у складі трьох рот прибув у містечко Білогірودка Ізяславського повіту. Йому було виділено для охорони ділянку на кордоні від залізничної станції Лепесівка, включно до станції Кривин на лінії Шепетівка – Славута – Здолбунів. Кордон охороняли дві роти, а третя, навчальна, знаходилася в резерві. Кожна ротна ділянка кордону поділялася на три взводні, а вони, у свою чергу, ділилися на три пости на чолі з командирами відділень у складі 12-15 червоноармійців [3, с. 82].

21-й Ямпільський прикордонний загін військ ОДПУ був сформований шляхом об'єднання Білогірського прикордонного особливого відділення Волинського губернського ОДПУ та військ полку [5, с. 71].

Першим начальником Ямпільського прикз був О.Д. Кочим. З перших днів своєї діяльності на посаді він приступив до введення в дію ефективної структури діяльності всіх підрозділів загону, що вже в перший рік дало бажаний результат – чисельність порушників кордону зменшилась на третину. У 1925-1929 рр. начальником загону був С.Р. Агеев; у 1929-1934 рр. – С.Ф. Шорох; у 1934-1937 рр. – К.Е. Алдухов; у 1937-1938 рр. – Н.Т. Зорін; у 1938-1939 рр. – Л.А. Головкін, а протягом 1939-1940 рр. – Н.С. Панін [5, с. 72].

У квітні 1924 р. управління Ямпільського прикз переїхало з с. Білогіроди до м. Ямпіль, ближче до кордону. Через півтора року становище на кордоні дещо стабілізувалося і у грудні 1925 р. кількість застав було зменшено з 27 до 17. 5 застав залишилось у першій комендатурі і по 6 у другій та третій.

У 1936 р. знову була проведена часткова реорганізація структури загону на основі нових штатів: дві застави – 16 і 17 – було передано сусідньому 22-му Волочиському прикз, а прийнято – 18 і 19 застави – від 20-го Славутського Червонопрапорного прикз. Ще одну заставу “Прикордонна” було створено додатково. Відтак у загоні нараховувалося 18 застав [11, с. 4].

Після реорганізації Ямпільський прикз контролював ділянку кордону в межах Плужнянського (Ізяславський), Ляховецького (Білогірський) і Теофіпольського районів. Комендатури загону знаходились в містечку

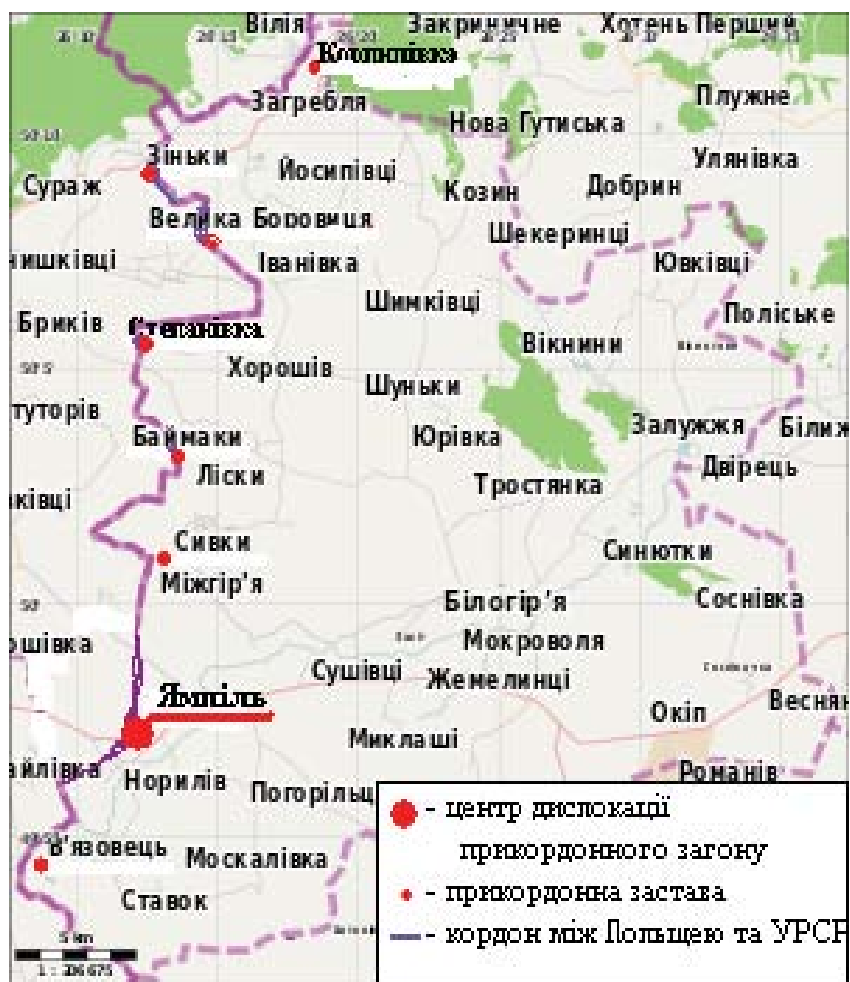

Рис. 1. Розміщення прикордонних застав Ямпільського прикордонного загону на території Ляховеччини

Кунів (1-7), с. Сивки (8-13), с. Льківці (14-18 застави). Застави розміщувалися у селах: Дорогоща, Слобідка, Прикордонне, Кам'янка, Кунів, Долоччя (Плужнянський район), Карпилівка, Зіньки, В. Боровиця, Степанівка, Баймаки, Сивки, Лепесівка, Лісова Дача, Паньківці, В'язовець (Ляховецький район), Лисогірка, Немиринці, Шибена (Теопільський район) [11, с. 4].

Ще одна реорганізація Ямпільського прикз була проведена у липні 1938 р. Унаслідок реорганізації особовий склад загону було збільшено на 137 осіб, додано 35 коней. Було створено оперативну групу особливого реагування і саперний взвод. Введені в штат: одна лінійна застава з дислокацією у селі Малі Калетинці і три резервних в містечку Кунів і селах Сивки та Ільківці. Застави у селах Кам'янка, Зіньки і В'язовець отримали статус 1 категорії [3, с. 83].

Основними завданнями службово-бойової діяльності прикордонників були: перепуск через кордон громадян і транспортних засобів, контроль за провозом друкованих видань, творів мистецтва, службового та особистого листування, валюти та коштовностей; затримання порушників кордону, виявлення серед них агентів іноземних розвідок і диверсантів; боротьба з контрабандою; ліквідація проривів антирадянських озброєних груп; захист місцевого населення від кримінальних банд; контроль за дотриманням правил прикордонного режиму; боротьба з антирадянською агітацією [1, с.108].

Джерела зберегли для нас багато прикладів сумлінного виконання завдань прикордонниками, їхньої протидії порушникам, шпигунам, контрабандистам.

Так М.І. Свирида свідчить: “До 1942 року я проживав в с.Вілія Острозького повіту. Це було прикордонне село. Через р. Вілія проходив кордон. В нашому селі була польська стражниця, а по ту сторону кордону – радянська прикордонна застава у с. Карпилівка Ляховецького повіту. Дуже часто в селі з'являлися незнайомі люди, котрі були агентами польської розвідки. Певний час вони ходили околицями села, видивляючись найкращі місця для переходу кордону. Потім їх намагалися переправити на радянську територію. Але кордон охоронявся надзвичайно ретельно, тому їх затримували” [12]. З цього приводу жартували навіть самі польські прикордонники: “Залізяку на пузяку, на стражницю – шагом марш. Рускі тут посторожують і за себе і за нас” [13].

У 1935 р. прикордонник П. Сафадінов на заставі с. Велика Боровиця затримав шпигуна, у якого знайшов підробні документи та валюту. При допиті той зізнався, що був засланий з м. Шумськ для шпигунської діяльності [14].

13 листопада 1938 р. Ямпільським прикз був затриманий О.С. Захарчук. У процесі слідства встановлено, що він, 23 листопада 1928 р. нелегально втік до Польщі. Там він був завербований для занять шпигунською діяльністю і перекинутий поляками назад у СРСР” [15].

10 березня 1926 року прикордонник Кам'янської застави Кунівської прикордонної комендатури Яків Ганев затримав групу контрабандистів в кількості дев'яти чоловік [5, с. 73].

Контрабандною діяльністю займалися різні за віком і соціальним станом особи, тому увага прикордонників була звернута на всі без виключення соціально-вікові групи громадян. Дуже часто це були малолітні діти. Про що свідчать мешканці прикордонних сіл [16; 17; 18; 19]. Так, “14 травня 1924 р. на ділянці 6-ї застави в 15 сажнях від прикордонного стовпа 1009, на самому кордоні, вартовим В. Будьяковим був затриманий громадянин Г. Вовк, який за 8 карбованців старої срібної валюти купив у польського купця 8 пляшок польської горілки. Так як він був малолітнім, його відпустили” [20, с. 47].

Важливим джерелом виявлення фактів злочинної діяльності певних осіб для прикордонників була агентурна інформація. Із агентурного зведення № 12 Ямпільському приказ стало відомо, що у с. Шуньках, Ляховецького району проживає П.С. Ковальчук, який систематично ходить на польську сторону за контрабандними товарами. Товар купує на польській стороні в м. Шумськ і с. Боложівка. На польську сторону П.С. Ковальчук зі своєю групою переправляють кінські шкіри, волосся, щетину й іншу сировину. За підозрюваним було встановлене спостереження і, як наслідок, проведено затримання на ділянці 1-ї застави в 100 метрах від лінії кордону з контрабандним товаром” [2, с.102].

Дійшли до нас відомості й про досить мужні вчинки прикордонників. Так, 4 липня 1924 р. рядовий У. Мустафа затримав трьох порушників-контрабандистів. Під час супроводу на заставу вони кинулися бігти в різні боки. Прикордонник застосував зброю, внаслідок чого одного убив, одного ранив і ще одного затримав живим. Військовослужбовцю за правильне застосування зброї при затриманні командування оголосило подяку. А 5 липня 1925 р. на ділянці Сивковецької застави під час об'їзду кордону був вбитий начальник застави А. Кіссело. На місце вбивства комендантом ділянки був висланий помічник коменданта Поляков з 10-ма кавалеристами, який у доповідній записці звітував: “Приблизно 30 осіб польських солдатів перетягнули труп Кіселло на свою сторону. Прикордонник Синіцин сміливим поривом перейшов на польську сторону. На очах поляків труп Кіселло переніс на радянську територію. Поляки настільки розгубились, що ніяким чином не протидіяли цьому [5, с. 72-73].

У жовтні 1939 р. значна частина особового складу Ямпільського прикордонного загону склала основу створеного на новому кордоні 95-го Надвірнянського прикордонного загону. Решта особового складу загону, його комендатура і застави залишилися на старому місці, утворюючи так звану “смугу загородження”, де несли службу до серпня 1940 р. [2, с. 109].

Щодо позаслужбової діяльності прикордонників Ямпільського приказ, то відбувалась вона передусім тому, що в перші роки своєї діяльності порубіжники зіткнулися з багатьма проблемами: низьким рівнем матеріаль-

ного забезпечення; необхідності налагодження співпраці з місцевим населенням тощо.

Так, активну політичну роботу серед населення вели прикордонники-комуністи партійної організації Ямпільського загону, яка у вересні 1936 р. нараховувала близько 150 членів і 138 кандидатів у члени партії [3, с. 84].

Одним із пріоритетних напрямків роботи прикордонників серед місцевого населення були фізична культура та спорт. Прикз допомагали школам, сільським клубам фізкультурним обладнанням та інвентарем, створювали фізкультурні гуртки. Починаючи з сезону 1924-1925 рр. проходять футбольні матчі між прикордонниками та місцевими, відбуваються інші спортивні ігри [11, с. 4].

Важливим ідеологічним завданням, що покладалося на прикордонників, було проведення культурно-освітніх заходів. Так у селі Велика Боровиця прикордонники «Щоб зацікавити та зібрати на збори якнайбільше молоді, найняли музику. Зібралось дуже багато людей. Улаштували мітинг, прочитали доповідь про історію та завдання ЛКСМУ і юнацький революційний рух. Це дало наслідки. Батрацька молодь побажала вступити в ЛКСМУ» [13].

З часом прикордонники почали надавати й суттєву допомогу місцевому населенню в справі боротьби з неписьменністю, зокрема допомагали в організації хат-читалень, придбанні літератури. Допомагали прикордонники і в розбудові та підтримці сільських шкіл [14].

Прикордонників Ямпільського загону також зобов'язали допомагати колгоспам. Зокрема, весною 1933 р. вони допомагали в підготовці і проведенні весняної сівби 13 колгоспам. Подібна робота проведена прикордонниками і в наступні роки [20, с. 31].

Радянські прикордонники постійно намагались показати населенню польської сторони переваги колгоспної системи господарювання. Наприклад, під час збору врожаю в прикордонній смузі поряд з працюючими грав оркестр [12].

Долучились Волинські прикордонники і до реалізації сталінського плану форсованої колективізації на селі. Так, «При сприянні лише трьох загонів – Славутського, Ямпільського і Волочиського – організовано близько 50 колгоспів; ряд колгоспів названі іменами прикордонної охорони і її керівників, як наприклад: “Прикордонник”, “Імені 10-ліття прикордонної охорони” [2, с. 35].

Драматичною й трагічною сторінкою історії радянських прикордонних військ на Ляховеччині є участь прикордонників в реалізації у кінці 1920-1930-х роках репресивної політики сталінського режиму. Політичні репресії в регіоні мали свої особливості, спричинені кількома чинниками.

По-перше, Південно-Східна Волинь була сільськогосподарським регіоном, а тому головний удар репресій був спрямований проти селян, ко-

трих звинувачували у саботажі колгоспного будівництва, господарському шкідництві, приховуванні хліба, провокуванні голоду тощо. Показовою тут є кримінальна справа М.І. Богомолова [21], котрий у 1937 р. був звинувачений у шкідництві й заарештований бійцями Ямпільського прикз [22].

По-друге, край був прикордонним, тому ще одним приводом для посилення репресій були масові звинувачення у шпигунстві, диверсіях, підготовці повстань і заколотів тощо [23; 24; 25; 26; 27; 28].

По-третє, Південно-Східна Волинь здавна була багатонаціональним краєм. У роки комуністичного експерименту не всі представники національних груп вписувалися в сценарій формування “єдиного радянського народу” й таких звинувачували у “буржуазному націоналізмі”, “іноземному шпигунстві” тощо. Зокрема, Ямпільським прикз за такими звинуваченнями були заарештовані жителі с. Велика Боровиця Голяшинський І.І. (поляк), [23], Доманська Я.Й. (полячка), [29], Гудовський Й.І. (чех), [30], Кейн С.А. (німкеня) та інші [31].

В умовах форсованої колективізації одним із завдань прикордонної охорони було постійне відстеження ситуації на селі, соціальних настроїв і дій селянства. Їхнє ж життя і здоров’я до уваги не бралось [2, с. 106]. Як свідчить жителька прикордонного с. Боложівка Шумського району Г. Свирида: “До нас в село “з-за кордону” часто приходили знесилені та голодні люди. Голод довів їх до такого відчаю, що вони не боялися бути вбитими при незаконному переході кордону. Багатьох з них ми знали, бо були знайомі ще до того, як “закрили кордон”. Ми намагалися їм допомагати, але були випадки, що ці люди вволю наївшись, помирали” [32]. Про це говорять й інші свідки [33; 34; 35].

Ще одним напрямком контролюючої діяльності прикордонних органів ОДПУ-НКВС було відстеження фактів “контрреволюційної агітації” [36, арк. 29].

Виявлено ще багато фактів службово-бойової та позаслужбової діяльності прикордонників на Ляховеччині. Однак загалом результати дослідження дозволяють засвідчити, що 21-й Ямпільський прикз ОДПУ-НКВС СРСР, який був створений 25 березня 1924 р., охороняв лінію радянсько-польського державного кордону в межах Південно-Східної Волині (сьогодні це – Білогірський, Ізяславський і частина Теофіпольського районів Хмельницької області).

В серпні 1940 р., загін був розформований.

Його службово-бойова діяльність характеризувалася боротьбою з порушниками кордону, злочинцями і контрабандистами, диверсантами і шпигунами, політичними та ідеологічними опонентами режиму.

Результати діяльності Ямпільського прикз, завдяки досконалій організації і професійності особового складу, були досить ефективними та відіграли важливу роль в забезпеченні надійної охорони державного кордону.

Належність структури прикордонної охорони до системи органів державної безпеки СРСР визначила специфічні напрямки її діяльності, що не були пов'язані з виконанням прямих службово-бойових завдань, але вписувалися в коло функціональних завдань спецслужб тоталітарної держави. У другій половині 1920-х – 1930-х рр. такими були громадська, інформаційна, наглядова та карально-репресивна діяльність прикордонних підрозділів ОДПУ-НКВС.

Активна участь радянських прикордонників у громадсько-політичному, культурно-освітньому та соціально-економічному житті прикордонних регіонів в досліджуваний період була зумовлена важливістю політичних та ідеологічних завдань, що покладалися на них більшовицьким режимом. Ідеологізація була питомою рисою практично всіх пропагандистських програм, освітньо-культурних, спортивно-оборонних і господарських акцій, до реалізації яких залучалися бійці та командири прикордонних загонів, а головним їх завданням ми вбачаємо тотальну радянізацію свідомості населення прикордонної зони.

Трагічною сторінкою діяльності Ямпільських прикордонників стала їхня участь в репресіях, нагляді та доносах про настрої населення, переслідуванні та арештах мешканців прикордоння та виконанні інших позаслужбових завдань.

Джерела і література

1. Кабачинський М.І. Історія охорони кордонів України / М. І. Кабачинський. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2005. – 354 с.
2. Каленська А.В. Прикордонні війська ОДПУ – НКВС СРСР на Поділлі та Південно – Східній Волині у 1921 – 1939 рр.: дис.канд.іст.наук: 07.00.01/ Каленська А.В.; Нац. пед.ун-т ім.М.П.Драгоманова. – К., 2012. – 238 арк.
3. Кадук І.П. Край білих гір. До 80-річчя утворення Білогірського району (1923 – 2008) / І.П. Кадук. – Шепетівська міжрайонна друкарня, 2008. – 406 с.
4. Кураленко І.А. Дозорные западных рубежей / И. А. Кураленко. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 106 с.
5. Олуйко В.М. Ямпіль на Горині / В.М. Олуйко, І. А. Стасюк. – К.: 2005. – 228 с.
6. Шептицький В.П. З історії Ямпільського прикордонного / В.П. Шептицький // Радянське село. – 1977. – № 63. – С. 4.
7. Шептицький В.П. Неспокій на заставах / В.П. Шептицький // Радянське село. – 1977. – № 79. – С. 4.
8. Шептицький В.П. Допомога місцевого населення / В.П. Шептицький // Радянське село. – 1978. – № 49. – С. 4.

9. Шептицький В.П. Неспокійна служба / В.П. Шептицький // Радянське село. – 1979. – № 30. – С. 4.
10. Кабачинський М.І. Історія кордонів та прикордонних військ України / М.І. Кабачинський. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б.Хмельницького, 2000. – 215 с.
11. Гузій В. З історії Ямпільського прикордонного. Нові документальні дані / В. Гузій: Червона зірка. – 1979. – № 35. – С. 4.
12. Особистий архів Стельмашук Д.О. (далі – ОА Стельмашук Д.О.). Свідчення Свириди Миколи Івановича, 1924 р.н., жителя с. Боложівки.
13. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Фаб'янчука Г.І., жителя с. Велика Боровиця. 14. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Дем'янюк Г.З., 1927 р.н., с. Велика Боровиця.
15. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П-23538. Справа Захарчука О.С.
16. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Гарбара А.П, 1925 р.н., жителя с. Боложівка.
17. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Самойлович М.А., с. Велика Боровиця.
18. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Якушевської П.С., с. Велика Боровиця.
19. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Соколюк А.С., жительки с. Велика Боровиця.
20. Каленська А. В. Взаємодія прикордонних загонів Поділля та населення в 1924 – 1939 рр. / А. В. Каленська // Грані. – Дніпропетровськ : Вид-во “Грані”, 2010. – Вип. 6 (74). – С. 29–33.
21. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П-3079. Справа Богомолова М.І.
22. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Кушпіль П.С., жительки с. Степанівка.
23. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П-15682. Справа Голяшинського І.І.
24. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П-23561. Кримінальна справа Дудя Г.С.
25. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П-25303. Справа Іванюшко І.Д.
26. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П-52912. Кримінальна справа Білика С.П.
27. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12.– Спр. П-6948. Кримінальна справа Смерж М.Т.
28. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. Р-244. Кримінальна Гуменюк Д.Ф.
29. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П -5706. Справа Гудовського Й.І.
30. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П-3418. Справа Доманської Я.Й.
31. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П-926. Кримінальна справа Кейн С.А.
32. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Свириди Г.С., жительки с. Боложівка.
33. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Капуціян Д.М., 1924 р.н., жителя с. Зіньки.
34. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Миханчук Н.Я., с. Велика Боровиця
35. ОА Стельмашук Д.О. Свідчення Капустінської Г.П., с. Велика Боровиця.
36. ДАХМО – Ф. 6193. – Оп. 12. – Спр. П-12198.

МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НА ЛИСТІВКАХ УКРАЇНИ

Філокартия – область колекціонування, яка займається поштовими листівками, одна з найчисленніших. Філокартисти є в різних країнах світу. Регулярно проходять міжнародні виставки поштових листівок, випускаються різні альманахи, книги, альбоми, численні каталоги поштових листівок. Філакартисти проводять свої зльоти-зустрічі, де обмінюються колекційним матеріалом.

Якщо в СРСР практично всі листівки виходили в основному в столичних видавництвах радянських республік масовими тиражами та піддавалися жорстокої цензури, то з набуттям Україною Незалежності і відмовою від «шляху побудови розвиненого соціалізму» регіональні видові листівки почали випускатися, в основному, на місцях, невеликими тиражами. Усюди виникли маленькі і великі друкарні – приватні підприємці наповнили нішу, що залишилася від партійних видавництв – гігантів, да і скасування цензури вплинуло. Друк в СРСР не змінювалася з часів Гутенберга – текст набирався вручну, свинець та сурма, використовувані в друкарських сплавах, потрапляючи через рот в легені, шлунок і кишечник, викликали важкі отруєння працівників друкарень. Їм навіть молоко за шкідливість давали! На всю Хмельницьку область була єдина кольорова друкарня в місті Кам'янець-Подільському! З приходом передових західних технологій процес друкування значно спростився і змінився якісно в кращу сторону

Понад століття минуло відтоді, як краєвиди нашого міста уперше потрапили на цупкий картон та стали надбанням обивателів. Сучасні листівки стали яскравіші і різноманітніше. З'явилися рекламні листівки з рекламою різних підприємств, подій. До таких і відносяться перші дві листівки з видами міста Хмельницького, випущені за часів Незалежності. Туристичне оздоровче підприємство «Крокус» в 1991 р. випустило листівку-календар з видами Південного Бугу і площі Незалежності, а ресторан «Веселка» в 1992 р. – подвійну листівку «Запрошення на весілля» із зображенням ресторану. У 1993 р. виходить поштова картка «500 років Хмельницькому» – перша поштова продукція, випущена Укрпоштою про Хмельницький. У тому ж році в ОП «Книга» з'являється і перший український набір листівок «Хмельницький» (фото О. Соленцов).

У 1996 р. ТД «Контакт-Сервіс» випустила колаж із зображеннями Художнього музею, пам'ятника Богдану Хмельницькому на коні і панорамою центральної частини міста. Автор – В.Бурляєв.

Дебютним повноцінним комплектом панорамних, акцентовано прямокутних листівок з текстами українською та англійською мовами став набір 2002 р. Тираж 3000, виданий ТОВ «Поліграфіст-2» для КП «Всесвіт», автори 12 робіт – О. Соленцов та С.Мар'ясов. Напевне, цей комплект мав великий успіх, тож вже за три роки його довелося продублювати. Таким самим накладом 3 тисяч було видано аналогічну за дизайном підбірку з 13 листівок, автори – О. Соленцов та А.Іш. У 2013 р. «Медобори-2006» видали для ТОВ «Всесвіт Преса» комплект «Хмельницький» (13 штук), автор тексту – С.Єсюнін.

Відмінний комплект «Проскурів єврейський» з 17 листівок в 2002 р. випустив обласний фонд «Хесед-Бешт». Набір насичений історичними фотографіями старого Проскурова. Автор – І.Ратушний.

У 2005 р. Паоло Магальяш – програміст з Португалії, створив дивовижний проект – посткроссинг, за допомогою якого люди з різних країн обмінюються листівками. Щоб таке «поштове» спілкування було організованим, існує спеціальний сайт. В основі принципу обміну листівками лежить єдина база всіх учасників проекту, а також механізм видачі адрес, спрямований на те, щоб різниця між відправленими і отриманими листівками у кожного учасника була мінімальною. При цьому в посткроссингу має місце система непрямого обміну, тобто відправляючи листівки одним користувачам, учасник отримує їх від інших. Проект почав стрімко розвиватися. 40-мільйонна (!) листівка посткроссинга була зареєстрована 13 лютого 2017 р. Популярність посткроссинга призвела не тільки до відродження попиту на листівки, а й зробила їх настільки актуальним товаром, що в Україні, Білорусі, Нідерландах, США стали з'являтися інтернет-магазини, які спеціалізуються виключно на продажу ексклюзивних листівок. Не оминув посткроссинг і наше місто. Видавництва «Фаріон» та «Magicard» випустили по дві, а видавництво «Galushki» – одну листівку для посткроссинга з видами Хмельницького.

Серію панорамних листівок про Хмельницький продовжило видавництво А.Цюпак (комплект «Хмельницький» 15 штук, автор – І.Байдак).

У 2014 і в 2016 рр. «Проскурівський Колекціонер» двома наборами випустив «ремікс» всіх відомих на сьогоднішній день дореволюційних поштівків Проскурова (автори – С.Єсюнін, Д.Казанцев). Їх назвали просто: «Старий Проскурів» і «Проскурів на старих листівках».

В останні роки багато листівок про Хмельницький випустили #Рідні листівки і «Проскурівський колекціонер». #Рідні листівки – це проект, створений талановитими А.Швець і Н.Нагорной. Ілюстрації листівок про наше місто виконані аквареллю та легкою графікою. «Проскурівський колекціонер» – колектив односторонців (колекціонерів, краєзнавців, і не тільки), який займається популяризацією культури та історії рідного краю.

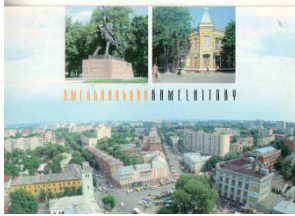

Висловлюємо щирю подяку С. Єсюніну, І. Каленикову, А. Швецу, видавництвам «Magicard» і «Фаріон» за допомогу в підготовці даного матеріалу.

Джерела та література:

1. Матеріал з Вікіпедії // <https://uk.wikipedia.org/wiki/Посткроссинг>
2. #Ріднілистівки в інстаграмі – https://www.instagram.com/ridni_lustivki/
3. ХМСК «Проскурівській Колекціонер» в фейсбук – <https://www.facebook.com/groups/>

Каталог: Хмельницький на листівках України

№	назва / зображення	рік	видавництво / автор
1	<p>листівка – календарик Туристичне оздоровче підприємство "Крокус"</p> 	1991	Видавництво "Поділля", ТОВ "Крокус"
2	<p>подвійна листівка «Запрошення на весілля .Ресторан Веселка »</p> 	1992	РІПО "Інформ-реклама"
3	<p>поштова картка «500 років Хмельницькому»</p> 	1993	"Міністерство зв'язку України" Преса України

4	<p>комплект «Хмельницький», 14 штук</p> 	1993	ОП «Книга» О. Соленцов
5	<p>Колаж</p> 	1996	ТД "Контакт-Сервіс" В.Бурляев
6	<p>панорамний комплект «Хмельницький», 12 штук</p> 	2002	ТОВ "Поліграфіст-2" КП "Всесвіт" О. Соленцов С.Марясов
7	<p>панорамний комплект «Проскурів єврейський», 17 штук</p> 	2002	"Хмельницький обласний БФ "Хесед-Бешт" І.Ратушний
8	<p>панорамний комплект «Хмельницький», 13 штук</p> 	2005	ТОВ "Поліграфіст-2" КП "Всесвіт" О. Соленцов А.Іш

9	<p>комплект «Хмельницький», 13 штук</p> 	2013	"Медобори-2006" ТОВ "Всесвіт-Преса" С.Єсюнін
10	<p>Коллаж</p> 	2013	Видавництво Фа-ріон О. Процайло
11	<p>Коллаж</p> 	2013	Видавництво Фа-ріон О. Процайло
12	<p>панорамний комплект «Хмельницький», 15 штук</p> 	?	«видавництво А.Цюпак» І.Байдак
13	<p>Khmelnytskyi</p> 	?	«Galushki»

14	<p>комплект «Старий Проскурів», 14 штук</p> 	2014	<p>ТОВ "Поліграфіст-2" "Проскурівський Колекціонер" С.Єсюнін Д.Казанцев</p>
15	<p>Khmelnyskyi</p> 	2015	<p>Magicard</p>
16	<p>Khmelnyskyi</p> 	2015	<p>Magicard</p>
17	<p>Вітання з Хмельницького!</p> 	2015	<p>ЦОП "Символ" #Рідні листівки</p>

18	<p>Вітання з Хмельницького!</p> <p><i>Вітання з Хмельницького!</i></p>	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
19	<p>Вітання з Хмельницького!</p> <p><i>Вітання з Хмельницького!</i></p>	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
29	<p>Хмельне Вітання з Хмельницького!</p> <p><i>Хмельне Вітання з Хмельницького!</i></p>	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
21	<p>Вітання від Б.Хмельницького!</p> <p><i>Вітання від Б.Хмельницького</i></p>	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки

22	<p>Хмельницький туризм</p> <p><i>Хмельницький туризм</i></p>	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
23	<p>Культурний Хмельницький</p> <p><i>Культурний Хмельницький</i></p>	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
24	<p>Хмельницькі хмарочоси</p> <p><i>Хмельницькі хмарочоси</i></p>	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
25	<p>Хмельницька вежа</p> <p><i>Хмельницька вежа</i></p>	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки

26	<p>Місто над Бугом 584</p> 	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
27	<p>З Різдвом Христовим!</p> 	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
28	<p>З Новим 2016 роком!</p> 	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
29	<p>З Новим роком, рідне місто!</p> 	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки

30	<p>З Новим роком, рідне місто!</p> 	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
31	<p>З Новим роком, хмельничани!</p> 	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
32	<p>З Новим 2016 роком!</p> 	2015	ЦОП "Символ" #Рідні листівки

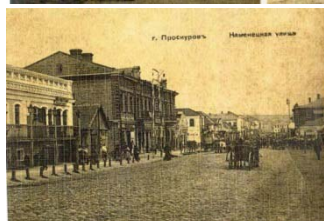
33	<p>комплект «Вітання з Проскурова», 8 штук</p> 	2016	<p>ПП Мельник А.А. ХМСК «Проскурівський Колекціонер» №№ 12-19, Дизайн – А.Стрихар</p>
34	<p>Вітання з Хмельницького</p> 	2016	<p>ПП Мельник А.А. ХМСК «Проскурівський Колекціонер» № 19, Автор – І. Ігнат'єв</p>

комплект «Старий Проскурів», 10 штук

Проскуровъ — Проскуровъ

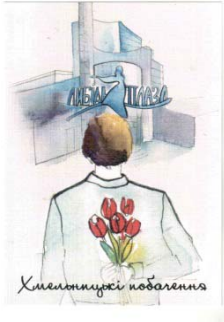

Проскуровъ — Мисіоніація

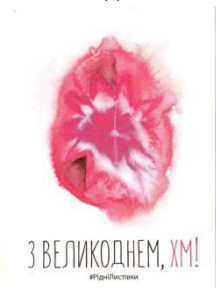

35

2016

ПП Мельник А.А.
ХМСК «Проску-
рівський
Колекціонер»
№ 20-29

36	<p>100 метрів проскурівської Слави!</p> 	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
37	<p>Хмельницькі побачення</p> 	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
38	<p>Вітання з Хмельницького!</p> 	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
39	<p>День міста з романтичним настроєм!</p> 	2016	ПП Мельник А.А. ХМСК «Проскурівський Колекціонер» № 55, Автор М.Шевченко

40	<p>Серце сповнене любов'ю</p> 	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
41	<p>З ВЕЛИКОДНЕМ, ХМ!</p> 	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
42	<p>Хмельницький</p> 	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
43	<p>Хмельницький вечірній</p> 	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки

44	<p>Хмельницька сакура</p> <p><i>Хмельницька сакура</i></p>	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
45	<p>Ведмежа гірка!</p> <p><i>Ведмежа гірка!</i></p>	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
46	<p>Не забувайте повертатись!</p> <p><i>Хмельницький з тобою завжди</i></p>	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
47	<p>комплект «Розмальовка # Рідні листівки», 10 штук</p> <p><i>розмальовка</i> #РідніЛистівки</p>	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки

<p>48</p>	<p>Комплект "Спортивні команди Хмельницького", 5 штук</p>	<p>2016</p> <p>ФОП А.Стрихар ХМСК «Проскурівський Колекціонер» №№ 79-83</p>
<p>49</p>	<p>Комплект «3 Новим роком та Різдвом Христовим!», 5 штук</p>	<p>2016</p> <p>ФОП А.Стрихар ХМСК «Проскурівський Колекціонер» №№ 87-91</p>

50	<p>З Новим роком, рідне місто!</p> <p>З Новим 2016 роком!</p>	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
51	<p>Неперевершеного Нового року!</p> <p>Неперевершеного Нового року!</p>	2016	ЦОП "Символ" #Рідні листівки web-systems. solutions
52	<p>комплект «Проскурів на старих листівках», 16 штук</p> 	2016	ФОП Мельник А.А. "Проскурівський Колекціонер" С.Єсюнін Д.Казанцев
53	<p>Вітання від Святого Миколая</p> <p>Вітання від Святого Миколая</p>	2016	?

54	<p>комплект «Міські голови Проскурова»</p> 	2017	<p>ФОП А.Стрихар ХМСК «Проску- рівський Колекціонер»</p>
55	<p>комплект «3 Днем Святого Валентина», 4 штуки</p> 	2017	<p>ФОП А.Стрихар ХМСК «Проску- рівський Колекціонер» №№ 94,95,99,100</p>

56	<p>Проскурів</p> 	2017	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
57	<p>Проскурів</p> 	2017	ЦОП "Символ" #Рідні листівки
58	<p>комплект «Власники Плоскирова», 16 штук</p> 	2017	ФОП А.Стрихар ХМСК №№ 102-116

ЗОЛОТА СИМФОНІЯ ЮВІЛЕЮ ЛЕТИЧІВСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ МУЗИЧНОЇ ШКОЛИ

У статті досліджується історія створення та функціонування дитячого мистецького навчального закладу у Летичеві Хмельницької області. Розкриваються основні віхи її існування, описується діяльність попередніх та поточних викладачів. Велика увага приділена випускникам школи. Чия діяльність пов'язана з музикою та музичною освітою.

Ключові слова: музична школа, вихованці, таланти, ювілей, мистецька освіта.

Нинішній рік для Летичівського початкового спеціалізованого мистецького навчального закладу – музичної школи знаменний тим, що йому виповнилось 50 років. Школу, без перебільшення, можна назвати центром відродження української національної культури та духовності в районі. Поступово із невеликого навчального закладу вона перетворилась в один із важливих культурних осередків нашого містечка.

50 років для навчального закладу – досить поважний вік, вік набутого досвіду, традицій. Не зважаючи на це, наша школа молода дитячим дзвіночком та творчою енергією. На шляху становлення школи були різні періоди. Кожен з них був по своєму складним та цікавим, вимагав професіоналізму, мудрості та рішучості від керівників, особливо перших.

1 серпня 1967 р... Саме тоді, наприкінці шістдесятих у Летичеві з'явилася альма-матер для всіх закоханих у музику людей – Летичівська дитяча музична школа. Ця подія була справжнім святом для юних жителів Летичева, їх батьків, усіх жителів містечка та району. Відкриття музичного закладу по вул. Панасюка, 3 (тепер вул. Чорновола) сприяло розвитку естетичного виховання дітей, аматорських колективів та пропаганді музичного мистецтва. З перших років існування школа стала важливим культурним осередком, центром музичного просвітництва, виховання та навчання обдарованих дітей і творчої молоді.

Історія цього закладу – яскравий приклад того, як треба любити свою справу, плекаючи молоду когорту музикантів, вихованих на кращих зірках класичної та сучасної музики.

А цьому передувало рішення виконкому Летичівської районної Ради депутатів трудящих від квітня 1967 р.: «Відкрити з 1 вересня 1967 р. в смт. Летичів дитячу музичну школу по вулиці Панасюка, 3 з контингентом учнів в кількості 60 чол. та кількістю штатних одиниць адміністративно-обслуговуючого персоналу відповідно до діючих типових штатів, затверджених постановою Ради Міністрів СРСР від 30 листопада 1953 р. № 2865».

Наступним кроком було формування штату викладачів та контингенту учнів. Наказом №88 від 1 серпня 1967 р. по Летичівському райвідділу культури «Про призначення директора дитячої музичної школи» начальником відділу Панасом Лентовським було призначено першого директора закладу – Шевченка Василя Трохимовича і надано йому право першого підпису на банківських документах. Наступні призначення у дитячу музичну школу відбулися 25 серпня 1967 р. Першим викладачем по класу домри було призначено випускника Хмельницького музичного училища Крупу Олександра Федоровича, наступного – Процика Василя Михайловича – викладачем по класу бандури (наказ №114 від 25 серпня 1967 р. по Летичівському райвідділу культури).

Наказом №115 від 25 серпня 2017 р. було призначено в Летичівську дитячу музичну школу випускника Хмельницького музичного училища Семенюка Григорія Вікторовича – викладачем по класу духових інструментів. Відповідно до наказів облуправління культури (№254 від 11 вересня 1967 р. та №257 від 14 вересня 1967 р.) викладачами було призначено Падалко Раїсу Володимирівну (наказ по Летичівському райвідділу культури №128 від 11 вересня 1967 р.) та Шевченко Ольгу Трохимівну (наказ по Летичівському райвідділу культури №129 від 14 вересня 1967 р. [1]).

Спочатку в школі викладали лише шість викладачів та навчалися грати на шести інструментах – баяні, фортепіано, акордеоні, домрі, бандурі та духових інструментах 60 учнів. Про перші шкільні здобутки писав на сторінках районної газети «Колгоспна правда» 16 травня 1968 р. її кореспондент Володимир Шевченко. «Дитячу музичну школу відкрито в Летичеві лише торік. Функціонує у ній вже шість класів. Тут навчають учнів гри на духових інструментах, баяні, акордеоні, домрі, бандурі та фортепіано.

Школу відвідує шістдесят дітей. Серед них є чимало таких, які серйозно й успішно оволодівають музичною грамотою. Це – Володя Фортельний, Толя Антіпов, Люда Мостіпака, Толя Варавя. Саша Кириченко, Валя Кривульова та багато інших.

Незабаром закінчується навчальний рік. Викладачі та учні наполегливо готуються до свого першого звіту перед батьками та громадськістю райцентру – звітно показового концерту, який відбудеться 24 травня» [2].

Нині і усі сорок дев'ять попередніх років колектив школи очолює колишній випускник Хмельницького музичного училища Олександр Федорович Крупа, який творчо ставить до своєї роботи, людина, вимоглива до себе і до підлеглих. Він зробив усе для того, щоб школа отримала достойне місце в ряду базових шкіл області.

Його було призначено на цю відповідальну посаду 30 серпня 1968 наказом №97 по райвідділу культури. З 19 серпня 1968 року (наказ №92а по райвідділу культури) викладачем було ще призначено випускника Хмельницького музичного училища Голубкову Галину Яківну [3].

Поступово школа розширювала свою матеріально-технічну базу. Було придбано нові музичні інструменти, комплект апаратури для народного оркестру, рояль тощо. Педагогічний колектив набував досвіду в роботі з юними музикантами. Збільшувався контингент учнів. Поповнювався склад педагогів. Відкрито клас скрипки.

У 1971 р. відбувся перший випуск вихованців школи. Першими випускниками стали 9 учнів. Крім занять на своєму інструменті, кожен учень музичної школи відвідує уроки сольфеджіо для розвитку музичного слуху, де пишуть музичні диктанти, вчать впізнавати на слух різні інтервали та акорди, співають по нотах з листа і вивчають основи важливою музичної науки - елементарної теорії музики. Для всіх призначені і хор, співати в якому дуже цікаво і корисно для юного музиканта будь-якої професії, та уроки музичної літератури. На них педагог знайомить своїх учнів з найкращими, найбільш видатними творами світової музичної культури, розповідає про їх особливості, про історії їх створення і, звичайно, про їх творців - великих композиторів минулого і сучасності.

У 1992 р. за підтримки громади селища Летичівська районна рада прийняла рішення про передачу колишнього приміщення РАПО по вулиці 50-річчя Жовтня, 16 (тепер Савіцького Юрія) дитячій музичній школі, в якому вона розташовується і сьогодні.

Розвиток закладу залежить не тільки від професійності педагогічного складу, а і від матеріального забезпечення та естетичного вигляду приміщення. В 2007 р., районною владою було виділено кошти для капітального ремонту приміщення школи. В 2014 р. відбулася заміна вікон у викладацьких кабінетах дитячої музичної школи та актовому залі.

У квітні 2016 р. у зв'язку з децентралізацією у районі, утворенням Летичівської об'єднаної територіальної громади, школа набула статусу дитячої музичної школи Летичівської селищної ради.

Про будинок, де знаходиться музична школа, можна дізнатися здалеку, не читаючи вивіски. Скільки різних музичних звуків лине з нього! Невпевнені гами на скрипці і швидкі фортепіанні пасажи; чистий, дзвінкий голос труби і переливчасті арпеджіо арфи. Злагожене звучання дитячого хору і монотонне повторення дивної мелодії на роялі – це пишуть музичний диктант...

Сьогодні ж музичну освіту здобувають 194 юних музикантів. У школі працюють два відділи – фортепіанний та народних інструментів, а також діють класи скрипки, духових інструментів, сольного співу, спортивного бального танцю. Навчальний процес забезпечують 16 творчих педагогів. Основними напрямками діяльності школи є навчально-виховна та концертно-просвітницька робота. Навчально-виховна діяльність – це уроки та концертно-перевірочні заходи. Але повноцінно навчально-виховний

процес не може відбуватись без концертної діяльності, адже без виступу на сцені не може сформуватися ні один музикант.

У стінах закладу діє 12 творчих колективів, у тому числі учнівські, які неодноразово захищали честь школи, були лауреатами та дипломантами обласних конкурсів: хори молодших та старших класів, оркестр народних інструментів, ансамбль скрипалів, ансамбль народної музики «Візерунок», дует баяністів, фортепіанний дует, три групи (молодша, середня та старша) спортивного бального танцю «Діалог». Постійними учасниками концертів є і викладацькі колективи, які знані далеко за межами містечка: камерний хор викладачів «Аколада», ансамбль народних інструментів, фортепіанний ансамбль, вокальний дует.

За 50 років роботи зі стін школи вийшли більше 586 учнів, багато з яких продовжили навчання у вищих музичних навчальних закладах і повернулися до рідної школи у якості викладачів. Серед вихованців Летичівської музичної школи – лауреати різноманітних обласних, всеукраїнських та міжнародних конкурсів, артисти оркестрів, викладачі вищих музичних навчальних закладів. За фахом музиканта та по професіях пов'язаних із музичним мистецтвом в Україні реалізували себе ті, для яких музика стала життєвим натхненням. У царині музичного мистецтва працюють: Володимир Фортельний (перший випускник школи), керівник народного аматорського хору ветеранів «Стежина», багато років працював вчителем музики у загальноосвітній школі Летичева: Летичівському НВК №1 «ЗОШ I-III ступенів-ліцей» та Летичівському НВК №2 «ЗОШ I-III ступенів-гімназія»; Вячеслав Довгалюк – керівник народного аматорського хору «Летич», директор Летичівського Будинку культури; Василь Оріщен – акомпаніатор народного аматорського хору «Летич»; Наталія Параконна, артистка державного академічного народного ансамблю пісні і танцю «Козаки Поділля»; Тамара Прокоф'єва, викладач музично-педагогічного відділу педагогічного коледжу; Вадим Тукало, артист Хмельницького академічного симфонічного оркестру та викладач Хмельницького музичного училища ім. В.Заремби; Дмитро Тукало, викладач Хмельницького музичного училища ім. В.Заремби; Анастасія Нестер, вчитель музичного мистецтва у Летичівському НВК №1 «ЗОШ I-III ступенів-ліцей»; Іван Резанов, артист Хмельницького муніципального духового оркестру; Анатолій Добринчук, артист Хмельницького академічного симфонічного оркестру. Звичайно є і низка інших солістів, артистів оркестрів, військових музикантів, педагогічних працівників освіти та культури, музичних працівників садочків, в минулому випускників Летичівської музичної школи, якими можна гордитись.

Багато випускників і тепер набувають професію музиканта у навчальних закладах Львова, Хмельницького, Одеси та Києва: Володимир До-

бринчук, закінчив Львівську музичну академію, продовжує навчання у Берлінському мистецькому університеті; Роман Некрасов, студент Одеської державної музичної академії ім.Нежданової; Юлія Непійвода та Анастасія Кондратюк, навчаються у Хмельницькому музичному училищі імені В. Заремби. Для вдосконалення своїх знань та навиків із музичної галузі Ірина Вавшко та Олена Скіцько здобувають вищу мистецьку освіту у Київській державній музичній академії ім. П.Чайковського. На третьому поверсі закладу відкрито Галерею портретів випускників, котрі обрали для себе мистецький шлях. Саме вони надихають сьгоднішніх учнів успішно навчатися та здобувати музичну освіту.

Музична школа завжди відзначалась своїми фахівцями, прекрасними викладачами, які внесли чималий доробок у справу музично-естетичного навчання дітей у свій час. Чистота строю, чудовий ансамбль, висока виконавська культура відрізняла хорові, вокальні колективи та сольні номери, якими керували – Процик В.В., Слоїк М.С., Боднар І.М., Баланюк С.І., Кирилук В.Я., Шедловська Н.Г, Добринчук М.В., Соловей В.В. та багато інших. Неодноразово ці колективи та виконавці займали почесні місця на оглядах, конкурсах та фестивалях, отримували звання. Зокрема звання «Заслужений працівник культури» присвоєно директору школи, її багаторічному викладачеві, ініціатору створення та керівнику багатьох творчих колективів Олександрю Крупі.

Учні цих викладачів і зараз продовжують працювати у школі. Сьогодні у школі безліч дитячих талантів розвивають її колишні випускники, які стали викладачами: Ірина Коцур, Роман Кучменко, Василь Орішен, Василь Панченко, Дмитро Соловей, Альона Юрковська. Більшість викладачів мають великий досвід роботи. Їх учні та колективи посідають почесні місця на всеукраїнських та обласних конкурсах, беруть участь у звітах містечка і школи, виступають на сценах області, пов'язують життя із професією музиканта.

Приємно, що й сьогодні музична школа дихає на повні груди, крокує вперед до нових звершень. Звісно, що не всім вихованцям торований шлях у велику музику, але педагоги горді з того, що багато їх учнів присвятили свій життєвий шлях саме цьому прекрасному виду мистецтва, є окрасою інших творчих колективів.

І зараз ні на мить не зупиняється копітка робота педагогів та учнів школи над опануванням нових композицій і постановок. Та ким би не стали їхні вихованці – підприємцями, лікарями, юристами – світ музики, в якому вони проводять дитячі роки, без сумніву, назавжди лишить у їхніх серцях любов до прекрасного.

Ювілей Летичівська музична школа зустріла у розквіті творчих сил та сумлінній праці. Тож нехай життєва дорога кожного педагога-музиканта

в'ється по висхідній, нагороджує здоров'ям, щастям, радістю та всіма земними благами за турботу до дитячих творчих душ.

Джерела та література:

1. Книга наказів Летичівського районного відділу культури за 1967 рік, Летичів, 1967
2. Шевченко В. Перед першим звітом // «Колгоспна правда». – 16 травня 1968 р. – С.3
3. Книга наказів Летичівського районного відділу культури за 1968 рік, Летичів, 1968
4. Свято музики. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://lettur.jimdo.com/>
5. Відбувся регіональний дитячий фестиваль «Світ талантів ПОДІЛЛЯ-2015». [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://lettur.jimdo.com/>
6. Обласний конкурс баяністів, акордеоністів – учнів початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://lettur.jimdo.com/>
7. Звітний концерт Летичівської дитячої музичної школи за 2014-2015 навчальний рік. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://lettur.jimdo.com/>
8. Ірина Матлаєва привітала колектив Летичівської дитячої музичної школи з 50-ю річницею від дня заснування закладу. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://letadm.gov.ua/engine/print.php?newsid=3298>

Лавринчук В.О.

м. Красилів

**ДЖЕРЕЛА ПРО ПОЖЕЖІ ХІХ СТОЛІТТЯ
В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ
(за документами Кам'янецького повітового суду)**

В цій статті аналізується наявність джерел про специфіку пожеж XIX ст. у південно-західному Поділлі, в фонді Кам'янецького повітового суду.

Ключові слова: джерела, документи, пожежі, підпали, південно-західне Поділля, фонд, Кам'янецький повітовий суд.

Одним з найбільш поширених лих у часи, коли будівлі були дерев'яними, глинобитно-дерев'яними, а дахи їхні покривалися соломою і, зрідка, гонтою, ставали пожежі. Інколи вигорали не окремі кутки чи вулиці в селах та містах, а й цілі поселення. Найчастіше пожежі ставалися

через необережність, не дотримання відповідних правил експлуатації печей та грубок, відсутність належної термоізоляції тощо. Боротися з цим злом було нелегко й через скупченість будівель у населених пунктах та відсутність необхідних засобів пожежогасіння. Інколи траплялися й цілеспрямовані підпали як будівель, так і реманенту та урожаю.

В матеріалах повітових судів Подільської губернії XIX ст. є чимало відомостей про пожежі та шкоду, якої вони завдавали господарству краю. Проте більшість з них не мала кримінального підґрунтя, за виключенням Кам'янецького повіту, де місцевому суду довелося розглядати аж 102 провадження про навмисні підпали різних міських та сільських будівель і, навіть, полів та лісу. Їх, вірогідно, було значно більше, але певна кількість повідомлень та скарг не дійшла до суду, інші – зникли у вирі подій, особливо, у буремному XX столітті.

При розгляді наявних у фонді Кам'янецького повітового суду справ видно, що найбільше підпалив зазнавали маєтності землевласників – поміщиків. Найчастіше горіло їхнє гумно – 11 випадків. Серед них:

1834 рік. Селянин Д.Мельник спалив гумно свого поміщика [1, арк. 1-102].

1841 рік. Селяни Кордонцева М., Кордонцев І., Статечникова В. підпалили гумно поміщика Завадського [2, арк. 1-185].

1842 рік. Селяни с. Біла Єлькови Ф. і В. підпалили гумно поміщика Фаренгольца [3, арк. 1-102].

1844 рік. Підпал гумна поміщиці Раковської [4, арк. 1-45].

1845 рік. Підпал гумна поміщика Ю.Садовського [5, арк. 1-96].

1846 рік. Одноворець М.Карбовський підпалив гумно поміщика Гаредорфа [6, арк. 1-67].

1849 рік. Селяни с. Безносковець І.Валентюк, Чишнопових, А.Хапко спалили гумно поміщика Раковського [7, арк. 1-102].

1850 рік. Гумно поміщиці Татарковської спалили селяни с. Ходоровець С.Проданов, А.Гончар, П.Андреев, Г.Ігнатєв, У.Мельникова, А.Васильєва [8, арк. 1-78].

1867 рік. Селянин с. Стара Пісочна А.Бройко підпалив гумно поміщика Русеновського [9, арк. 1-18].

1869 рік. Селяни с. Чорноводи спалили гумно поміщиці Тржепецької Е. [10, арк. 1-24].

Підпалювали селяни і господарські будівлі поміщиків, а саме:

1842 рік. Будівлі поміщика Фаренгольца [11, арк. 1-94].

1845 рік. Пральню та економічний флігель в с. Гуменці спалили місцеві селяни Ф.Вороновський та Голунчак Л. [12, арк. 1-69].

1848 рік. Спалений хлів поміщика Звиноградського [13, арк. 1-83].

1853 рік. Селянин с. Ляшковець Ф.Бойков спалив льох поміщика Сервінського [14, арк. 1-53].

1861 рік. Селянин с. Чорна Залізний С. підпалив поміщицьку ферму [15, арк. 1-151].

1863 рік. Селяни с. Слобідка Мукшинецька спалили господарські приміщення поміщика, колезького радника Ломачевського [16, арк. 1-59].

1868 рік. В селі Біла селяни спалили клуню поміщика Ляховича [17, арк. 1-35].

Значно рідше селяни палили житлові будинки поміщиків:

1842 рік. Спалено будинок та флігель поміщика Завадського [18, арк. 1-173].

1855 рік. Селянин с. Кочубіїв Т. Баран підпалив будинок поміщика Голінського [19, арк. 1-81].

1860 рік. Селянин Ф. Полкач підпалив будинок поміщика в с. Скотиняни [20, арк. 1-74].

1860 рік. В с. Баговиця підпалили будинок і пшеницю поміщика Александровича [21, арк. 1- 53].

Інколи селяни спалювали врожай на поміщицьких полях:

1837 рік. Підпалено поле поміщика Рутковського [22, арк. 1-38].

1863 рік. Спалено поле пшениці поміщика м. Балин Тржецовського І. [23, арк. 1-401].

Бували, щоправда, випадки, коли горіли й цілі маєтки:

1845 рік. Селяни с. Безносківці Ш. Бартков та Г. Гончарук підпалили маєток поміщика [24, арк. 1-132].

1861 рік. Селяни с. Калин Огороднікови підпалили маєток поміщика Гулецького [25, арк. 1-102].

1863 рік. Підпалено маєток поміщика с. Врублівці Чуваша [26, арк. 1-84].

1869 рік. Підпалено маєток поміщиці Лейсмар в с. Людвиполь [27, арк. 1-23].

Досить дивним, враховуючи набожність тодішніх мешканців краю, видається той факт, що палили і церкви, і садиби священників:

1842 рік. Підпал церкви в с. Кутківцях [28, арк. 1-26].

1846 рік. Згоріла церква в м. Маків [29, арк. 1-37].

1853 рік. Канцелярист Я. Коляда спалив церкву в с. Цибулівка [30, арк. 1-249].

1863 рік. Спалена церква в с. Куява [31, арк. 1-58].

1859 рік. Підпалено будинок священника с. Зеленче Страшевського [32, арк. 1-58].

1869 рік. Селяни с. Слобідки Рихтецької О. Чегановський, П.Вуек, П.Барильський, Г. Гончар спалили будинок священника В. Фогеля [33, арк.

1-18]. Селянин с. Пятничани І. Мостовий підпалив стодолу священика Белецького [34, арк. 1-22].

В матеріалах повітового суду зафіксовано також чимало випадків підпалу міщанських будинків:

1861 рік. Відставний поручик Я.Кулеша підпалив будинок Шляфмана в м. Купин [35, арк. 1-73].

1863 рік. Підпалено будинок міщанина м. Карвасари В.Жураковського [36, арк. 1-85].

1867 рік. Мешканець м. Кам'янця Б.Зальфин спалив будинок міщанина Москальського [37, арк. 1-127].

1869 рік. Мешканець м. Карвасари Ш.Тандитник підпалив будинок міщанина Фонкельштейна [38, арк. 1-17].

1871 рік. Міщани С.Голинський та І.Залевський підпалили будинок міщанки Залеської [39, арк. 1-22].

Невідомі особи підпалили садибу міщанина м. Оринина Колпака [40, арк. 1-11].

Кілька разів горіли й корчми:

1856 рік. Селяни с. Татариськи Лихоцький та Маленчук підпалили корчму в с. Панівці [41, арк. 1-113].

1863 рік. Відставний поручик Я. Кулеша (згадується вдруге – авт.) підпалив корчму в с. Секержинці [42, арк. 1-31].

В цьому ж році на нього була заведена ще одна кримінальна справа [43, арк. 1-146].

1870 рік. Юнкер В. Безсонов підпалив корчму в с. Кубачівці [44, арк. 1-54].

Фіксується в документах суду й кілька підпалів будинків однодворців:

1848 рік. Підпалено будинок однодворця Ільницького [45, арк. 1-49].

1863 рік. Аналогічно однодворця Ф.Добровольського в с. Жабинці [46, арк. 1-14].

1869 рік. Однодворка с. Рудка А.Матковська підпалила стодолу однодворця Матковського Ф. [47, арк. 1-22]. Мешканець с. Цикова Я.Видацький підпалив будинок однодворця І.Крентовського [48, арк. 1-25].

Одного разу відбувся масовий підпал єврейських будинків в м. Грудка у 1863 році [49, арк. 1-36]. У 1859 році невідомі особи підпалили с. Лисогірку [50, арк. 1-63]. А в 1854 році хтось підпалив гумно в с. Пятничани [51, арк. 1-53]. Був і випадок, коли дворянин Блонський підпалив будинок дворянина Головецького в с. Почапінці [52, арк. 1-51].

Та найбільшими паліями були все ж таки селяни. Мало того, що вони палили поміщицькі маєтності та майно осіб інших соціальних станів. У матеріалах суду зафіксовано 22 випадки, коли вони палили будівлі своїх же односельчан. Наведемо лише кілька прикладів:

1841 рік. Селянка с. Боговиця Біла підпалила будинок селянки Йосевої Г. [53, арк. 1-55].

1846 рік. Селянка А.Свірська підпалила будинок С.Свірського [54, арк. 1-44].

1849 рік. Селянин с. Куява А.Вознюк підпалив хату односельця І.Соловського [55, арк. 1-62].

1856 рік. Селянин с. Скибче Г.Думняк підпалив будинок селянина К. Кушніра [56, арк. 1-68].

1857 рік. Селянка с. Чернокозинці М. Луцькова спалила будинок селянина В.Почити [57, арк. 1-50]. Селянка с. Вітковець Казькова М. спалила сіно сусіда [58, арк. 1-45]. Селянин с. Залуччя Форштейчук підпалив будинок селянина Ф.Фірштейко [59, арк. 1- 63].

1863 рік. Селянка с. Скотиняни Т.Могдюк підпалила будинок селянина М.Москалюка [60, арк. 1- 37].

1867 рік. Селянин с. Вербка Н.Голобинський підпалив будинок селянки Адамчук І. [61, арк. 1- 8].

1869 рік. Селяни с. Гуменці С.Криворучко, К.Левчук, Л.Браницький, М.Вінерова спалили будинок селянина П.Мазура [62, арк. 1- 41].

Селянин м. Городок Федосчин спалив клуню сусіда [63, арк. 1- 8].

1870 рік. Селянин с. Стара Гута П.Галашевський підпалив будинок селянина І.Козерука [64, арк. 1- 35] і т. д.

Але не тільки селяни підпалювали майно інших селян. Часом палаями ставали й дворяни, однодворці та міщани різних національностей. Були серед них (паліїв – авт.) і іноземці.

На жаль, обмежений обсяг цієї статті, не дозволяє детально проаналізувати всі випадки пожеж, які відбувалися у Кам'янецькому повіті у ХІХ столітті. Потрібен також і час, щоб детально дослідити причини такого явища й дати відповідь на запитання: Чому так відбувалося саме в цьому, Кам'янецькому повіті?

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 543
2. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 596
3. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 616
4. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 652
5. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 675
6. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 695
7. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 741
8. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 768
9. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1429
10. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1583
11. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 617

57. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 931
58. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 963
59. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 964
60. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1228
61. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1430
62. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1571
63. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1581
64. Держархів Хмельницької області. Ф.1.- Оп. 1. – Спр. 1750

Мороз В.С.
м. Хмельницький
Мороз В.С.
м. Дніпро

ПАШКОВЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА У СВІТЛІ ПОДІЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РОКІВ

В статті досліджуються події доби національно-визвольної революції, ставлення селян до представників української влади часів Гетьманату та Директорії, створення «Пашковецької республіки», антибільшовицький повстанський рух.

Ключові слова: Центральна Рада, Гетьманат, УНР, Директорія, «Пашковецька республіка», отамани.

В роки національно визвольних змагань на Поділлі було неспокійно, а політична обстановка складною і не стабільною. На зміну Центральній Раді прийшов Гетьманат, якого усунула від влади Директорія. Ні Центральна Рада, ні Гетьман, ні Директорія не вирішили земельного питання, а тому селяни вірили більшовицькій пропаганді і не дуже довіряли, співчували і слабо підтримували українську владу.

Ще за часів Гетьманату селяни стали не коритись українській владі, самовільно займати поміщицькі та церковні землі, випасали худобу на посівах ярих зернових. В рапорті начальника Проскурівської повітової державної варті Подільському губернському старості від 16 липня 1918 р. про збройну сутичку селян с. Доброгорщі Фельштинської волості Проскурівського повіту з командою державної варті [1, с. 66]. 1 липня 1918 р. 5 чол. кінних вартових з Фельштина прибули у Доброгорщу, щоб запобігти потрапу ярих посівів на поміщицькій землі. На вартових напали озброєні селяни, які відкрили рушничний вогонь по вартових. Два вартові були

важко поранені, а їх коні вбиті. Решта три вартових відступили. Розлючений натовп селян добив двох поранених вартових [1, с. 66-67].

Зібраний в той день схід села виніс рішення не признавати існуючої влади та зробити військовий опір з селянами сусідніх сіл. Вночі 3 липня с. Доброгорщу оточили австрійські війська і по умовному сигналу начальник Проскурівської повітової варти з частиною військ увійшов у село, зібрав схід села та став вимагати видачі всіх зачинщиків та агітаторів. Селяни Доброгорщі внесли Фельштинському волосному старості 1500 руб. як компенсацію сім'ям вбитих вартових [1, с. 67].

В самій Директорії не було згоди як у подальшому діяти. Частина уряду на чолі з Винниченком стояла за союз з більшовиками проти Антанти, друга, на чолі з Петлюрою – за союз з Антантою проти більшовиків [2, с.77]. 22 січня 1919 року відбулась велика подія. На Софіївському майдані у Києві було проголошено злуку УНР і ЗУНР в єдину державу. Війська Директорії вели бойові дії проти Радянських військ. На бік Радянських військ стали переходити деякі військові частини УНР [2, с. 77]. В Україні панував хаос та безладдя. 31 травня 1919 р. війська Директорії прорвали фронт на проскурівському напрямі. Ціною великих втрат на початку червня війська вийшли на рубіж Старокостянтинів – Проскурів – Кам'янець-Подільський.

Великі людські та матеріальні втрати армії УНР на фронтах вимагали доукомплектування військ живою силою, постачання продуктів харчування та обмундирування для особового складу та корму для коней. Для вирішення цих питань владі Директорії інколи приходилось вдаватись до примусових та силових методів, проводити мобілізацію до лав армії УНР, реквізувати у населення продукти харчування та живність, одягу і предмети побуту, накладати на жителів контрибуцію. Так, 28 червня 1919 р. Подільський губернський комендант повідомляв губернського комісара, що козаки армії УНР наклали на населення Городка контрибуцію. 22 липня того ж року солдати армії УНР пограбували жителів містечка Городок [3, с. 195]. Бувало й інше ставлення населення до вояків та уряду Директорії. Населення Городоччини ділом підтримували українську владу, збило для солдатів української армії 312 сорочок, 312 кальсонів, 164 рушники, 113 простирадл, 4 наволочки. Жителі Городка підтримали мобілізаційні заходи української влади. Мобілізаційна комісія прийняла і відправила до губернського центру 60 рекрутів. Єврейське населення збило кошти і закупило 50 пар білизни для українських солдатів. Були й інші форми відносин між єврейським населенням Городка і солдатами армії Директорії. Не всім євреям була до вподоби українська ідея. Єврейське населення 8 липня 1919 р. обстрілювало українське військо з вікон ружейним вогнем та кидали бомби, коли воно відступало з містечка [3, с. 197].

Сільське населення було невдоволене затяжною війною, постійним його пограбуванням німецько-австрійськими, радянськими та польськими військами, а тому створювали загони самооборони та як вони себе називали «республіки». Такою «республікою» була Пашковецька з центром у селі Пашківці Пашковецької волості Проскурівського повіту. Керівництво повсталими селянами здійснювали більшовики. Першими проти армії УНР виступили селяни сіл Пашковець і Скаржинець (Хмельницького району Хмельницької обл.). Вони напали на загін козаків армії УНР, який був надісланий у Пашковецьку волость для проведення примусової мобілізації чоловіків у військо, реквізиції худоби та зерна і роззброїли його. Селян Пашковець підтримали інші селяни Пашковецької волості та ряду населених пунктів Бахматовецької та Красилівської волостей. Незабаром в селах волості були створені революційні комітети та відновлено Радянську владу. Повстанськими діями селян керував Пашківський повстанський комітет.

Селяни Пашковецької волості на озброєні мали 3 гармати, 15 кулеметів і більше 2 тисяч гвинтівок [4, с. 338]. На початку вересня армія УНР зробила нову спробу захопити Пашківці. Однак, селяни Пашковець при підтримці селян із сусідніх сіл Стуфчинець та Лісових Гринівців відбили наступ вояків УНР. У жовтні вояки армії УНР завдали удару по повстанських селах з боку Красилова, але їх атаки були відбиті. Не мала успіху і спроба вояків армії УНР оволодіти непокірними селами з допомогою бронепοїзда. 17 листопада 1919 р. повсталі селяни «Пашковецької республіки» на шляху до Старокостянтинова зупинили урядовий поїзд С.Петлюри і після довгих умовлянь ледве пропустили в напрямку до Гусятина. У другій половині грудня 1919 р. селяни Пашковецької волості вели бойові дії з польськими військами. Під тиском переважаючих сил поляків повстанці перейшли у район Меджибожа. Створений селянами Пашковецької волості повстанський загін охороняв межі новоствореної «республіки». Під час Другого зимового походу (жовтень-листопад 1921 р.) більшість сіл сприяла просуванню групи С.Палія. Жителі Пашковецької волості не тільки не сприяли просуванню військ УНР, але й не дозволили навіть після застосування зброї похідною групою С.Палія пройти територією волості. Головний отаман С.Петлюра засудив таке відношення між українцями [9, с. 252].

Що ж свідчать про ці події архівні документи? Як доносив від 6 жовтня 1919 р. начальник Подільського губернського політичного відділу подільському губернському комісару селяни Пашковецької волості Проскурівського повіту і Бахматовецької волості Летицівського повіту ставлять рішучий опір проведенню примусової мобілізації. 21 вересня 1919 р. біля села Скаржинці між селянами і відділом по мобілізації відбулася стріля-

нина, де було вбито два козака, кількох порвано, а відділ обеззброєно. У цій стрілянині брали участь селяни сіл Гринівці, Пашківці, Скаржинці. Ці села мають більше 500 озброєних людей. Повсталі заявляють, що на мобілізацію не підуть і нікого у село не пустять. На випадок наступу села розділені на три групи і кожне із них буде обороняти свої частки [5, с. 300].

З донесення прокурівського повітового комісара стало відомо про вихід 9 жовтня 1919 р. повстання в селах Пашковецької волості. Прокурівський повітовий комісар вкупі з начальником міліції виїхали у волость, де скликали волосне зібрання волості. На зібрання прибули по два уповноважених від кожного села і багато молоді. Прокурівський повітовий комісар і начальник міліції прибули у село офіційно, щоб визначити причини озброєного виступу селян проти мобілізації. Зі слів селян мобілізаційна комісія грабувала людей, козаки знущалися з селян, що їх застало озброєно виступити. Козаки самовільно забирали сіно та побили господарку обійстя, різні побутові та господарчі речі. В селі Стуфчинці козаки знайшли самогон і пиячили майже цілий день. На престольне свято козаки пішли по селу і стали забирати приготовлену їжу, конфіскували у селянина бінокль, побили два вулики з медом, забирали два кожухи, одягу, взуття, інші побутові речі. Представниками влади була надана все стороння інформація про загрози українській державі і потребу захисту від зовнішніх ворогів, але ця інформація не зробила ніякого враження на селян. Селяни заявили, що українське правительтво ніхто не вибирав, а тому вони не можуть його підтримувати, що їм надоїла війна і коли вони не підуть до війська то війна скоро закінчиться [6, с. 300, 301,302].

З доповіді Новоушицького повітового комісара від 10 вересня 1919 р. дізнаємося, що у Мінковецькій волості є досить багато дезертирів і заходи волосної адміністрації не приносять бажаних результатів. Відловлених дезертирів міліція відправляє на фронт при малім конвої і дезертири знову розбігаються. В Косиковецькій волості мобілізовані залишаються по хатах і міліція при допомозі галичан виганяє їх із хат. У Солобковецькій волості мобілізовано 60 людей і відправлено у військові частини. В Осламівській волості багато мобілізованих скриваються по домівках [7, с. 296].

Слухи про «Пашковецьку республіку» та її непокірливих селян дійшли до легендарного і непереможного отамана Орла – Якова Гальчевського, який своє перебування у с. Пашківцях влітку 1920 р. описав у книзі спогадів «Проти Червоних окупантів» [8, с. 269-270]. Як свідчить автор спогадів після важкого бою з більшовиками загін козаків з району м. Зінькова прибув у Пашківці, де колись за часів української влади матроси організували свою пашківську «республіку». Гальчевський наказав арештувати кількох злодіїв та бувших членів цього «республіканського уряду». Вісім осіб матросів та злодіїв за напад на частини української армії і транспорт

в 1919 р. за наказом отамана розстріляли над ставом. За непокору українській владі сильна карна експедиція могла кожного десятого бунтівника розстріляти, а Пашківці і навколишні села зрівняти із землею.

Проте, вже скоро, ставлення селян до українських сил змінилася. Репресивна політика більшовицької влади проти селянства, непосильні розміри продрозверстки, а потім продподатку та інші фактори породили масовий антибільшовицький повстанський рух на Поділлі 1919-1922 рр., очолюваний отаманами Яковом Гальчевським, Петром Погибою, Павлом Коноплянком, Георгієм Коханом, Ониськом Грабарчуком, Іваном Рарагою, Яковом Шепелем, Яковом Галюком, Семеном Харченком та іншими [8, 9, 10, 11]. На Віньковеччині діяли загони повстанців І. Бернацького, К. Березницького та ін. [12].

Повстанські загони нападали на міста і містечка (Вінниця, Літин, Летичів, Зіньків, Віньківці та ін.), промислові підприємства (цукрові та спиртові заводи, млини, державні склади), з'єднання радянських силових структур, органи радянської влади (сільські ради, партійні осередки, міліцейські пости), порушували лінії зв'язку. Інколи повстанці накладали на містечка контрибуцію, проводили єврейські погроми, оскільки євреї приймали активну участь у розбудові радянських репресивних систем, нападали на поодиноких радянських службовців, високих цивільних і військових чиновників, вбивали інструкторів по збиранню продподатку, захоплювали підводи з продподатком, агітували селян не виконувати плану здачі продподатку, вступали у бої із загонами червоноармійців, вели боротьбу із шпигунами, дезертирами, перебіжчиками, сексотами та донощиками. Дії повстанців узгоджувалися на зібраннях та нарадах повстанських загонів, усними директивами екзильного уряду УНР та Головного отамана або приймалися на власний розсуд керівників повстанських загонів.

Український повстанський рух на Поділлі – окрема велика сторінка історії країни і краю, яка стала темою окремих ґрунтовних досліджень сучасних науковців.

Джерела та література:

1. Рапорт начальника Проскурівської повітової державної варті Подільському губернському старості про збройну сутичку селян с. Доброгорщі Прскурівського повіту з командою державної варті. 16 липня 1918 р. // Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920). Документи й матеріали. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. – 486 с.
2. Горішна В.О. Історія України (Короткий огляд) – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ Обласного управління по пресі, 1991. – 111 с.
3. Комарницький О.Б. Городок у добу Української революції 1917-1920 р. / Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина. Збірник матеріа-

лів 2-ої Городоцької науково-краєзнавчої конференції «Городок – історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє» – Городок : Бедрихів край, 2008. – с. 192-200.

4. Гарнага І.В. Пашковецьке збройне повстання / Радянська енциклопедія історії України. – К: Головна редакція УРЕ, Том 3, 1971. – 573 с.
5. Донесення Подільського губернського політичного відділу подільському губернському комісару про повстання селян Пашковецької волості Проскурівського повіту і Бахматовецької волості Летичівського повіту. 6 жовтня 1919 р. // Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920). Документи й матеріали. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. – 486 с.
6. З донесення Проскурівського повітового комісара Подільському губернському комісару з приводу повстання селян Пашковецької волості 9 жовтня 1919 р. // Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920). Документи й матеріали. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. – 486 с.
7. З доповіді новоушицького повітового комісара Міністерства внутрішніх справ про дезертирство з петлюрівських військ і про захоплення земель поміщиками і куркулями. 10 вересня 1919 р. // Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920). Документи й матеріали. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959.–486 с.
8. Гальчевський Яків Проти Червоних окупантів. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 360 с.
9. Завальнюк К.В. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). Науково-довідникове видання. – Літин: «Літинська райдрукарня», 2005. – 352 с.
10. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький повстанський рух на Проскурівщині в 1920-1924 рр. / Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»/ Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – с. 249-255.
11. Трембіцький А.М., Завальнюк К.В. Отаман Яків Шепель / А.М.Трембіцький, К.В.Завальнюк. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – 321 с.
12. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух повстанського загону Вінковеччини у 1921-1922 рр. під проводом отаманів Бернацького та Березинського / Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Б.Л.В.() () та ін.] – Хмельницький, 2015. Вип. 6. – с.94-99.

АРХІВНА СПРАВА НА ХМЕЛЬНИЧИННІ В СЕРЕДИНІ 20-х РОКІВ ХХ ст.: СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОКОУЖНИХ АРХІВНИХ УПРАВЛІНЬ

В статті на основі архівних джерел досліджується створення та діяльність Кам'янець – Подільського, Проскурівського та Шепетівського окружних архівних управлінь з 1925 по 1930 роки ХХ ст.

Ключові слова: окружне архівне управління, окружні виконавчі комітети, Українське центральне архівне управління

Період з 1925 по 1930 рр. в історії архівного будівництва в Україні характеризується створенням у зв'язку з проведеною адміністративно-територіальною реформою нових архівних формувань – окружних архівних управлінь. Вони були сформовані замість ліквідованих губернських архівних управлінь. Ці структури працювали в Україні до чергової адміністративно - територіальної реформи, яка в 1930 р. ліквідувала округи. Після ліквідації округів було створено місцеві архівні управління.

На території сучасної Хмельницької області впродовж п'яти років діяло три окружні архівні управління: Кам'янець-Подільське, Проскурівське та Шепетівське.

26 серпня 1925 р. на позачерговому засіданні президії Кам'янецького окружного виконавчого комітету було ухвалено рішення щодо організації з 1 серпня у м. Кам'янці – Подільському окружного архівного управління у складі завідувача управління, інспектора та двох архіваріусів [1, арк.28].

25 вересня Укрцентрархів затвердив рішення Кам'янецького окрвиконкому про призначення завідуючим архівним управлінням Д. Прядія. На жовтень 1925 р. окружне архівне управління очолював Прядій Дмитро Карпович; Свідзинський Володимир Євтимович працював інспектором; Ключинський Ксенофонт Михайлович – архіваріусом; Андрусевич Сергій Мартиніанов – архіваріусом резервного сховища; Кавецький Іван Тимофійович – сторожем.

На окружне архівне управління покладалося завдання – прийняття документів від усіх державних та громадських установ Кам'янецької округи, їхня наукова обробка, постановка належним чином архівної справи в установах шляхом постійних перевірок та інструктування.

В лютому 1926 р. рішенням Кам'янецького окрвиконкому за архівним управлінням остаточно закріпили приміщення по вул. Р.Люксембург 111, а

в травні місяці було відкрито поточний рахунок управління в Кам'янецькій філії Укрбанку.

Архівне управління незважаючи на постанови та вказівки Укрцентрарху, продовжувало працювати із штатом замість 8 працівників лише з п'ятьма. Місцева влада штатну чисельність не збільшувала, мотивуючи своє рішення дефіцитом бюджету. Такі дії влади призвели до відсутності в штаті наукового працівника, який повинен був займатися науковою експертизою документів та виділення їх для знищення.

Впродовж 1926 р. працівники установи взяли на зберігання документи 24 ліквідованих установ за 1833 – 1924 рр., а метричні книги за 1820 – 1876 роки [2, арк. 80-81].

Проводилися роботи по впорядкуванню архівних фондів. За рік архівістами було зв'язано в зв'язки та складено на полиці 16 т архівних документів: фонди Селянського присутствія, Духовної консисторії, Чоловічої гімназії.

Відповідно до розпорядження Укрцентрарху Державному політичному управлінню було передано документи Жандармського управління, а штампи та печатки ліквідованих установ царської Росії місцевому музею. Працівникам вдалося облаштувати кімнату під бібліотеку, куди було передано газетні матеріали, Своди Законів Російської імперії та інші видання.

Працівники управління займалися також перевіркою установ, організацій та підприємств на предмет збереження документів. Ними перевірено впродовж року 101 установу та організацію. На засіданні експертної комісії погоджено акти на утилізацію документів з фондів Духовної консисторії, Чоловічої гімназії. В утиль відправлено другі примірники Своду Законів Російської імперії та інші видання. Забезпечувалися також соціальні потреби населення краю. На вимогу заявників було надано 133 довідки та 32 довідки на вимогу державних установ.

Гальмувало роботу неналежне фінансування установи. Так, через недофінансування на опалення, роботи в сховищах в зимовий період не велися; відсутність коштів на відрядження призвели до мізерної перевірки районних архівів; скорочення посади вченого архівіста паралізувало популяризацію архівних документів.

„Щоб уникнути надалі недоцільних явищ, які були в минулому році (1926. – Авт.), – зазначалося у звіті, – слід зберегти від поступового знищення архівні матеріали, в умовах, в яких вони зараз знаходяться, які мають велику цінність свого минулого для всього громадянства, необхідно поставити їх в такі умови охорони від знищення вогкістю тісного помешкання, аби вони, остерегаючись, могли дати науковому робітникові провадити працю над вивченням минулого...”[3, с.136] В березні 1927 р. працівниками ЦАУ було проведено перевірку роботи установи. Висновки були не втішні. Її ро-

боту на колегії визнано незадовільною через: відсутність відповідно устаткованого архівосховища, недостатній штат та невідповідність працівників займаним посадам, брак коштів на відрядження до районів. Для поліпшення роботи колегія ЦАУ рекомендувала Кам'янець-Подільському окружному виконавчому комітету: виділити необхідні кошти на ремонт; довести штат до 8 штатних одиниць; закласти кошти на відрядження.

Незважаючи на урядові постанови, листи та звернення різноманітних інстанцій, ситуація із штатною чисельністю в установі погіршувалася. Керівництво окрвиконкому ігнорувало установу, яка їй підпорядковувалася. У вересні 1927 р. було скорочено посади інструктора та архіваріуса. З посади завідувача звільнився К.Д.Якомі, його посаду зайняв О.П.Чечурін. Інструктора Барановського звільнено згідно з висновком інспектора Укрцентрархіву, як не відповідного займаній посаді. Посаду зайняв В.З.Наумо, але його та архіваріуса В.С.Опольського (скоротили за рішенням окрвиконкому. Таким чином, в окружному архівному управлінні працювало вже не п'ять, а лише 3 працівники: завідувач О.П.Чечурін, архіваріус К.М.Ключинський та сторож І.Т.Кавецький.

З вересня 1928 р. штат установи мав складати відповідно до розпорядження Укрцентрархву 9 одиниць. Збільшувався також розмір посадових окладів. Але і цьому році і в наступні окрвиконком ситуацію із штатною чисельністю не вирішив.

Станом на 1930 р. в Кам'янець-Подільському окружному архівному управлінні зберігалось 205 фондів різних установ, підприємств та організацій. Документи зберігалися у 3-х приміщеннях, які не відповідали вимогам [4, с.136].

15 червня 1930 р. у зв'язку з проведенням чергової адміністративно-територіальної реформи округи скасовувалися. Відповідно Кам'янець-Подільське окружне архівне управління ліквідовувалося. З 1 жовтня 1930 р. запрацювала нова структурна одиниця місцеві архівні управління.

Сусіднє Проскурівське окружне архівне управління розпочало свою п'ятирічну роботу по зберіганню архівних документів з 1 жовтня 1925 р. Йому місцева влада виділила приміщення, але як тільки керівник установи розпочав його ремонтувати воно було в спішному порядку передано окружному управлінню охорони здоров'я. Таким чином, установа формально існувала на папері аж до середини грудня, коли її було виділено дві невеликі кімнати, що не відповідали жодним вимогам. На цьому перипетії з приміщенням не закінчилися. Місцевим чиновникам напевне здалося, що цих кімнат забагато і перевели установу в приміщення окрвиконкому, де їй було виділено лише одну кімнату.

Відсутність належного приміщення давало можливість місцевій владі економити кошти на штаті архівної установи. Керівнику чиновники від-

мовляли у збільшенні штату незважаючи на те, що на обліку окружного архівного управління перебувало 368 установ.

З першого жовтня 1926 р. керівником окрарху замість Змислі було призначено Кршевецького, якого зразу ж було направлено на курси архівістів у м. Харків. Поки керівник перебував на курсах, в установі залишено тільки посаду завідувача, що негативно впливало на подальшу роботу. В архівному управлінні на кінець 1926 р. перебувало 6396 справ, які потребували впорядкування. Відсутність описів та впорядкування документів по фондах унеможлилювала видачу довідок як фізичним так і юридичним особам [5, арк. 34].

Зрушення відбулися лише з приміщенням. Воно було впорядковано стелажми, а вікна решітками. В сховищі можна було розмістити 1500 пудів архівних документів. Зв'язок із джерелами комплектування окрархів тримав через листування. З 1927 року інструкторський апарат окружному при виїзді в райони був зобов'язаний також перевіряти установи на предмет збереження документів. Однак як показав час, працівники інструкторського відділу не надто переймалися архівною справою. Покладене на них завдання було провалене. Окрарху було тимчасово надано архівіста окрвиконкому та виділено кошти на відрядження по районах. Укрцентрах зобов'язав керівника окрарху розпочати роботи по виявленню та взяття на облік поміщицьких та церковних архівів. Їх відповідно до інструкції потрібно було впорядковувати на місцях і забирати на зберігання тільки у випадку, якщо їм загрожує знищення.

Шепетівське окружне архівне управління хоча і було створено в 1925 році, але юридичної адреси, тобто приміщення не мало і в 1927 р. Неодноразові постанови Шепетівського окрвиконкому щодо виділення приміщення залишалися лише на папері. Окрвиконком пропонував перемістити окружне архівне управління то в Ізяслав, або в Старокостянтинів чи в Слауту. Кінцевим варіантом стало очікування завершення будівництва будинку окружного виконавчого комітету, в якому мали і виділити приміщення установі.

Одним з найважливіших завдань, зазначалося у звіті установи, було вирішення фінансових питань та виділення приміщення. В кінці 1925 р. установа отримала кошторис та керівника. Ним став призначений Укрцентрархом колишній завідувач Мелітопольським окрархом Ребрини. Його кандидатуру було затверджено президією Шепетівського окрвиконкому. Постановою цієї ж президії було затверджено штат установи у складі 3 працівників: завідувача, архіваріуса та інструктора.

В 1926 р. працівники установи перевірили ведення діловодства та збереження документів в Шепетівському окрфінвідділі та відділі соціального страхування. За фактом перевірки були складені акти, чого не робилося

до цього часу. Перевірка дала позитивні результати. Рішенням колегії окрфінвідділу архів планувалося перевести з горища в окрему виділену кімнату на першому поверсі та привести у відповідність архівні та діловодні документи.

В цьому ж році архівісти налагодили стосунки з працівником, який відповідав за архів в Теофіпольському райвиконкомі. Ця установа для збереження документів виділила окреме приміщення, обладнала його стелажами, полицями. Справи розклала на стелажі та підготувала каталог. Архівістам вдалося списатися із мешканцем м. Старокостянтинова на предмет купівлі газет добу Української революції. 16 примірників газет тієї доби їх власник подарував установі безкоштовно [6, арк. 34].

Працівники управління планували впродовж 1927 р. взяти на зберігання документи періоду 1917–1921 років, газетні матеріали, фонди особового погодження революціонерів, радянських партизанів та червоноармійських командирів часів громадянської війни.

В цьому ж році радянська влада планувала помпезно відзначити 10-річницю жовтневої революції. До цієї дати державні установи, організації та підприємства брали зобов'язання. Архівне управління запропонувало органам державної та виконавчої влади, громадським організаціям виявити та впорядкувати документи, які в них зберігаються, скласти на них описи.

Робота з установами проводилася лише через працівників окрвиконкому, які постійно виїжджали у відрядження в регіон.

В 1927 р. бюджет установи склав аж 2147 крб, з яких 426 крб було витрачено на утримання установи, 100 крб використано на придбання меблів та 12 крб на канцелярські приладдя. Станом на 1927 р. установу очолював Ющук Кирило Олексійович, 1900 року народження із нищою освітою. На посаді інспектора працював Кашувський 1876 року народження із вищою освітою. Він закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету [7, с. 138].

В цьому ж році архівісти планували створити мережу архівних кореспондентів, які б популяризували архівну справу через читання лекцій та дописів в газети.

Таким чином, як стверджують архівні документи, створення та діяльність окружних архівних управлінь супроводжувалося постійними проблемами. Архівістам приходилося в деякій мірі самотужки вирішувати питання щодо зберігання документів, облаштування приміщень. За п'ять років роботи цих установ їх працівники упорядкували та зберегли документи доби Російської імперії та розпочали роботи щодо впорядкування документів органів радянської влади.

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької області, ф. Р-3161, оп.1. спр.30, арк. 28.
2. ЦДВАО України, ф. 14, оп. 1, спр. 274. арк. 80-81.
3. Архівна справа на Хмельниччині: збірник документів, матеріалів і світлин [редкол.: Баженов Л.В., Байдич В.Г. Завальнюк О.М. та ін.].– Хмельницький: ТОВ Поліграфіст – 2, 2012. – С.136.
4. Там само, с. 136.
5. ЦДВАО України, ф.14, оп.1, спр. 303, арк. 34.
6. Там само, арк. 34.
7. Архівна справа на Хмельниччині: збірник документів, матеріалів і світлин [редкол.: Баженов Л.В., Байдич В.Г. Завальнюк О.М. та ін.].– Хмельницький: ТОВ Поліграфіст – 2, 2012. – С.138.

Прокопчук В.С.

м. Дунаївці

ПОЧАТКОВА ОСВІТА НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ В 60-х РОКАХ XIX ст.

Стаття є результатом дослідження процесу становлення і розвитку в 60-і роки XIX ст. початкової освіти на території, яка нині входить до складу Дунаєвецького району на Хмельниччині. Встановлено причини, які спонукали царську адміністрацію звернути увагу на народну освіту, на прикладі містечок Дунаївці і Маків, сіл Лисець і Блицанівка показано, як практично відбувалося відкриття церковних і міністерських початкових шкіл, які труднощі супроводжували їх на етапі становлення.

Ключові слова: Поділля, Дунаєвеччина, освіта, церковні школи, одно-класні училища, двокласні училища, Святійший Синод, консисторія, Міністерство народної освіти, губернія, губернатор.

Розвиток народної освіти на Дунаєвеччині у вказаний період не досліджувався. Деякі епізоди згадувалися в публікаціях автора, Ю.В. Телячого. Мета цієї статті полягає в тому, аби заповнити прогалину, показати, як у контексті історії освіти на Поділлі відбувалося масове відкриття початкових шкіл церковного відомства і однокласних училищ Міністерства народної освіти на території Дунаєвеччини, яка в 60-і роки XIX ст. входила до Ушицького і частково — Кам'янецького повітів.

Створення мережі початкових навчальних закладів у нашому краї для поширення освіти в народні маси почалося з 60-х років XIX ст. Основним типом початкових шкіл були церковні (з 1884 року – церковно-парафіяльні), підпорядковані духовному відомству – Св. Синоду і Подільській консисторії.

Певні кроки в бік організації початкових шкіл були зроблені ще в середині 30-х років, коли після придушення польського повстання 1830-1831 рр. була потиснута польська школа і стало очевидним, що без зміни світоглядних устоїв по – справжньому зміцнити становище православної церкви і, особливо, царської влади в приєднаному до Росії краї не можливо. 1836 року Святійший Синод вперше зажадав від архієреїв щорічної доповіді про кількість шкіл в єпархії. 1841 року імператор затвердив статут духовних консисторій, який зобов'язував їх спонукати православне духовенство до відкриття шкіл при церквах.

У 30-50-х роках школи створювались в основному у військових поселеннях і селах, що перебували у віданні Міністерства державного майна. Духovenство при цьому не стояло осторонь. Однак стан народної освіти був явно плачевним: якщо 1850 року в Подільській єпархії навчанням було охоплено 1291 хлопчика і 3 дівчинки, у 1855-му – 1275 і 969, то 1859-го – 1924 і 973 відповідно. За 10 років кількість учнів збільшилася всього на 1603 дитини [11, с.442].

За рік до звільнення селян від кріпосної залежності діяльність влади з організації початкових шкіл почала набирати більш окресленого характеру. 3 травня 1860 року у відповідь на «высочайшее повеление» князь Васильчиков, генерал-губернатор Південно – Західного краю (так називалася тоді приєднана до Росії територія Правобережної України), звернувся до архієреїв Київської, Подільської і Волинської губерній, у тому числі й до архієпископа Подільського і Брацлавського Іринарха, з пропозицією організувати через сільських священників «народное обучение». При цьому повідомив, що губернаторам, а через них і місцевим поміщикам, доручено всіляко сприяти розвитку народної освіти. Тому вже наприкінці 1860 року, по завершенні польових робіт почалося відкриття шкіл в єпархії, зокрема й на Дунаєвеччині. Услід за нестеровецькою, створеною 1856 р., у 1860 р. з'явилося ще 8 парафіяльних шкіл у Дунаївцях, Макові, Лисці, Великому Жванчику, Миньківцях, Михайлівці, Соکیلці і Залісцях. На початку діяльності всі вони мали однакові проблеми – відсутність фінансування, шкільних приміщень, підручної літератури та навчального обладнання, непростю проблемою було відвідування занять учнями.

У Дунаївцях навчання почалося 9 листопада 1860 р. Після церковної служби в присутності багатьох парафіян священник Авксентій Чернявський окропив водою голови 9 перших учнів і повів їх у класну кімнату, де зараня було облаштовано 4 парти, стіл і стілець для вчителя, класну дошку, ікону із зображенням Пресвятої Діви Марії, яку навчає Анна.

Заняття з усіх предметів проводив священник, іноді підміняли його паламар або диякон. У понеділок вивчали священну історію, а також був урок читання, у вівторок – короткий катехізис і читання, у середу – священна

історія й арифметика, у четвер – знову короткий катехізис і читання, у п'ятницю – арифметика і письмо, у суботу – священна історія і співи. Букви вивчали по надісланому букварю, записували на дошці, об'єднували в склади, склади – у слова. Так вчилися читати. І вже на кінець навчального року, під час публічних випробувань за участі благочинного, дунаєвського пристава Колтовського, лікаря Маркевича та майора розквартированого в містечку Севського піхотного полку Дерюгіна учні продемонстрували непогані успіхи в чистописанні, читанні, арифметиці, знанні священної історії, що було засвідчено актом за підписами перелічених осіб [17, с.324-325].

У класному журналі один з кращих учнів фіксував відвідування, поведінку учнів, результати навчальної праці. Робота, яка проводилася з учнями в класі, а з батьками в церкві, скоро дала позитивні результати: наступного року до школи прийшло 45 юних дунаївчан – 36 хлопчиків і 9 дівчаток [17, с.325].

У Маківській парафіяльній школі, яку 25 листопада того ж року відкрив протоієрей Тит Мисюра, спочатку справи були набагато гірші. На першому місці стояло питання класної кімнати – адже заняття проводились у квартирі дяка, де ледь вмещалося перших 14 учнів. Спроби знайти більше приміщення не мали успіху. Поміщик Войцех Раціборовський відмовив не те, що виділити, а й навіть здати в оренду за плату якийсь з незайнятих будинків, демонструючи неприйняття ідеї освіти для православних. Не вистачало навчальної літератури. Нерідко вчителю – діючому священику доводилося покидати школярів прямо під час занять для здійснення треб – церковних обрядів похорону, хрещення тощо. Настирливо стукалась потреба в ще одному вчителеві [9].

Кращими були стартові позиції у лисецькій церковній школі. Священик Іван Корчинський усвідомлював, що обов'язок пастиря не тільки в тому, аби справно відправляти церковні служби і треби, а й у тому, щоби бути просвітником своєї пастви, моральним поводителем тих, хто знаходиться в інтелектуальній бідності. Школа почала працювати з осені, клас розмістили в будинку, де жив паламар. Перших 13 школярів – 10 хлопчиків і 3 дівчинки – під кінець навчального року своїми успіхами приємно здивували батьків та однолітків, які залишалися поза школою. Тому восени 1861 р. за парти сіло вже 25 школярів – 15 хлопчиків і 10 дівчаток [8, с.574]. Постало питання більшого приміщення, і сільський схід вирішив перевести школу в будинок з двох кімнат, які цілком задовільняли потребу. Однак участь селян у шкільному житті цим не обмежилася. Наступного року громада виділила 19 крб., що дозволило провести поточний ремонт, придбати паливо, закупити найнеобхідніше навчальне приладдя. На підручники грошей не вистачило, тому отець Іван надолужив за рахунок власної зарплатні.

Несподівано спрацювало селянське невігластво. Хтось пустив слух, нібито цар наказав учити дітей, аби згодом забрати хлопців до війська і мати освічених «справних москалів» [8,с.575]. Почався панічний відтік учнів. Священику довелося докласти чималих зусиль, щоби з церковної кафедри та в індивідуальних бесідах довести безпідставність слухів, які так налякали і батьків, і учнів. 1862 року вдалося залучити до школи 30 хлопчиків і 20 дівчаток. Позитивно вплинуло й те, що кращі учні справно читали в церкві псалми і співали в хорі.

Однак відвідування і залишалося проблемою. Окремі батьки дякували священику за його вчительську працю, підкреслюючи, що «ми самі бачимо, що грамотність нашим дітям пригодилася, вони краще нас стали Богові молитися і нас шанувати». Але більшість твердила навпаки: «Навіщо нашим дітям вчитися? Мій дід, мій тато і я не вчився і жив, та і як жив і живу, то й діти наші будуть жити» [8, с.573]. Оскільки все впиралося в неосвіченість батьків, священик вирішив організувати їх навчання. В училищному будинку в недільні і святкові дні почав проводити читання і бесіди з молодими батьками. Дехто вважав це ледь не приниженням гідності, але згодом, побувавши на кількох таких заняттях і отримавши корисні знання та відповіді на наболілі питання, переконувався в користі навчання і для своїх дітей. Недільна школа прижилася й успішно діяла в наступні роки як і церковно-парафіяльна. А досвід священика Івана Корчинського популяризували «Подольские епархиальные ведомости»[8].

Приклад перших восьми шкіл, створених 1860 р., підштовхнув до дії священиків інших сіл. 1861 р. були відкриті школи в Зеленчі, Підлісному Мукарові, Тинній, 1863-го – у Гірчичній і Чанькові. Власне, стався своєрідний прорив в організації народної освіти не тільки на терені Дунаєвщини, а й Поділля, Правобережної України.

До цього владу спонукала низка обставин. У першу чергу – ліквідація кріпосництва, яке гальмувало суспільний прогрес упродовж століть. Грамотних робітників, спеціалістів потребували капіталістичні підприємства. Розпочалося реформування всіх сфер суспільного життя і, зрозуміло, не могла залишатись осторонь галузь освіти. Революційні виступи, тиск передової громадськості також ставали рушіями змін у діяльності царської влади.

1 липня 1861 р. з метою активізації зусиль центральних та місцевих органів влади імператор зажадав щомісячної інформації про кількість і стан сільських шкіл. Хід виконання цього розпорядження взяв на контроль міністр внутрішніх справ. До справи організації початкових навчальних закладів, налагодження їх роботи долучився Київський, Подільський і Волинський генерал – губернатор, начальники губерній. 1861 року генерал – губернатор тільки на Поділля надіслав 10 тис. букварів [11, с.442-443].

У січні 1862 р. подільський губернатор Р. Брауншвейг поставив завдання повітовим керівникам щодо охоплення навчанням сільських дітей шкільного віку, звернувся і до благочинних посилювати роботу з відкриття шкіл у кожній парафії, закликав поміщиків, меценатів надавати допомогу духовенству в організації і діяльності шкіл. Це звернення знайшло відгук. Зокрема радник В. Кокорев на придбання навчальних посібників пожертвував 1000 крб., чималу суму як для того часу. Губернатор на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» і «Санкт-Петербургских ведомостей» поділився досвідом організації початкових шкіл в губернії, підтримки їх діяльності [5, с.504]. І, дійсно, результат був порівняно непоганий: якщо 1859 р., як уже згадувалося, усіх учнів в єпархії налічувалося 2897, то 1862-го тільки шкіл стало 1157, а учнів – 23297 [11, с.443].

Новий етап у розвитку початкової освіти визначило «Положення про початкові народні училища», прийняте 1864 р. Зберігаючи наступність, воно розвинуло раніш діючі статuti, зафіксувавши зміни продиктовані практикою. Мовою навчання залишалася російська, право відкривати училища й надалі мали різні міністерства, відомства, товариства і приватні особи, збереглися існуючі типи початкових навчальних закладів, об'єднані загальною назвою «початкові народні училища».

Водночас встановлювався новий порядок управління народною освітою – створювалися губернські і повітові училищні ради з представників різних відомств. Ближче до шкіл повітова училищна рада збирала й аналізувала звіти про стан навчання, визначала тенденції, успіхи і проблеми, намагалася через засновників вирішувати їх. Вона давала дозвіл на відкриття і закриття шкіл, призначала і звільняла учителів. Губернська ж розглядала більш глобальні питання, пов'язані з матеріально – навчальною базою, підготовкою учительських кадрів, забезпеченням підручниками тощо. Вводилася посада попечителя парафіяльних початкових народних училищ. Таку місію у 2-му благочинницькому окрузі на Дунасвеччині, наприклад, виконував священник лисецької Пресвятої Богородиці православної церкви К. Куземський.

До викладацької роботи допускались не тільки священнослужителі, а й світські особи, жінки. Умовою їх призначення був відповідний документ і належний рівень моралі та благонадійності, засвідчений відомими і авторитетними особами. Дозволялося спільне навчання хлопчиків і дівчаток. Посилювався контроль за діяльністю учителів та поведінкою учнів як з боку влади, так і місцевих священників.

Нове положення привернуло увагу до проблем народної освіти, сприяло збільшенню кількості початкових навчальних закладів. 1866 року в Подільській губернії вже діяло 5 початкових народних училищ Міністерства народної освіти, 21 – Міністерства державного майна, 1385 парафіяльних училищ духовного відомства, 23 інших [15,с.30].

1864 р. на Дунаєвеччині були відкриті початкові парафіяльні школи в Голозубинцях та Іванківцях, 1865-го – у Рахнівці і Тернавці, 1866 – у Кривчику, 1867 – у Балині, Могилівці й Шатаві, 1868 – у Підлісному Мукарові й Смотричі. Іванковецька парафіяльна початкова школа розміщувалася в будиночку, що належав церкві Святої Покрови, 1870 р. мала 40 учнів – 30 хлопчиків і 10 дівчаток, учителем був місцевий дяк [6, с.164]. У балинській парафіяльній школі на цей час було 33 учні – 30 хлопчиків і 3 дівчинки [6, с.163]. Тогочасні школярі вивчали Закон Божий (короткий катехізис і священну історію), арифметику в обсязі чотирьох арифметичних дій, вчилися писати і читати по книгах світських і церковних, за наявності відповідного вчителя – церковному співу. У такий спосіб досягалася визначена положенням мета «утверджувати в народі релігійні і моральні поняття та поширювати корисні початкові знання».

1869 р. було прийняте «Положення про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській». Воно посилило управління і контроль, запровадило замість дирекцій училищні інспекції і, що досить важливо, поширило на регіон право відкривати сільські однокласні й міські двокласні училища Міністерства народної освіти.

Каталізатором освітніх процесів на Правобережжі стало польське повстання 1863-1864 рр., участь у ньому місцевого населення. Польському впливу необхідно було протиставити посилену русифікацію. І хоч у цій справі був виразний ідеологічний компонент, все ж об'єктивно вона сприяла охопленню навчанням ширшого кола населення і, як зазначалося в спеціальній інструкції для народних училищ, прийнятій 1875 р., «давала дітям сільського населення можливість отримувати елементарну освіту у більш повному і закінченому вигляді порівняно з іншими сільськими навчальними закладами» [15, с.22].

На реалізацію цього проекту уряд виділив 30 тис. крб. Згідно п.4 Положення на одне училище на рік передбачалося з цих коштів 226 крб.: 50 крб. на зарплату законовчителю, 150 крб. – учителю, 26 крб. – на навчальні посібники. Решту витрат – на приміщення, ремонт, опалення, освітлення – мала брати на себе сільська громада. І лише за цієї умови училище могло бути відкрите [15, с.21].

1869 р. на основі вказаного положення постало міське двокласне училище з п'ятирічним терміном навчання в повітовій Новій Ушиці. Його розмістили в казенному приміщенні. Очолив училище випускник фізико – математичного факультету Київського св. Володимира університету надвірний радник Іван Гнатович Кршемінський. 1883 р. він був відзначений орденом св. Анни 3 ст. На початок 1889 р. в училищі навчалася 150 хлопців і дівчат, діяв підготовчий клас. У цей час на утримання училища казначейство виділяло 3997 крб. [12, с.23]. Законотвочителями працювали протоієрей

Адріан Гловацький та священник Яків Бачинський, учителями російської мови В.З. Назаревський, математики О.М. Комарчук, чистопописання, креслення і малювання І.І. Кузнецов, підготовчого класу М.Є. Лук'янов, наглядачкою жіночого відділення — випускниця Київської фундуклеївської жіночої гімназії Ольга Єлисеївна Горинович [12, с.24]. Це училище дало підвищену освіту та доступ до педагогічних і бухгалтерських посад багатьом вихідцям з Дунаєвеччини, більшість населених пунктів якої входила до Ушицького повіту. Адже при таких училищах з дозволу попечителя навчального округу влаштовувались різні курси: недільні і вечірні – для дорослих, бухгалтерські, учительські, креслярські, рахівничі та інші.

Зокрема випускник Ушицького міського двокласного училища уродженець с. Мала Кужелівка Василь Андрійович Сочинський спочатку отримав посаду у Миньковецькому волосному правлінні, а згодом – у Кам'янець-Подільському відділенні поземельного банку. 1908 р., після відновлення діяльності Подільського українського товариства «Просвіта», обійняв у цій громадській інституції посаду відповідального секретаря і разом з головою Костем Солухою взяв на себе низку безоплатних обов'язків – формування бібліотек української літератури, книжкових кіосків, заснував видавництво «Дністер».

А Григорій Данилович Гавінчук із Сиворіг після закінчення того ж училища став учителем, у радянські часи здобув повну вищу педагогічну освіту, очолював Бородянську на Київщині середню школу, 1939 р. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, а після війни був заступником, головою Новоушицького райвиконкому, завідувачем Миньковецького райвідділу освіти, а після ліквідації району – директором школи.

Вже того 1869 р. сільські сходи у 7 повітах Подільської губернії прийняли 82 рішення про заснування однокласних міністерських училищ. 1871 р. було створено 15 однокласних училищ, 1872-го – 11, у тому числі в Дунаївцях і Підлісному Мукарові.

23 листопада 1871 р. дунаєвецька і заставська сільські громади, що входили до дунаєвецької православної парафії, провели схід й розглянули питання відкриття в Дунаївцях однокласного народного училища. Схід вирішив:

1. Відвести для училища дві класних кімнати та квартиру для учителя в кам'яному будинку, що належав церкві. Придбати для училища столи, лавки, дві класних чорних дошки, шафи, настінний годинник, дзвоник для збору дітей, для вчительської квартири – необхідні меблі.

2. Взяти на себе ремонт приміщення, у разі потреби – даху, грубок.

3. Забезпечити училище і квартиру учителя опаленням та освітленням.

4. За рахунок громад мав утримуватись «тверезий і благополучний» сторож.

5. Громада виділила десятину церковної землі під город учителю і сад для училища, огородила їх.

6. На вирішення цих питань громада дозволила використати 80 крб. із коштів церковного опікунства.

7. Розпоряджатися цією сумою мали обрані сходом довірені особи – казначей церковного опікунства Тит Риндик та житель Заставля Петро Дутка.

8. «К сему присовакупаем, что в нашем приходе в м. Дунаевцах церковно – приходская школа есть, помещается в церковном каменном здании. Такое помещение мы признаем выгодным отдать под помещение народного однокласного училища»[1,арк.50 зв.].

Ухвалу засвідчили з боку дунаєвської громади 41 учасник сходу, зокрема Федір Кучменко, Федір Ночка, Степан Кучменко, Василь Слонецький, Іван Муляр, Мойсей Ночка, Василь Горбатюк, Михайло Чорний, Іван Падитель, Танасій Ночка, Тит Риндик та ін., від заставської громади – 32 особи, у тому числі – Михайло Коритчак, Яким Совков, Петро Дутка, Мойсей Ульянов, Андрій Повзенюк, Дмитро Михайлів, Микита Гайдамашко, Степан Бакуліч та ін. Свої підписи і печатки поставили старости Дунаївців і Заставля, волосний старшина і писар. 13 грудня ухвалу затвердив мировий посередник 1-ої дільниці Ушицького повіту [1,арк.49-52].

У цей же день своє клопотання з ухвалою сходу мировий посередник задресував інспектору училищ 1-го району Подільської губернії М. Константиновичу та попечителю Київського навчального округу П. Антоновичу [1,арк.8]. На основі цих документів Дунаївці були включені до «Списку місцевостей Київської, Подільської і Волинської губерній, в яких передбачається відкрити однокласні народні училища». До цього списку як претенденти на відкриття училищ по Ушицькому повіту ввійшли містечка Миньківці, де проживало 1975 мешканців – 941 чоловік і 1034 жінки, Сокілець – 1247 жителів, у т. ч. 599 чоловіків і 648 жінок (у Дунаївцях на цей час налічувалося 1089 жителів, 508 чоловіків і 648 жінок), та по Кам'янецькому повіту Смотрич – 1342 жителі, 680 чоловіків і 692 жінки, Балин – 1364 жителі, 683 чоловіки і 681 жінка[1, арк.494].

Оскільки училище планували відкрити 1 жовтня 1872 року, інспектор М. Константинович 28 вересня просив попечителя відкрити кредитування: 51 крб. на зарплату учителю і законовчителю, а також 158 крб. 23 коп. на придбання навчальних посібників. Учителем був призначений випускник Подільської духовної семінарії Омелян Хмелевський, законовчителем з поданням єпархіального архієрея єпископа Леонтія – священник Авксентій Чернявський[1, арк.8,22].

Так у Дунаївцях замість парафіяльної школи 1872 року почало діяти однокласне народне училище Міністерства народної освіти. На початок

1899 року воно знаходилося в тому ж церковному будинку, навчалось 68 хлопчиків і 32 дівчинки. Учитель Євфимій Арсентійович Калинович отримував 250 крб. річної плати, законоучитель священник Олексій Антонович Антоновський – 50 крб. Училище землі не мало. Казна виділяла 226 крб. і ще стільки громада. Учитель вів хор. У неділю та святкові дні при училищі проводились релігійно – етичні читання [12, с.27].

У 70-х роках відкриття міністерських однокласних народних училищ не набуло масового характеру. Скажімо, 1873 року в Подільській губернії було відкрито лише 6 таких закладів. Наступні роки теж не відзначалися особливою інтенсивністю в питанні створення таких училищ. На Дунаєвеччині, як уже зазначалося, було відкрито тільки два сільських однокласних училища – у Дунаївцях і Підлісному Мукарові. В останньому 1889 року учитель Григорій Михайлович Панасюк і законовчитель священник Андрій Грединський навчали 60 школярів – 53 хлопчики і 7 дівчаток. Училище розташовувалося в громадському будинку, оточеному садком. Діяв училищний хор, до якого входило 18 дітей, вів його учитель [12, с.32].

У 80-х роках процес відкриття училищ набув нової динаміки: 1881 року вони з'явилися у Пільному Мукарові, Сокільці, Татариськах і Тинній, 1882-го – у Балині, Блищанівці, Міцівцях, Нестерівцях, 1883 – у Макові і Миньківцях. Основна причина, яка гальмувала відкриття кращих порівняно з парафіяльними школами навчальних закладів, це – бідність селян. Нерідко, аби відкрити міністерське училище, об'єднувалися сільські громади кількох парафій. Прикладом може бути відкриття такого училища в Блищанівці.

Його створення ініціював мировий посередник II-ої дільниці Ушицького повіту, надіславши звернення волосному старшині. Оскільки в Блищанівці і Михайлівці не було приміщення для училища, постала необхідність у його будівництві. Двом сільським громадам виявилось це не під силу. Вирішили звернутися до громади сусідніх Супруньківців Кам'янецького повіту. Питання мали розглянути окремо сходи кожного села і винести свої рішення.

Блищанівський сільський схід відбувся 8 квітня 1881 року. На той час у селі числилося 136 дворів, 366 чоловічих ревських душ і 452 жіночих. Схід ухвалив побудувати приміщення для училища з квартирою для вчителя, придбати стіл, лавки для учнів, дві класних дошки, шафу для книг, дзвінок, за відсутності вільної землі встановив учителю щорічну доплату 25 крб. сріблом, а також плату за навчання 3 крб. на рік для тих, хто не належав до селян або не брав матеріально – фінансової участі в будівництві училища. Були обрані чотири довірені особи – Василь Цвітун, Яків Парій, Федір Чекалюк, Микола Зноско, яким доручалося разом із співзасновниками – представниками Михайлівки і Супруньківців – вибрати підрядни-

ка і вирішувати усі питання будівництва училища[2,арк.5-9]. Такі ж сходи відбулися і в сусідніх сільських громадах.

А 6 серпня 1881 року відбувся об'єднаний схід. У ньому взяли участь 188 представників усіх трьох сільських громад. Схід схвалив ідею відкриття училища, вирішив клопотати про виділення кредиту 400 крб. на будівництво училища. Постанову окрім представників громад – учасників сходу підписали і скріпили печатками старости Блищанівки Я. Кондрацюк, Михайлівки – Ф. Ковальчук, Супруньківців – І. Прудивус та блищанівський сільський писар Навроцький[2, арк.10-32].

Училище побудували на долині, біля річки Гниловідки, яка несе свої води через усі три села до Дністра. Учителем призначений випускник Коростишівської учительської семінарії Микола Никанорович Цішковський, законовчителем – михайлівський священик Федір Корнійович Ісаєвич. Була сформована училищна бібліотека, для якої в київському магазині Івана Вазова закупили 54 книги. Серед них – «Русские богомольцы на Синае», «Во дни она» Бекетова, «Илиада» Гомера, «Капитанская дочка» О.Пушкіна, «Записки охотника» І. Тургенєва, «Горе от ума» О. Грибосєдова та інші церковні і світські книги російською мовою [3, арк.48-49].

Училище успішно діяло і в наступні роки. 1889 року в ньому навчалоя 50 хлопчиків і 11 дівчаток. Зарплата учителя складала 300 крб. на рік, законовчителя – 90 крб.[15,с.24]. Протягом 1896-1911 років учителем гімнастики працював Іван Якович Прокопчук. А шкільний будинок, зведений у 1881-1882 рр., ще в радянські часи служив учительською квартирою.

Станом на 10 березня 1889 року в Подільській губернії функціонувало 238 сільських однокласних народних училищ, у тому числі в Кам'янецькому повіті – 27, в Ушицькому – 33, на території Дунаєвеччини – 13,у селах, що відносились до Кам'янецького повіту – 2(Балинське і Маківське), Ушицького – 11 [12]. Процес їх утворення тривав і в наступні роки.

Спільне і відмінне в діяльності однокласних і двокласних початкових училищами прослідкуємо за їх основними характеристиками:

Основні характеристики	Однокласне училище	Двокласне
Термін навчання	3 роки	5 років
Класів	1	2
Учителів	1	2

Основні предмети	Закон Божий, читання, письмо, чотири арифметичні дії, співи.	Перші три роки навчання вважалися 1 класом і відповідали курсу однокласного училища, 4 і 5 - другий вищий клас, вивчалася історія, географія, природознавство, релігійна мова, практична геометрія, відомості з фізики, креслення, співи.
Додаткові предмети	Гімнастика, рукоділля для дівчаток, ремесла для хлопчиків, заняття з городництва, садівництва, бджільництва.	
Додаткове навчання	У недільні і святкові дні - релігійно-етичні читання	Курси (учительські, бухгалтерські та ін.). Після випуску можна було пройти підготовку для вступу в учительський інститут та ін.

Поява однокласних народних училищ Міністерства народної освіти була зустрінута неоднозначно. Дехто вважав, що вони мало чим відрізнялись від звичайних парафіяльних як за змістом освіти, так і за формою, обмежували педагогічну творчість. Однак більшість визнавала, що новостворені заклади створили конкурентне середовище, стимулювали більш відповідальне ставлення до організації роботи парафіяльних шкіл, які залишалися основною ланкою в системі початкової освіти не тільки на Поділлі, Дунаєвщині, але й в усій Україні.

Шістдесяті роки XIX ст. можна впевнено назвати «зоряним часом» парафіяльних шкіл. Вже 1862 року в Подільській губернії діяло 1157 парафіяльних шкіл, навчалася 23297 учнів, а 1869-го – 1293 школи, 29620 учнів [10, с.423]. А це поставило на порядок денний питання підготовки учителів, поліпшення їх матеріального становища. Адже переважно більшість учителів парафіяльних шкіл у губернії складали священники, паламарі, демобілізовані нижчі чини, грамотні селяни тощо. Тому 1869 року в Києві була заснована перша в Україні учительська семінарія, 1870-го – у Коростишеві на Житомирщині, 1874 року відкрито перший учительський інститут у Глухові, 1912-го – у Вінниці. Головну роль у підготовці учителів для парафіяльних шкіл краю відігравала Подільська духовна семінарія, в якій навіть відкрили кафедру педагогіки, жіночі духовні училища в Кам'янці-Подільському і Тульчині, двокласне училище в Браїлівському монастирі, курси.

Інкони кращі учителі відзначались. Зокрема, 24 січня 1867 року подільський губернатор «за усердие в обучении сельских мальчиков» преміював групу педагогів краю, у тому числі Северіана Левинського з Гірчичної і Василя Вибодовського з Великої Тернави. Вони отримали по 10 крб. [14, с.55].

Не просто вирішувалося питання забезпечення підручниками. На перших порах, як це було, приміром, у Лисці, воно лягло на плечі священників – засновників шкіл. Згодом про підручники почали дбати Св. Синод і По-

дільська духовна консисторія, подекуди підключалися сільські громади, однак досить неохоче із – за бідності селянських родин, а також окремі меценати.

Час від часу певні суми на навчальні посібники і шкільне приладдя виділяла місцева влада. 8 червня 1867 року подільський губернатор за розпорядженням генерал-губернатора Безака передав епархіальному правлінню 4438 крб. на придбання навчальних посібників [7,с.304]. За рахунок цих коштів 1869 року через благочинного Івана Корчинського отримали підручники школи в Лисці, Сокольці та Голозубинцях. У своєму окрузі підручники закупив і розподілив дунаєвецький благочинний Авксентій Чернявський: 20 букварів отримала парафіяльна школа в Дунаївцях, 15 книг з основ християнського вчення, 10 прописів, 6 підручників з арифметики – Нестеровецька, 35 підручників – Підлісномукарівська. Нові підручники за рахунок цих видатків попали до школярів Січенців, Тернави і Тинної [7, с.306-307].

Наступного 1870 року для 14 шкіл благочинії священника І. Корчинського знову поступило 70 букварів, 70 посібників з основ християнського вчення, 42 – з російської граматики, 14 – з географії, 14 – російської історії, 28 – з арифметики. Через благочинного Тита Мисюру до шкіл Макова, Зеленча, Залісців, Шатави і Чечельника надійшло 210 навчальних посібників. Чи не найбільше посібників отримала Балинська парафіяльна школа: основ християнського вчення – 25, прописів – 16, св. історії – 12, з російської історії – 1, псалтирів – 20, коротких молитовників – 16, підручників арифметики – 20 [7,с.319].

Набирало гостроти питання мови викладання. Представники передової української громадськості прагнули вкратити в освітній процес хоча б українську історію, традиції, обряди. Однак проводити книгу через цензуру до друку ставало все важче, вона старанно виконувала установки владних кабінетів. Ще 1834 року міністр освіти граф С. Уваров у доповіді царю Миколі I висловив міркування: «Чи корисно допускати доведення і схоронення у нас дешевої літератури, що її метою і наслідком є діяння на нижчий клас грамотного населення. Головне цензурне управління, всебічно обміркувавши те питання, прийшло до думки, що приводити нижчі класи, так би мовити, в рух і тримати їх якби в напруженому стані було б не тільки не корисно, але навіть шкідливо». Микола I, ознайомившись, завізував: «Цілковита правда. Ні в якому разі не допускати» [16,с.378]. Тому, коли коротка історія України П. Куліша побачила світ, цензор, який дозволив її вихід, був ув'язнений до фортеці.

Але це не залякало українських патріотів. 1857 року, ще до появи таємного обіжника міністра внутрішніх справ П. Валуєва, побачила світ «Грамматика» П. Куліша, «Домашня наука» К. Шейковського. 1861 року після

подвійної цензури вийшло 10 тис. примірників «Буквара южнорусского» Тараса Шевченка. Він умістив алфавіт, матеріали для читання (уривки з псалмів, українські народні думи, прислів'я, приказки), числа до 100, таблицю множення тощо. Написаний українською мовою буквами російського алфавіту він зумів пробитися до українського школяра. А ще чотирьом недільним школам в Україні Тарас Григорович передав 50 примірників «Кобзаря». Згодом його альманах «Живописна Україна», створений у засланні, потрапив до земських шкіл і теж використовувався як посібник з географії та історії [13].

Однак після відомих циркуляра П. Валуєва 1863 року і царського указу 1876 року про заборону друкувати та ввозити з-за кордону будь-які книжки «на малорусском наречии» питання про українську викладову мову, друк українських підручників відтермінувалося на багато десятиліть. Прихильність до українства переслідувалася, приміром, схильних до українофільства викладачів Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії піддали репресіям, Т. Біленького перевели на роботу в Баку, М. Білінського відправили на пенсію[16,с.362].

Проведений аналіз фактів засвідчує, що процес зародження і розвитку початкової освіти на Дунаєвеччині мав типовий характер і відбувався в контексті освітніх перетворень, які проходили в приєднаній до Російської імперії Правобережній Україні, зокрема – у Подільській губернії. Переважали початкові школи православного церковного відання, на початку 70-х років почала формуватись конкурентна мережа початкових навчальних закладів Міністерства народної освіти. Поширення освіти в народні маси носило прогресивний характер і сприяло пробудженню інтелектуального потенціалу народу, його патріотичної свідомості.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів у м. Києва, ф.707, оп.225, спр.131, 495 арк.
2. Державний архів Хмельницької області, ф.71, оп.1, спр.58, 34 арк.
3. Там само, спр.163,50 арк.
4. Беченко К.К.Освіта в Балині в ХІХ ст.//Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер. наук. краєзн. конф. - Київ: Рідний край, 1997. - С.163-164.
5. Брауншвейг Р.Письмо из Каменец-Подольска от 10 июня 1862 года, напечатаное в Санкт-Петербургских ведомостях №138//Подольские епархиальные ведомости, часть неофиц. - 1862. - №15. - С.504-505.
6. Васильєва М.С.Розвиток освіти в Іванківцях// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер. наук. краєзн. конф. - Київ: Рідний край, 1997.- С.164-168

7. Ведомость об учениках, приобретенных покупкою из присланой по распоряжению бывшего генерал- губернатора Безака начальником Подольской губернии от 8 июня 1867 года за №1591 суммы в количестве 4438 руб.// Подольские епархиальные ведомости, отд. офиц.-1870.-№12.- С.304-321.
8. Корчинский И.Сельская школа в селе Лисце Ушицкого уезда и назидания прихожан в праздничные дни/Иоанн Корчинский// Подольские епархиальные ведомости, часть неофиц.-1863.-№14.- С.573-574.
9. Мисюра Т.О сельской школе в местечке Макове Каменецкого уезда / Тит Мисюра//Там само.- 1863.- №5.- С.206-209.
10. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1882 год //ПЕВ.-1884.-№20-21.-С.413-423.
11. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1882 год //ПЕВ.-1884.-№22.-С.439-448.
12. Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч.2: Подольская губерния /составил А.А. Луцкевич.-Киев:Типогр. С.В. Кульженко,1889.-143+ХІ с.
13. Педагогічні погляди Т.Г. Шевченка (1814-1861)[Електрон. ресурс]. - Режим доступу: studopedia.org/10-59441.html.
14. Подольские епархиальные ведомости: отд. офиц.-1867.-1 марта(№5).- С.55.
15. Сесак І.В. Освіта на Поділлі:/Сесак І.В., Мітін Г.Д.: у 2-х ч.-Кам'янець-Поділ.: КПДПІ, 1996.-Ч.1: Початкові школи Поділля в другій половині ХІХ-на початку ХХ ст.-152 с.
16. Сірополко С.О.Історія освіти в Україні/Ст. Сірополко.- Київ: Наук. думка,2001.- 912 с.
17. Чернявский А. О. Дунаевецкой поселянской школе в м. Дунаевцах Ушицкого уезда//ПЕВ,ч. неофиц.-1863.-15 апр.(№8).- С.324-327.

*Телячий Ю.В.
м. Київ*

ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ДО ТЕМИ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (1917–1921 рр.)

У статті охарактеризовано основні здобутки зарубіжної історіографії до теми участі української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні революційної доби (1917–1921 рр.). Проаналізовано найбільш вагомні праці з означеної проблеми, які вийшли друком упродовж 1917–2016 рр. у різних країнах світу й створені, здебільшого, представниками української еміграції.

Ключові слова: історіографія, літературно-мистецька інтелігенція, Українська революція 1917–1921 рр., національно-культурне відродження, еміграція

Невід’ємною частиною історіографічної бази досліджуваної теми є зарубіжні матеріали про таке феноменальне явище європейського культуротворчого процесу, як діяльність літературно-мистецької інтелігенції в контексті українського національно-культурного відродження (1917–1921 рр.), створена кількома хвилями еміграції українців. Історіографічні праці з історії України, літературознавчої та мистецтвознавчої історіографії, підготовлені в радянській Україні за домінування комуністичної ідеології, вже з самого початку 1920-х рр. суттєво різнилися від тотожних діаспорних видань. У розряді перших спроб пошуку причин поразки Української революції, визначення місця інтелігенції в загальному контексті революційного процесу стали «Листи від українських хліборобів до української інтелігенції», видані 1921 р. П. Степовиком і М. Подоляком [1]. Одним із найбільших центрів осідку для активних діячів революції, осередком консолідації представників української культури став Львів, де в 1922 р. спільними зусиллями львівських і віденських видавництв побачила друк чи не перша узагальнююча брошура «Українська література революційної доби», виконана у літературознавчому форматі [2]. Упродовж міжвоєнного періоду тут побачили світ розвідки Є. Грицяка «3 історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922)», Ю. Липи «Бій за українську літературу», П. Ковжуна – про О. Архипенка, С. Сірополка про П. Холодного та ін. [3-6].

Автором багатьох мистецтвознавчих розвідок був Д. Антонович, ініціатор і автор серії видань «Майстри українського мистецтва» (м. Прага, 1920-ті–1930-ті рр.) про Т. Бойчука, В. Лепикаша, О. Мурашка [7-9]. Саме Д. Антонович активно працював над розробкою теорії та історії українського мистецтва (праці «Скорочений курс історії українського мистецтва», «Українське мистецтво. Конспективний історичний нарис») [10-11].

Аналіз революційних подій в Україні, характеристика місця інтелігенції в державотворчому, культуротворчому процесах 1917–1921 рр., розвиток галузей культури представлено в низці видань, що вийшли вже в перші пореволюційні роки за кордоном. Їхні автори – активні діячі, учасники національно-культурного будівництва, українського державотворчого процесу: Н. Григоріїв-Наш (Н. Григоріїв) («Революція й після неї», «Українська боротьба за державу в роках 1917–1920», «Фатальна помилка революцій»), Д. Дорошенко («Українська книга»), М. Шаповал («Велика революція і українська визвольна справа», «Новітнє яничарство») та ін. [12-16]. Досить об’ємно загальна панорама культурних реформ, культу-

ротворчої діяльності української інтелігенції в 1917–1921 рр. з'ясовано в узагальнюючих дослідженнях із історії Української революції за авторством Д. Дорошенка, О. Доценка, І. Мазепи, П. Христюка [17-26]. Чільне місце в загальному масиві історіографічного доробку української еміграції належить С. Наріжному, автору фундаментальної монографії «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами», котра здобула неоднозначну оцінку в еміграційному середовищі [27-28].

Засади національно-культурного будівництва 1917–1921 рр. та місця в цьому процесі літературно-мистецької інтелігенції, окремі методологічні аспекти означеної проблематики подано в роботах А. Карася «Начерк культурного відродження України від 1917 до 1933 років», І. Мірчука «Історія української культури», «Напрямки української культури» В. Петрова, Д. Чижевського, М. Глобенка «Історія української літератури», В. Радзиковича «Історія української літератури», Д. Чижевського «Історія української літератури», «Реалізм в українській літературі» [29-35]. У різні роки в Канаді видрукували праці різнопланового характеру (монографії, брошури, статті) Я. Славутич («Антологія української поезії в Канаді 1898–1973»), І. Кейван «Нариси з історії української культури. Українське образотворче мистецтво» [36-37]. Своєрідний аналіз роботи двох міністрів освіти часів гетьманату – М. Василенка і В. Науменка – у сфері культуротворчої діяльності в революційну добу зробив Д. Соловей [38]. Першою спробою систематизації бібліографії української поезії доби революції 1917–1921 рр. та впродовж 50-ти післяреволюційних років була брошура М. Тарнавської, видана у м. Вінніпезі. Однак вона носила вибіркового характеру і містила лише 153 назви [39]. В. Чапленко схарактеризував репресивні заходи більшовиків проти української літератури загалом і діячів літературного руху часів революції зокрема [40].

До слова, не лише офіційна радянська, але й історіографія російської еміграції також негативно характеризувала Українську революцію 1917–1921 рр., її видання мали чітко виражений антиукраїнський, фальсифікативний характер. У більшості з них йшлося про те, що «в будівництві Української республіки корінне населення краю не приймало ніякої участі...За ці роки жодного разу широкі кола місцевого населення не висловили свого бажання відокремитися від Росії або відмовитися від своїх прав на участь в загально-російській державності та загально-російській культурі» [41]. Прикладом антиукраїнства є книга О. Царинного «Украинское движение» (м. Берлін, 1925), котра наскрізь просякнута зневагою до українців, і є, безсумнівно, однією з найбільш брехливих книг про Україну, її історію, народ і культуру. Революційні події 1917–1921 рр. аналізуються автором крізь призму проімперських позицій [42]. Ці ж традиції тривають

в Росії і на сучасному етапі (див. перевидання книги С. Щеголева «Історія «українського сепаратизма». – М., 2004 р.) [43].

У м. Мюнхені в 1962 р. побачила світ літературна збірка матеріалів української програми радіо «Свобода» з інтерв'ю Ю. Гайдара від 4 березня 1961 р. «Книжка Павла Тичини «Сонячні клярнети» як початок трагічної лірики і необарокового стилю» [44]. Є. Маланюк видав книги, присвячені розвитку українського літературного життя революційних часів та імперській політиці Росії в Україні [45-46]. Ідентичній проблемі приурочена й розвідка С. Николишина [47]. На зусилля інтелігенції щодо організації Національної бібліотеки України та Бібліографічного інституту проливають світло окремі видання Л. Биковського [48-49]. Літературно-мистецькій складовій культурного процесу революційного часу приурочені дослідження Ю. Бойка (про драму В. Винниченка «Між двох сил» як відображення революційної дійсності), В. Павловського, В. Січинського (про УАМ) [50-52].

Окрему історіографічну групу складають праці про діячів національно-культурного відродження революційних років. Фундаментальну монографію про життя й творчість В. Кричевського видав В. Павловський; узагальнюючу брошуру пам'яті художника – В. Щербаківський [53-54]. Про діяльність В. Короленка та його громадянську позицію в 1917–1921 рр. йдеться в біографічній хроніці, укладеній П. Негретовим [55]. Поету О. Грицаю приурочена публікація Л. Винара, М. Грушевському (його літературознавчому, публіцистичному доробку) – Б. Романенчука, літературознавцю П. Зайцеву – В. Міяківського, Н. Полонської-Василенко, С. Єфремову – М. Овчаренко, художникам П. Ковжуну, С. Мако – В. Поповича, художнику Л. Перфецькому – П. Холодного-молодшого, письменнику Ю. Стефанику – Л. Луціва та ін. [56-64]. У м. Нью-Йорку побачили світ «Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали» М. Пливака [65]. Цінними історико-мистецькими матеріалами наповнена книги «Українські історики мистецтва про Юрія Нарбута» (м. Мюнхен, 1983 р.), В. Січинського «Юрій Нарбут» [66-67]. Важливу функцію відображення результатів літературно-мистецької діяльності інтелігенції за кордоном виконали науково-довідкові видання, енциклопедії, спеціальні довідники тощо. Однією з таких перших узагальнюючих праць стала фундаментальна (як на той час – м. Прага, 1938 р.) «Бібліографія російської революції та громадянської війни (1917–1921 рр.)» (за ред. Я. Славіка, упорядн. С. Постніков) [68]. Окремі відомості про літературно-мистецьку творчість буковинців у 1917–1921 рр. містяться в історико-енциклопедичному виданні «Буковина. Її минуле і сучасне» [69]. Лондонське видання «Українські мистці в автобіографіях» (автор – Д. Горняткевич) подає узагальнюючу інформацію про представників літературно-мистецької інтелігенції рево-

люційної доби [70]. В. Сімович уклав загальну бібліографію літературної спадщини О. Кобилянської, куди ввійшли її твори революційної доби [71]. Беззаперечне лідерство серед видань такого плану заслужено належить багатотомній «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича, котра витримала видання спочатку за кордоном, а вже потім і в незалежній Україні [72].

Загалом можна вважати, що активізації дослідження подій Української революції в діаспорі всебічно сприяв заклик О. Оглоблина до підготовки монографічних досліджень з даної проблеми, в т.ч. й із історії культури означеного періоду [73]. Ці традиції на сучасному етапі гідно продовжила О. Пеленська, автор оригінальної за змістом, актуальністю й новизною монографії «Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині», в якій, поміж іншим, представлені твори образотворчого мистецтва українських митців, створені в 1917–1921 рр. [74]. У перекладі з англійської мови вийшла книга Б. Кравченка про соціальні зміни й національну свідомість в Україні в ХХ ст. [75].

Важливе значення має праця С. Рудницького про український націоналізм [76]. Інформація теоретико-методологічного плану про українське національне відродження, інтелігенцію в революційних процесах 1917–1921 рр. знаходиться в «Історичних есе» І. Лисяка-Рудницького [77-78]. М. Семчишин у праці «Тисяча років української культури» зробив спробу історичного аналізу культурного процесу [79]. Про періодику часів революції розповідається в книзі А. Животка «Історія української преси» [80].

Актуальність наукового вивчення проблеми культуротворчої діяльності української інтелігенції в 1917–1921 рр. засвідчується інтересом до даної теми в літературі іноземними мовами. Так, ще в 1919 р. у Болгарії вийшла друком книга «Украинската литература» С. Єфремова в перекладі Д. Шишманова [81]. В одному із видавництв м. Регенсбурга в 1947 р. брошуру «Ukrainische literatur der gegenwart» надрукував Ю. Косач [82]. У 1960-х рр. у Німеччині та США побачили світ нариси про українську державність І. Нагаєвського з короткою характеристикою урядової культурної політики в 1917–1921 рр. («Histori of the modern Ukrainian State 1917–1923», «Histori of Ukraine») [83-84]. У серії «Slavistika» в 1978–1979 рр. у містах Аугсбурзі та Монреалі вийшли теоретичні розвідки українських літературознавців М. Гнатишака «Literary periods» та Д. Чижевського «Culture-historikal epochs» [85-86]. У загальному масиві закордонної історіографії варто згадати англomовну книгу Б. Кравченка (1985 р.), у котрій характеризуються проблеми інтелектуально-політичного розвитку України досліджуваного періоду [87]. Вплив орієнтирів сучасної західної історіографії чітко прослідковується в оригінальній англomовній монографії канадського історика С. Вели-

ченка «Національна історія як культурний процес» (1992 р.) [88]. Окремі методологічні аспекти досліджуваної теми певною мірою простежуються в роботі Т. Еліота («Єдність європейської культури» – йдеться про взаємозв'язок вітчизняної та західної культур) [89].

Питання внеску інтелігенції в розвиток вітчизняної культури, літературно-мистецького життя в 1917–1921 рр., творчість окремих літераторів, митців відображають такі праці, як «Actes du Colloque: La renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930», Alan John Taylor «The Historian as Biographie und Geschichtswissenschaft (Aufsätze zur Theorie und Praxis biografischer Arbeit)», М. Tillberg «Mikhail Andreenko ucenik Alexandri Exter i svjazi s Fernand Leger i Skandinavskim modernizmom», «Ukrainska avangarda: 1910–1930» [90-93].

Дослідження української еміграції виконали особливо важливу роль впродовж радянського періоду (1921–1991 рр.), коли на материковій Україні в силу ідеологічних перепон такі розвідки реально не були можливими. Часто в цих роботах містяться унікальні відомості з досліджуваної тематики. Разом з тим, на них відбився брак джерельної бази, окремі з них грішать загальною оглядовістю, мають популярний характер. Вони видавалися зазвичай невеликим накладом у різних державах у різні роки й тому є малодоступними, як для вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Прикладом поступової зміни усталених підходів до Української революції 1917–1921 рр. (у т. ч. й характеристики національно-культурного життя) на постсоціалістичному просторі є монографія білоруського історика А. Грицкевича «Борьба за Украину, 1917–1921» (м. Мінськ, 2011 р.), котрий розпочав авторську передмову зі слів: «...реальна історія інтервенції та громадянської війни в Україні в 1918–1920 рр. мало відома читаючій частині суспільства в Білорусі, Росії та інших країнах СНД» [94, с.3]. Цей факт констатує про початок зміни усталеної радянської парадигми та висловлює сподівання на об'єктивну оцінку вітчизняного державотворчого процесу й перспективи розвитку історичної науки України в умовах європейської та світової інтеграції [95, с.22].

Отже, аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблеми свідчить про те, що діаспорною і зарубіжною історіографією упродовж столітнього часового виміру (1917–2017 рр.) на науковому рівні досліджені важливі аспекти культуротворчої діяльності української інтелігенції в роки революції (1917–1921). Незважаючи на досить вагомий напрацювання дослідників, належним чином не відображено ряд складових цієї теми, зокрема, творча праця української інтелігенції в сферах літератури та образотворчого мистецтва у 1917–1921 рр. за кордоном, що зумовлює перспективи подальших наукових пошуків.

Джерела та література:

1. Степовик П. Листи від Українських хліборобів до української інтелігенції / Степовик П., Подоляк М. – Відень : Друкарня Мехитаристів, 1921. – 95 с.
2. Українська література революційної доби. – Львів-Відень : накладом «Українського Прапора», 1922. – 47 с.
3. Грицяк Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922) / Є. Грицяк. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1923. – 20 с.
4. Липа Ю. Бій за українську літературу / Ю. Липа. – Львів : Народній стяг, 1935. – 151 с.
5. Ковжун П. Олександр Архипенко / П. Ковжун // Мистецтво. Зошит I. Річник II. – Львів, 1935. – С. 2–8.
6. Сірополко С. Петро Холодний як педагог і освітній діяч / С. Сірополко. – Львів, 1939. – 19 с.
7. Антонович Д. Тимко Бойчук (1896–1922) / Д. Антонович. – Прага : вид-во української молоді, 1929. – 14 с.
8. Антонович Д. Василь Лепикаш (1887–1920) / Д. Антонович. – Прага : вид-во української молоді, 1925. – 14 с.
9. Антонович Д. Олександр Мурашко (1875–1919) / Д. Антонович. – Прага : вид-во української молоді, 1925. – 14 с.
10. Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва / Д. Антонович. – Прага : вид-во Українського університету, 1923. – 338 с.
11. Антонович Д. Українське мистецтво. Конспективний історичний нарис / Д. Антонович. – Прага-Берлін : Нова Україна, 1923. – 11 с.
12. Григоріїв Н. І. Українська боротьба за державу в роках 1917–1920 / Н. І. Григоріїв. – Скрантон, 1934. – 47 с.
13. Гр. Наш. Революція й після неї / Гр. Наш. – Прага-Львів-Ляйпціг : Вільна спілка, 1923. – 23 с.
14. Наш Г. Фатальна помилка революцій / Г. Наш. – Прага, 1921. – 14 с.
15. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1928. – 335 с.
16. Шаповал М. Новітнє яничарство / М. Шаповал // Нова Україна. – 1922. – № 8–9. – С. 4.
17. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна : кн. третя. – Відень : Видання Українського союзу хліборобів-державників, 1921. – 36. V і VI. – С. 75–104.
18. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. II : Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 351 с.
19. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. : у 2-х т. / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – Т. 1. – 437 с.
20. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. : у 2-х т. / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – Т. 2. – 424 с.
21. Доценко О. Літопис української революції / О. Доценко. – Львів, 1924. – Т. 2, кн. 4. – 364 с.

22. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 / І. Мазепа. – Прага : Пробоєм, 1942. – Т. 1. – 212 с.
23. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 / І. Мазепа. – Прага : Пробоєм, 1942. – Т. 2. – 232 с.
24. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 / І. Мазепа. – Прага : Пробоєм, 1942. – Т. 3. – 232 с.
25. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. / Павло Христюк. – Нью-Йорк : вид-во Чарторийських, 1921. – Т. I. – 152 с.
26. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. / Павло Христюк. – Нью-Йорк : вид-во Чарторийських, 1921. – Т. II. – 204 с.
27. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. I. – 372 с. + ССХХХІІ с. іл.
28. Телячий Ю. В. Критика Б. Мартосом монографії С. Наріжного «Українська еміграція» (маловідоме про відому книгу) / Ю. В. Телячий // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 4 (48). – липень-серп. – С. 349–365.
29. Карась А. Начерк культурного відродження України від 1917 до 1933 років / Анатолій Карась // Науковий збірник Українського Вільного Університету (Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ). – Мюнхен, 1992. – С. 219–246.
30. Мірчук І. Історія української культури / І. Мірчук. – Мюнхен, 1949–1952. – Зошити 1–8. – 108 с.
31. Мірчук І. Напрямки української культури / І. Мірчук ; під ред. Миколи Шафовала. – Мюнхен : Steinmeier, 2003. – 53 с.
32. Петров В. Історія української літератури / Петров В., Чижевський Д., Глобенко М. – Мюнхен, 1949. – Зошити 1–10. – 193 с.
33. Радзикович В. Історія Української Літератури / Володимир Радзикович. – Детройт : Книгарня і Видавництво «Батьківщина», 1956. – Т. III : Нова Доба. – 135 с.
34. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – Марсель, 1952. – Зошити 1–4. – 71 с.
35. Чижевський Д. Реалізм в українській літературі / Д. Чижевський. – К. : Просвіта, 1999. – 118 с.
36. Антологія української поезії в Канаді 1898–1973 / упоряд. Яр Славутич. – Едмонтон : Об'єднання українських письменників у Канаді «Слово», 1975. – 159 с.
37. Кейван І. Нариси з історії української культури. Українське образотворче мистецтво / І. Кейван. – Едмонтон : Видання Союзу українок Канади, 1984. – 234 с.
38. Соловей Д. Втрата орієнтиру: українська інтелігенція у визвольних змаганнях / Д. Соловей. – К. : Час, 1998. – 66 с.

39. Тарнавська М. Українська національна революція в поезії 1917–1967 (бібліографія) / Марта Тарнавська. – Едмонтон : Славута, 1969. – 8 с.
40. Чапленко В. Пропаші сили. Українське письменство під комуністичним режимом 1920–1933 / В. Чапленко. – Вінніпег : Накладом УВАН, 1960. – 141 с.
41. Левитский В. М. Что каждый должен знать об Украине / В. М. Левитский. – Париж, 1939. – С. 16.
42. Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского / А. Царинный. – Берлин, 1925. – 233 с.
43. Щеголев С. Н. История «украинского сепаратизма» / С. Н. Щеголев. – М. : Имперская традиция, 2004. – 472 с.
44. Гайдар Ю. Книжка Павла Тичини «Сонячні клярнети» / Ю. Гайдар // Говорить радіо «Свобода». Збірка матеріалів української програми. – Мюнхен, 1962. – Кн. 3. – С. 165–170.
45. Маланюк Є. Буряне поліття (1917–1927) / Є. Маланюк // Книга застережень: Статті про літературу / [упоряд. та пер. Г. М. Сивоконя ; прим. Р. Б. Харчук]. – К. : Дніпро, 1997. – С. 210–227.
46. Маланюк Є. Малоросійство / Є. Маланюк. – Нью-Йорк : Видання «Вісника» ОЧОСУ, 1959. – 31 с.
47. Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес (публіцистичні рефлексії) / С. Ніколишин. – Б. м. в., 1947. – 119 с.
48. Биковський Л. Національна бібліотека Української Держави (1918–1923 рр.) / Л. Биковський. – Берлін : Українське книгознавство, 1922. – 15 с.
49. Биковський Л. Український Науковий Інститут Книгознавства: Інформація / Л. Биковський. – Подєбради : Українське Книгознавство, 1925. – 47 с.
50. Бойко Ю. Драма «Між двох сил» В. Винниченка як відображення української національної революції // Бойко Ю. Вибране. – Мюнхен, 1974. – Т. 2. – С. 304–314.
51. Павловський В. Українська державна академія мистецтв. До 50-річчя її створення / В. Павловський // Нотатки з мистецтва. – Філадельфія. – 1968. – № 7. – С. 45–46.
52. Січинський В. Українська Академія мистецтвознавства: Нарис історії від її заснування / В. Січинський // Українське мистецтво (м. Львів). – 1926. – № 2. – С. 51–53.
53. Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість : [моногр.] / В. Павловський. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1974. – 222 с. : іл.
54. Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського / В. Щербаківський. – Лондон : накладом Української видавничої спілки, 1954. – 56 с.
55. В. Г. Короленко в годы революции и гражданской войны (1917–1921). Биографическая хроника / составил П. И. Негретов; под ред. А. В. Храбовицкого. – Benson (Vermont), 1985. – 456 с.

56. Винар Л. Остап Грицай. Життя і творчість / Л. Винар. – Клівленд : За-рево, 1960. – 92 с.
57. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури / Б. Романенчук // Михайло Грушевський: статті, спогади, документи і коментарі / зредагували : Матвій Стахів і Микола Фр.-Чировський. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1978. – С. 21–41.
58. Міяківський В. Павло Зайцев / В. Міяківський // Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен, 1968. – Ч. 3 (87) (берез.). – С. 100–118.
59. Полонська-Василенко Н. Професор Павло Іванович Зайцев / Н. Полонська-Василенко // Наукові записки Українського Вільного Університету / ред. Володимир Янів. – Мюнхен : Logos, 1965/66. – Ч. 8. – С. 225–228.
60. Овчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець / М. Овчаренко // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. CLXXIII : Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / ред. М. Овчаренко. – Париж-Чикаго, 1962. – С. 127–184.
61. Попович В. Павло Ковжун / В. Попович // Нотатки з мистецтва (Філядельфія). – 1974. – № 14. – С. 17–25.
62. Попович В. Сергій Мако (1885–1958) / В. Попович // Нотатки з мистецтва (м. Філядельфія). – 1982. – № 22. – С. 45–49.
63. Луців Л. Василь Стефаник – співець української землі / Лука Луців. – Нью-Йорк : Свобода, 1971. – 488 с.
64. Холодний П. П. [Холодний Петро-молодший]. Леонід Перфецький – баталіст / П. П. Холодний // Гординський С. Леонід Перфецький. – Нью-Йорк – Торонто, 1990. – С. 27–30.
65. Плевако М. А. Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали / М. А. Плевако. – Нью-Йорк-Париж, 1961. – 808 с.
66. Українські історики мистецтва про Юрія Нарбута. – Мюнхен : CICERO, 1983. – 45 с.
67. Січинський В. Юрій Нарбут 1886–1920 / В. Січинський. – Краків-Львів, 1943. – 63 с.
68. Библиография русской революции и гражданской войны (1917–1921). Из каталога библиотеки Русского заграничного исторического архива в Праге / под. ред. Я. Славика : составил С. Постников. – Прага, 1938. – 448 с.
69. Буковина. Її минуле і сучасне / під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. – Париж-Філядельфія-Дітройт : Зелена Буковина, 1956. – 965 с.
70. Горняткевич Д. Українські мистці в автобіографіях / Д. Горняткевич. – Лондон, 1958. – 79 с.
71. Сімович В. Бібліографія творів Ольги Кобилянської // Книголюб: Українське товариство прихильників книги (м. Прага) / В. Сімович. – 1927. – Кн. IV. – С. 20–46.

72. Дорошенко В. Літературно-Науковий Вісник / В. Дорошенко // Енциклопедія українознавства : перевид. в Україні. – К. : Глобус, 1996. – Т. 4 К–М. – С. 1364–1365.
73. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції / О. Оглоблин // Український історик (мм. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен). – 1978. – № 4 (60). – С. 61.
74. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині / О. Пеленська. – Нью-Йорк-Прага, 2005. – 221 с.
75. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко ; перекл. з англ. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
76. Рудницький С. До основ українського націоналізму / С. Рудницький. – Б. м. в. : Український скиталець, б. р. в. – 163 с.
77. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2-х т. / [І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Бадік та ін.]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.
78. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2-х т. / [І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. М. Бадік та ін.]. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
79. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – К. : АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1993. – 549 с.
80. Животко А. П. Історія української преси / А. П. Животко / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
81. Ефремов С. Украинската литература / С. Ефремовъ ; прѣвелъ отъ ржкописа Димитръ Шишмановъ. – София : Печатница С. М. Стайковъ, 1919. – 127 с.
82. Kossatsch J. Ukrainische literatur der gegenwart / J. Kossatsch. – Regensburg : Verlag «Ukrainische kultur», 1947. – 36 p.
83. Nahayewski I. History of the modern Ukrainian State 1917–1923 / Isidore Nahayewski. – Munchen : Logos, 1966. – 317 p.
84. Nahayewski I. History of Ukraine / Isidore Nahayewski. – Philadelphia, 1962. – 295 p.
85. Cizevski D. Culture-historikal epochs / D. Cizevski. – [second edition]. – Augsburg-Montreal, 1978. – 16 p.
86. Hnatysak M. Literary periods / M. Hnatysak. – [second edition]. – Augsburg-Montreal, 1979. – 16 p.
87. Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth century Ukraine / B. Krawchenko. – London : Macmillan, 1985.
88. Velychenko St. National History as Cultural Process: a Survey of Interpretation's of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914 / St. Velichenko. – Edmonton, 1992.
89. Еліот Т. С. Єдність європейської культури / Т. С. Еліот ; пер. з англ. М. Рябчука // Всесвіт. – 2003. – № 1–2. – С. 143–150.
90. Actes du Colloque: La renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux anneés 1930 (Paris, 25–26 novembre 1982). – Paris-Munich-Edmonton : Inalco, 1986. – 470 p.

91. Taylor A. J. P. The Historian as Biographie und Geschichtswissenschaft (Aufsatze zur Theorie und Praxis biografischer Arbeit) / Alan John Percivale Taylor // Wiener Beitrage zur Geschichte der Neuzeit. – Wien, 1979. – Bd. 6. – S. 254–261.
92. Tillberg M. Mikhail Andreenko ucenik Alexandri Exter i svjazi s Fernand Leger i Skandinavskim modernizmom / Margareta Tillberg // Михайло Андриєнко і європейське мистецтво ХХ ст. – К. : Абрис, 1996. – С. 26–31.
93. Ukrainska avangarda: 1910–1930. – Zagreb : Muzej suvremene umjetnosti, 1991. – 231 p.
94. Грицкевич А. Борьба за Украину, 1917–1921 / Анатолий Грицкевич ; под науч. ред. А. Е. Тараса. – Минск : Современная школа, 2011. – 528 с.: ил.
95. Телячий Ю. В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.) : [моногр.] / Ю. В. Телячий. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2014. – С. 600 с.

***Трембіцький А.М.**
м. Хмельницький*

ЯКІВ ШЕПЕЛЬ – ОРГАНІЗАТОР ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ (1918-1921 рр.)*

*В статті розкрито життєві шляхи та діяльність повстанського отамана, полковника Армії УНР, командувача 6-м повстанським районом Якова Матвійовича Шепеля (*23.11.1894 – †1921) на теренах Поділля за незалежність України в 1918-1921 рр.*

Ключові слова: отаман, Яків Матвійович Шепель, Поділля, 1918-1921 рр.

Генерал-хорунжий Армії УНР В. Змієнко в праці «Позитивні й негативні сторінки отаманії» (Львів, 1937) вказує: «У нашій визвольній боротьбі чималу роль грали т. зв. «отамани», чи то як проводирі на народних мас, чи просто як командири створених ними такі партизанських військових відділів». Ці отамани мали різні політичні погляди, освітню підготовку, національну свідомість, військову кваліфікацію, адміністративні таланти та «більшу чи меншу популярність серед населення». Одначе потрібно безсторонньо признати, що «отамани» своєю партизанською діяльністю «залили багато сала за шкуру московським большевикам, яким спричинили чимало страт та попустили багато плянів». І хоча більшовики остаточно перемогли їх силою і «всякими хитрощами», проте «отамани» часто-густо полишили по собі в народних масах добру пам'ять оборонців народних прав. Було їх чимало та гуляли вони по цілій Україні». Був навіть період,

коли «окупанти-большевики сиділи лише по містах, на краю яких бурлила селянська стихія під проводом різних отаманів» [1].

Генерал-хорунжий Армії УНР О. Вишнівський в праці «Отаман і отаманія» (*Нью-Йорк*, 1951) пише, що в «історії кожної держави, кожного народу є свої світла й тіні, є постаті ясні й темні: є лицарі й нікчемники». І, «одним із характерних явищ кожного заворушення є те, що бурхливі хвилі його виносять на широкі й глибокі води не тільки людей ідейних, талановито-творчих цілком відповідних тому історичному завданню, що його покладає на долю вибраних революція чи національний зрив у переломові хвилини життя того чи іншого народу, але також людей без ідеалістичного пориву і моральних підвалин, густо-часто нездар, але енергійних, нахабно-спритних демагогів, які ведуть за собою натовп лише тим, що самі йдуть за ним, потураючи йому в усьому, що імена їхні вписуються до нашої історії золотими літерами, як найкращий зразок чину і жертвенності, отаманів, про яких народ співає в своїх піснях-думах, як про українських лицарів, і «отаманів» у лапках, у гіршому значенню цього слова, «отаманів», що, ніби працюючи для української справи, останній тільки шкодили. Про це треба пам'ятати і не змішувати до купи одних і других». Цим ватажкам не можна відмовити в «певному патріотизмі», «ані в ініціативі, ані в енергії, а ні в хисті організації», адже все це вони мали, коли «спромоглися зорганізувати відділи, повести їх за собою й керувати (добре чи зле – інша річ) ними». «В роки Визвольних змагань українського народу в 1917-1924 рр., – зауважує він, – мали ми двоякого роду отаманів. Отамани карні, або ідейні, були свідомі своїх національних обов'язків, зі своїми повстанчими загонами вони нищили лише ворога України в його запілля, а коли український фронт наближався до них, ставали до диспозиції нашого уряду й його військової влади і карно виконували покладені на них завдання. Ці отамани не раз ставали нашому війську в пригоді» [2]. Другу групу складали отамани – «льокальні патріоти», які «організували загони для захисту лише свого села чи району від червоних і білих москалів», яким добре «залили сала за шкуру». Хоча вони до української влади ставилися прихильно, але до українського війська «зі своїми загонами не приставали навіть тоді, коли частини української армії переходили через їх регіон». Такі «отамани», сини поневоленої України, «змарнували великі можливості визволення з-під московського ярма» [3].

А. Валійський в праці «Повстанчий рух в Україні в 1917-1922 роках і отаманія» (*Нью-Йорк*, 1957) з «притаманною йому совісністю накреслив образ повстанського руху в Україні за визвольної війни та його тодішню роль», зауваживши, що повстанці взагалі у визвольних змаганнях України відіграли дуже важливу роль. Він вказав на те, що «творенню повстанських відділів в Україні сприяв передусім той факт», що після Першої

світової війни «майже все населення мало зброю». Крім того, «тодішні повстанчі отамани – це були здебільша люди не тільки без військової, але й загальної освіти, які зовсім не надавалися на провідників партизанки» і дуже часто в ряди повстанців поруч «з ідейними попадали авантюристи та навіть злочинні елементи» [4]. Варто зауважити, що «отаманія» як заперечення дисципліни, основної підвалини регулярної армії», це найсумніша сторінка в історії українського війська. Проте все ж в «розумінні певної суспільно-організаційної праці отаманів поміж населенням, активізації того населення, збройних зривів у ворожому запіллі, при звичаювання села до зброї та активного спротиву окупантові, то тут мусимо ставитись з належним признанням до їхньої праці на цім полі» [1].

В праці «Повстанський рух і отаманія» (*Діпроїт*, 1973) О. Вишнівський всіх отаманів-ватажків поділив на «отаманів позитивних і отаманів негативних або шкідників». Позитивні отамани були ідейними, свідомими своїх національних обов'язків, українськими патріотами», які своїми повстанськими загонами нищили ворогів України «в запіллі ворожої армії». Вони «дисципліновано виконували покладені на них завдання» військового командування, завжди ставали в пригоді Армії УНР. До таких отаманів належали: Волинець, Деркач, Заболотний, Загородній, Куравський, Левченко, Лютий (*Гонта*), Малолітко, Орел (*Гальчевський*), Пшоник, Робаківський, Сірко, Соколовська, Струк, Трепет, Хмара, Чупринка, Чучупака з п'ятьма синами, Шепель [5, с.10]. Не зважаючи на те, що різні отамани й «отамани» з загонами від кількох десятків до десяти й більше тисяч повстанців росли-з'являлися наче ті гриби після дощу», проте, на думку О. Вишнівського, «повстанський рух не відіграв тієї позитивної ролі, яку міг і повинен був відіграти як українська нерегулярна армія в тилах ворога». Головними причинами була «локальність дій, обмежена обороною лише свого села чи району, діяння «самопас» інших повстанських отаманів, без свого власного координаційного центру й недооцінення сили повстанського руху урядом УНР. Лише виняткові отамани підпорядковувалися штабові військ Директорії [5, с.70-71]. З одного боку нині ми захоплюємося геройськими подвигами славних отаманів, з другого різко осуджуємо їх, як елемент деструктивний. Адже небажання отаманів «підпорядковуватися наказам згори чи загальним постановам, через бажання і за всяку ціну самому проводити й наказувати, без огляду на об'єктивні дані». Саме «амбіція, жажда влади і признання самого себе найціннішою одиницею, яка одна тільки може знайти відповідну розв'язку в даній ситуації». Але все ж значна частина отаманів уміла «поривати народні маси до збройних виступів, наражували самі своє життя та накладали головою» і хоча часом «виламувались з послуху», чим зривали оперативні задуми, проте часто-густо проводили «блискучі партизанські операції». Але, на

жаль, після таких операцій, «знищивши ворога або викинувши його поза границі своєї округи, це імпровізоване військо знову розходилося. Лише після декількох успішних операцій народжувалося почуття «нашої» со-тні, «нашого» куреня. Тільки тоді отаман авансував зі становища ватажка юрби на щабель командира частини чи навіть одиниці, зложеної з кількох родів зброї» [1].

Повстанський рух на Україні 1918-1924 рр., масовий стихійний збройний рух українського селянства і частково робітництва в своїй основі не мав єдиного керівного центру і одностайного плану дій. Як правило, його «ідеологічні й програмові засади і спрямування», «ідеологія і мета» «з'ясовувалися спорадично у заявах керівників-отаманів, у їх відозвах, наказах, маніфестах, зверненнях чи листах до населення України, окремих повітів чи округ, до уряду УНР, окупаційної влади й інших повстанських груп чи з'єднань. Основною організаційною формою повстанського руху на Україні були місцеві (*сільські, волосні*) й повітові повстанські відділи, групи, загони, які обороняли здебільш своє село чи найближчі околиці, спираючись на прихильне до них населення. У разі потреби координували (*або й об'єднували*) свої дії з сусідніми групами або загонами для спільних бойових дій, проводячи мобілізацію у своїх районах для поповнення основних відділів». Не маючи постійного і єдиного провідного центру, повстанські організації створювалися і діяли з власної ініціативи, тому в «політичній тактиці повстанців були чималі розбіжності». Вирішальну роль відігравав керівник загону, що ним ставали військові, кооператори, священники, селяни, службовці, студенти, вчителі тощо. Загалом, отаман одночасно був «вождем, організатором, політиком і адміністратором, представником національних і соціальних інтересів певної місцевості чи округи». Стратегія й тактика повстанських загонів та успішність їх дій залежали від кваліфікації отаманів і начальників штабів, їхньої енергії й ініціативи. Багато з-поміж них було «політично зрілими, досвідченими у громадському житті людьми», які ставши керівником повстанців, організовували військові операції широкого масштабу, не раз з участю багатьох тисяч повстанців, здобуваючи своїми перемогами й успіхами широку популярність серед місцевого населення (*Ангел, Ю. Божко, М. Григорій, А. Гулий-Гуленко, Залізник, Д. Зелений (Терпило), Ю. Мордалевич, Сагайдачний, Маруся Соколовська, Ю. Тютюнник, Я. Шепель, М. Шинкар та ін.*) [6, с.2117-2118]. Серед цих отаманів-патріотів, які крім соціальної перебудови України мріяли і про національне її визволення, варто пригадати Зеленого на Канівщині, Волинця на Гайсинщині, Заболотного на Південному Поділлі, Шепеля на Летичівщині, Чучупаку на Халоднім Яру, Соколовського та його сестра на Радомишлянщині, які «вміли внести фермент в маси, вміли й опанувувати розбурхану народну стихію даного району і

скерувати її на збройні виступи проти москалів, витягаючи цими своїми виступами багато ворожих сил які інакше були б спрямовані на фронт проти Армії УНР. У цьому їхня безперечна заслуга», – стверджує В. Змієнко. Вони були «самородками, висувальцями українського народу, виявом його живлової сили, і коли робили помилки, то не зраджували своєї нації та накладали голову у бою з ворогом нації», добре прислужившись національній справі [1].

В квітні 1919 р. Армія УНР під натиском більшовиків одійшла на Захід. Її головні сили зосередилися в районі Рівне-Почаїв-Кременець і в Галичині на захід від р. Збруч. Водночас, значна кількість військових частин на чолі з Запорозьким корпусом були змушені перейти через р. Дністер на територію Румунії, звідки їх було перевезено до місця зосередження головних сил [7, с.12]. В цей же час, на початку квітня в Києві для організації й керівництва повстанським рухом було створено Всеукраїнський Революційний Комітет, Головну Повстанську Раду і Головний Повстанський Штаб під проводом Ю. Мазуренка і О. Малолітка (*отаман Сатана*). Впродовж місяця Армію УНР було переформовано і в кінці травня, по деякому відпочинку, Українська Армія розпочала воєнні операції в напрямі Проскурів, Нова Ушиця, Вапнярка. 18 травня уряд УНР у зверненні до народу підкреслював бажання з'єднати збройні сили УНР з силами повсталих селян та робітників [6, с.2119]. 30 серпня за допомогою УГА, Армія УНР звільнила Київ від більшовиків й опанувала більшу частину Правобережної України. У ворожому заплілі розпочалося повстання – виявилися численні славні повстанські отамани – Зелений, Шепель та ін., що з тилу торували шлях Українській Армії. Проте на «шляху свого переможного наступу спіткала Армія, нового ворога – білу армію генерала Денікіна». Армія, не зважаючи на всі зусилля уряду і командування, «не була готова до зимової кампанії – 35% вояків було босих, 40% не мало плащів, 60% не мало білизни, майже зовсім не було коців, не було ані теплої білизни, ані теплого одягу». Бракувало зброї та набоїв. З одного боку наступали червоні, а з другого – білі, що призвело до того, що в перших числах грудня Армія УНР скупчилася в районі Літин-Хмельник-Любар-Старокостянтинів [7, с.12-13].

З середини 1919 р. було «помітне деяке покращення у внутрішній організації повстанців і в їхньому відношенні до української влади й армії». Повстанці, серед яких отамани Волинець, Зелений, Сокіл, Тютюнник, Шепель та інші, брали «організовану участь у боротьбі за українську державність», «не рідко помагали Дієвій Армії в її оперативних діях» проти більшовиків [4]. «Вінницьке Поділля, – пише В. Барцьось у статті «Яків Шепель – отаман нескорених селян і козаків Поділля», – наш давній козацький край – подарувало Україні багато славетних героїв, лицарів

Української нації, імена яких назавжди закарбовані у літописі незабутніх подвигів нашого народу» [8]. Серед них чільне місце посідає отаман повстансько-партизанських сил Поділля в період боротьби за Українську державність, командувач 6-м повстанським районом, полковник армії УНР, що в 1917-1921 рр. оперував проти «червоних» і «білих» московських окупантів на Вінниччині (*Калинівщина, Козятинщина, Літинщина*) та Хмельниччині – Яків Матвійович Шепель [8; 9; 10].

Шепель Яків Матвійович (*23.11.1894 *(за іншими даним 1896 [1])* – †1921?) народився в с. Вонячин Подільської губернії (*нині с. Городище Літинського району Вінницької області – авт.*) у бідній селянській родині. «Біднішої хати, як у його батьків, у селі, здається, не було – всього на два віконця». Отримав початкову освіту, згодом навчався в Літинській гімназії, закінчив 3 курси юридичного факультету Одеського університету. З початком Першої світової війни Я. Шепель перериває навчання і, йде «як і багато його односельців» добровольцем *(за іншими даним мобілізований [10])* на фронт. Невдовзі «скінчив короткий курс старшинської піхотної школи в Оренбурзі» та отримує чин прапорщика. В 1915 р. був поранений на фронті під Ригою. За особистий героїзм та відвагу нагороджений бойовими нагородами і відзнаками, зокрема, отримав срібну вазу з вигравіюваною подякою від імператриці. Повернувшись із фронту, деякий час учителював на рідній Літинщині, а вазу поставив на видному місці і з гордістю показував її сусідам [8-12; 13, с.6].

Яків Шепель лютневу революцію 1917 р., що започаткувала національне відродження України сприйняв позитивно і поринає в громадсько-культурну роботу на користь Батьківщини. Яків, «ще зовсім молода людина, 20 літ не більше, з «побритою головою та з чорним непокірно оселедцем, таким же не покірним», як і його характер, створила повстанський загін на Літинщині, який налічував близько 500 кіннотників. Відтоді розпочинається його шлях як борця з жидівсько-московськими окупантами на Поділлі за державність Української нації. Вже в грудні 1918 р. більшовики вчинили заколот у Літині, «почалися грабунки, масові арешти, розстріли невинних». Курінь Національної гвардії під проводом Ананія Волинця із сусіднього м. Гайсина швидко придушив більшовицьке повстання і навів порядок. В цей час Яків Шепель приєднується до Волинця, стає ад'ютантом командира Літинської сотні окремого Гайсинського куреня Національної гвардії та бере участь у ліквідації більшовицьких виступів [8-11; 13, с.6; 14].

В лютому 1919 р. він був призначений підстаршиною 61-го Гайсинського полку отамана Волинця, хоча як пишуть дослідники до цього часу «був непомітною, навіть незвичайно смирною людиною, користуючись любов'ю і довір'ям від селян», які «величали його так: Наш Яша». «Сам

він був непоказний, худорлявий, невисокого росту, з блідим, сухим обличчям, на якому сторчав зовсім не гармонійно великий ніс» і «швидше скидався на гарну дівчину, яка обстригла й обголила свою косу, залишивши тільки оселедець, аніж на бойового отамана» [8-11; 13, с.6; 14].

Про сміливість і відвагу Якова Шепеля свідчать спогади його сестри Зінаїди. Вона згадує, що ще за тиждень до Різдва 1919 р. отаман приїхав із Хмільника в своє село й був дуже сумний, а ще «сумнішу привіз вістку» про наступ більшовиків. Невдовзі він перейшов до Літина і за чотири дні до свят більшовики «обступили» Вонячин. На щастя добрі люди завчасно «збудили (бо це серед ночі було)» і отаман із родиною залишили село. На другий день під Літином відбувся «добрий бій повстанців» з окупантами, які опісля бою залишили село Вонячин. На жаль, батько та мати отамана повернулися в село. В перший день Різдва на світанку «наскочили большевики, застукали батька у хаті; маму побили, хату сплюндрували-пограбили, а батька під багнетами повели до Літина, з Літина до Винниці, де посадили на потяг і повезли до Києва», де мали розстріляти. По дорозі на станції Козятин батько отамана ще з одним повстанцем вискочили «з вагону в бігу потягу на сніг і, почули за собою пару стрілів, однак пощастило уткити, бо потягу у повному бігу не стримували». Проте вже за п'ять тижнів батька отамана арештували другий раз на другому селі, схопивши його на вулиці. Вінницький ревтрибунал «засудив його на кару смерти» [15]. Коли справу батька розглядали у ревтрибуналі, Яків Шепель будучи важко хворим на тиф переодягнувся в одяг сестри-жалібниці і «відбув процес батька, подавши декілька реплік членам ревтрибуналу» [13, с.8]. Батько отамана тішився тим, що окупанти зважаючи на його 65-літній вік «полекшили кару смерти, бо змінили на досмертну в'язницю». Він чекав, що «син вичуняє з тифу» і не дасть йому загинути у в'язниці. Але червоні конкістадори думали по іншому. За три дні перед приходом української армії, вони його отруїли [15].

На весні 1919 р. повстанці разом із Я. Шепелем, із-за провокації попали в полон до більшовиків. Підчас внесення полонених до списків, старший вартувий, скинувши оком на сухорляву хлоп'ячу постать Я. Шепеля суворо гукнув до нього: «А тебе чого здесь нужно, малец! Пашол вон отсюда, дурак!». І схопивши його за комірець випхнув отамана за двері» [13, с.6].

Справжнє нещастя прийшло на Літинщину в березні 1919 р., коли її «зайняли «красніє казакі» Примакова і Котовського». За Літином (у *бік села Кулиги*) більшовики порубали і постріляли «сотні учнів, гімназистів та сільських парубків, мобілізованих до Армії УНР», які «на своє горе, вони здались червоним у полон... 740 трупів захоронили лише тоді, як котовці і примаковці пішли далі». Велику роль у перетворенні Я. Шепеля «з патріота «єдиної і неделімої» на борця за українську державність

відіграли рідний дядько, селянин Вонячина Кирпач, та вчитель Микола Олександрович Качуровський», який долучив сільська молодь с. Вонячина до читання «Історії Руси-України» М. Грушевського та «Самостійної України» М. Міхновського. Довершили переворот у свідомості Я. Шепеля «більшовики – з їхньою ординською безоглядно жорстокою політикою», сутність якої відверто сформулював Косіор: «Немає місця для пощади для кого б то не було. Тільки безпощадне і повне знищення приведе до досягнення нашої мети». І полилася кров українських селян та української інтелігенції в Літині, а верховодили комісари ЧК – «вчорашнє єврейське «дно»: водовози, балагульщики, «стекольщики» [11].

На весні 1919 р. советські війська окупували Україну. В травні Літинська «чрезвычайка» з метою розстрілу заарештувала в Літині більшу частину української інтелігенції, серед них і вчителів Літинської гімназії. Щоб врятувати заарештованих, Я. Шепель зібрав повстанський загін з півтори сотні селян, «однак крісів (*рушниць – авт.*)» найшлося ледве 50». Повстання було вирішено зробити в ніч з 13 на 14 травня, але більшовики, довідавшись про це, вислали з Вінниці до Літина три автомобілі із скорострілами. Повстанці зустрівши їх по дорозі на Літин, злякались і відмовились ввійти в місто. Сміливців залишилося лише шестеро і вони власним прикладом вирішили розбудити селянську масу. По дорозі в місто, отаман прилучив свій телефон до головної більшовицької телефонної сітки і зрозумів, що сили більшовиків невеликі. Вони увійшли в Літин і за допомогою «крісів і бомб» «викликали нечувану паніку», «перекололи всіх комуністів, забрали 10 рушниць, 4.000 набоїв і багато бомб». У цей час на підмогу прибули селяни, які спершу боялися йти до міста. Вони «захопили автомобіль із скорострілами, відкрили сильний вогонь, відбили контратаку червоного ескадрону, звільнили політичних арештованих: «українських учителів, священників, агрономів, службовців». Завдяки відчайдушній хоробрості, несподіваності та сіяній паніки серед ворога козаки на чолі з Я. Шепелем до трьох годин ночі повністю очистили Літин від більшовиків. Вдала акція вселила впевненість селянам у своїх силах і вказала шлях боротьби із окупантом [8; 11; 14].

Через три дні більшовики підійшли до міста і зрадницьки заявили повстанцям, що хочуть здатися їм в полон. Козаки не повірили Я. Шепелю, що це провокація і відмовились стріляти в більшовиків, які вогню не відкривали. В той час, коли одна частина більшовиків вела переговори з повстанцями, друга їхня частина окружила козаків і почала їх обеззброювати та грабувати. Зокрема, зняли з Я. Шепеля «чоботи, шинелю, френч і забрали 30 тисяч грошей». Під'їхав автомобіль і почали в нього садовити повстанців, які впиралися. Почалася метушня і отаман із двома козаками скориставшись з цього кинувся на більшовиків і «в одній білизні утік в

село Гуту». Втікачів почали доганяти червоноармійці, але козаки «будучи в одній білизні» «швидко нашли по кию та й пристали до пастухів, що гнали отару» до Вонячина [16].

Більшовики захопивши Літин і отримавши відомості, що Я. Шепель переховується в Вонячинні, сім разів висилали в рідне село отамана «каральні загони з чужоземців», але щоразу, завдяки вміло організованій комендантом Панковецьким обороні села, вороги з великими втратами відступали, хоча в Я. Шепеля було лише 30 кіннотників. Сприяли цьому, дядько Шепеля, селянин Кирпач і брати Іван, Тодось і Харитон Паньковецькі, які закликали селян Вонячина та Баринівці до антибільшовицького повстання, а на отамана запросили Я. Шепеля, який розумівся «на маневрах і на зброї». Я. Шепель погодився і вже невдовзі мав близько 4 тис. повстанців-селян із Вонячина, Івчі, Трибухів, Літинки та навколишніх хуторів, однак не було рушниць, гармат і скорострільів, а лише «декілька десятків ручних гранат». Повстанці були озброєні «переважно косами, вилами і рушницями». Першим начальником штабу загону Я. Шепеля став його односелець – Микита Кулик, якого згодом розстріляли чекісти [8; 11; 13, с.6-7; 16].

Повстанці на чолі з Я. Шепелем пішли відновлювати владу Директорії у містечко Синява, де більшовицька залога, яка налічувала біля «400 чоловік добре озброєних більшовиків на чолі з відомими Волошиним і Ємцем», побачивши таку силу, без жодного пострілу і без спротиву здала містечко [8; 11; 16]. Опісля повсталі селяни з голими руками і пішли здобувати Літин і їм пощастило, «поблизу Літина піймали польову варту, що стежила за околицями міста, і відібрали від неї кулемет «Максим», з якого «сипнули по Літині, самі розсипалися у лаву і з різних кінців вийшли на майдан». Хто з окупантів не встиг заздалегідь залишити місто, «той опинився в обіймах повстанців» [13, с.6-7]. З Літина отаман перекинувся на Хмільник, у якому «советська влада замкнулася у дідичівському замку», який не був перешкодою для повстанців, адже з Літина вони привезли гармати. Майже без бою, 20 травня 1919 р. повстанці Я. Шепеля зайняли місто Хмільник. При як спосіб деморалізації противника він використовував і психологічні засоби ведення війни: поширення панічних чуток серед ворогів і цьому значно сприяли чутки, які отаман розповсюдив у Хмільнику. Він, зокрема, повідомив, що коли його мешканці не виженуть більшовиків, то він усіх переріже, що справило величезний вплив і забезпечило успіх. Населення міста зібрало 150.000 крб. для більшовиків і ті вийшли з Хмільника, без бою віддавши його повстанцям [11; 16].

У Хмільнику Я. Шепель дав своєму війську відпочинок, поділив його на сотні і настановив сотників. Використавши відсутність Я. Шепеля в Літині більшовики знову місто «пригорнули до своїх рук». І знову вирушив

проти них отаман, «погромив і затримав за собою Літин вже на довший час». Цьому сприяло те, що якраз з Волочиська наступали війська Директорії та гнали перед собою більшовиків до Києва [13, с.7].

По стратегічних міркуваннях Я. Шепель мав намір повести наступ на Летичів, котрий був зайнятий відомим «воєнкомом» Араловим-Арським, племінником доктора Аралова. «Стежі» (*розвідники – авт.*) доносили отаману, що більшовики очікують його наступу по Літинському шляху, де копають окопи і виставили сторожу з кулеметами [16]. Я. Шепель зважаючи на те, що кулеметів в нього не було, не мав змоги вступити у відкритий бій з Араловим, але й впустити нагоду піймати Аралова не хотів. Порадившись зі штабом, повстанці пішли на хитрість і зайшли в тил Аралову з Вовковинського шляху, пустивши «вперед маленьку ватагу з червоними значками». Більшовицька залога на мості спинила ватагу, і почала з нею мову, в цей час повстанці підтягнули свої основні сили до мосту й захопили міст. Повстанці кинулись через міст в місто, де зустрівши кінноту після короткого бою «знищили її дощенту». В Летичеві повстанці вбили командира караульного батальйону і в «склепах» (*складах – авт.*) більшовиків знайшли велику кількість кулеметів і рушниць, які роздали населенню села Війтівці. Очікуючи можливого наступу повстанців, більшовики всіх заарештованих українців відправили з Летичева в Деражню. Я. Шепель звелів послати частину повстанців на переслідування більшовиків. На жаль, повстанцям не вдалось догнати більшовиків і визволити заарештованих, частині не вдалось, але вони змогли прогнати зі ст. Деражня 18 ешелонів червоних окупантів [17, с.2-3].

Оцінюючи повстання весни 1919 р. на Поділлі, червоний начдив Ленговський зазначав, що саме «бідняцькі райони Літинського і Летичівського повітів дали особливо значний підйом бандитизму. Повстання було піднято під григор'ївськими гаслами: проти насильницької комуні, проти євреїв-комісарів, на захист релігії і за «вільні ради» – без комуністів». Варто відзначити, що виступаючи проти більшовицького терору, Я. Шепель водночас, «не тільки не кривдив, а й захищав» єврейські родини, які не підтримували більшовиків, а деяких із них навіть використовував в повстанських цілях. За наказом отамана забезпечувався захист усього мирного єврейського населення від кримінальних елементів. Відомий такий випадок. Коли отаман зайняв Хмільник, єврейський фабрикант Гер запропонував отаманові свою підтримку і Я. Шепель, зрозуміло, не відмовився. Кравці та шевці Гера пошили для повстанців козацьке вбрання: смушеві шапки з червоними шликами, кожушки, чоботи та інші речі. Отаман взяв під охорону Гера, його родичів і взагалі всіх євреїв, які не скомпрометували себе підтримкою окупантів [8; 11].

Тим часом повстання з Літинського повіту досить швидко перекинулося на Вінницький повіт. Впродовж травня-серпня 1919 р. включно, загопи

Я. Шепеля вели запеклі бої за губернський центр – м. Вінницю. Особливо жорстокими були бої 21-23 травня, коли повстанці захопили один із районів міста – Слов'янку. 23 травня в бою з повстанцями «загинув катюга українців Вінниччини, голова Подільського губревтрибуналу Євген Едельштейн». На бік переможних повстанців почали переходити червоні частини, зокрема, 17 травня на їхній бік перейшов півескадрону Подільської НК у складі 45 вершників. Запеклий ворог українства В. Антонов-Овсієнко згадував про ці події: «На 19 травня в районі Літина банда до 2.000 осіб з двома гарматами наступає на Вінницю... Крім кінного загону Подільської НК, до банди примкнула частина нашої піхоти з однією гарматою. 21 травня банда увірвалася у Вінницю, зайняла дім арештантів... Наші втрати великі – вбито багато мобілізованих комуністів, серед них голова трибуналу – Євгеній Едельштейн, контужено Чарова, політкома Бесарабської бригади». 20-24 червня об'єднані сили отаманів Волинця, Саранчі, Тищенка і Шепеля вели запеклі бої за Вінницю в районі вулиці Пироговської, Садків та польського цвинтаря. Однак більшовики, завчасно попереджені полковником Маковським, змогли відбити атаки повстанців за допомогою бронепоезда, які зазнавши втрат, були змушені відступити. Загалом війська Я. Шепеля діяли проти більшовиків на Калинівщині, Козятинщині, Літинщині, Хмельниччині, у Вінницькому повіті та частині території нинішньої Хмельницької області. Подільський козак Яків Чекірда (*уродженець с. Іванківці Проскурівського повіту*), що воював в загонах Я. Шепеля згадував: «Постійний загін Шепеля складався з півсотні кінноти, але коли потрібно було підняти на боротьбу тисячі зо дві – зо три людей, то це робилося в дві-три години, бо кожне село виставляло до двох сотень озброєних людей. Більшість загону становила сільська інтелігенція: вчителі, писарі, семінаристи, діти священників, дяків та добрих господарів. Всіх об'єднувала люта ненависть до московського окупанта та неймовірна завзятість у бою. Майже кожний козак із його ватаги носив у своєму серці велику тугу – то по замордованому батькові, то по згвалтованій сестрі чи жінці, а то і по всій замордованій родині, і кожний старався при нагоді залити цю тугу ворожою кров'ю» [8; 11]. Прикладом є повстанець Іван Паламарчук на прізвисько «Смерть», родом із села Івчі. «Летячи на коні в атаку на більшовиків, він завжди співав: «Гей, пан, чи пропав, двічі не вмирати, нам допоможе св. Юрій і пречиста Мати». Його боялися навіть свої, а він не знав страху. В одному з боїв, коли товариші залягли під кулеметним вогнем, він сам полетів на більшовицький кулемет, відсік голову кулеметнику. Але другий номер встиг відскочити вбік і звалив сміливця з револьвера. Отаман Яків Шепель дуже поважав Івана і тому ховав його з великими почестями» [11]. Базою повстанського руху на Вінниччині, як і в цілому в Україні, було село, яке «підтримувало повстанців морально,

постачало їх харчами, частково одягом, взуттям і приміщеннями. Зброю, військовий виряд і одяг повстанців здобували самі під час боїв з ворогом чи з запасів по містах, найчастіше при відступі окупаційних військ. Повстанці одержували також зброю та стріливо і від місцевого населення, що здобувало їх під час розвалу російської армії» [6, с.2118]. «Протягом всього мого повстанського шляху, – згадував Яків Шепель, – я зустрічав цілковите співчуття і допомогу селян. Займаючи яке-небудь село, я зараз же збирав сходи, на яких виносились постанови про обов'язкову підтримку повстанського руху. Всі, хто одмовлявся вступати в лави повстанців, виганялись селянством, і то навіть і вбивали» [8; 17, с.2-3].

Влітку 1919 р. на Поділлі з'явився новий ворог – Добровольча «біла» армія. Білогвардійці захопили станцію Жмеринку, яка з'єднувала Південь та Захід України з північними районами, але Я. Шепель «не церемонився з московськими «казачками» генерала Денікіна» і вибив «вишколених і надзвичайно добре озброєних денікінців зі Жмеринки. В руки повстанців потрапили величезні запаси мануфактури і продуктів харчування». Отаман розгорнув проти білогвардійців такі широкі дії, що ті змушені були визнати отамана собі за рівного і білогвардійський «шляхетний» генералітет запропонував Я. Шепелю бойову співпрацю проти більшовиків. Але отаман на компроміс не пішов і, незважаючи на обіцянки денікінського полковника Перевалова озброїти повстанців, відмовився проводити з ними будь-які переговори. Невдовзі білогвардійці відкотилися до Чорного моря, а Поділля «вкотре залила червона пошесть» і отаман знову «стає на герць із московською комуною – і б'є ординців» у районі Вінниці, Лещичева, Літина, Меджибожа, Старокостянтинова і Хмільника. Зрозуміло, що ім'я отамана не сходило з уст подільських селян і якщо «сприймати на віру їхні розповіді, то виявлялося, що Я. Шепель в один і той же день бив більшовиків одночасно у кількох повітах Подільської губернії». Такі «перебільшені чутки про його успіхи виказували повагу селян до отамана, віру у те, що він звільнить їх із пут більшовицької неволі» [8; 11].

22 червня 1919 р. на ст. Майдани Я. Шепель вдруге зустрівся з «воєнкомом» Араловим-Арським. Повстанці займали станцію й село, що лежало недалеко від неї, але розвідка донесла отаману, що вони «оточені частиною Аралова кількістю в 200 чол. з кулеметами та набоями». Отаман зважаючи на те, що в нього було всього 150 чоловік піхоти й невелика кількість набоїв, знову взявся «за старий спосіб обходу ворога». Я. Шепель з п'ятьма козаками перебравися в тил вояків Аралова і почали стріляти з рушниць і кулемета, що спричинило несподіванку серед більшовиків, яка «не піддається ніякому опису». Зокрема кіннота окупантів «кинулась втікати з переляку, відкрила стрілянину по своїй же піхоті, де зробила так само надзвичайний переполюх. Під Араловим під час переполюху було за-

бито коня і він на наших очах тікав без шапки разом з своєю піхотою. Наша частина була увільнена, і ворог залишив на місці велику кількість забитих своїм же військом» [17, с.3].

Невдовзі, після боїв під Вінницею, повстанці 28 червня і 5 липня 1919 р. поперемінно захоплюють Літин. Вплив і зростання повстанських військ Я. Шепеля набувало все більшої сили і наприкінці липня в районі с. Трибухи Я. Шепель об'єднує своє військо із загоном отамана Саранчі, в якого було 80 чоловік при 1 кулеметі. Об'єднаний загін 27 липня під командою Я. Шепеля отримав назву I-а Подільська дивізія селянських повстанських військ у складі 14.500 багнетів і спільно з групою військ Армії УНР Ю. Тютюнника та вояками УГА брала участь у визволенні Жмеринки та Вінниці від більшовиків [8; 10].

Генерал-хорунжий Армії УНР, командир «залізної дивізії» Олександр Удовиченко про ці події згадує: «Прибув отаман Шепель з Летичева, і його повстанці приєдналися до 5-ої та 12-ої Повстанських дивізій, сформованих раніше з метою забезпечити повстанцям провід та підготовку для ведення регулярної війни. Бойовий запал цієї групи був великий, але відчувався брак досвідченого командного складу, налагоджених штабових апаратів, старшин генштабу та артилерії». Поручник 5-ї Сокальської бригади УГА Павло Лах, який напередодні штурму Жмеринки зустрівся з Я. Шепелем, згадує: «З оповідань селян виходило, що цей Шепель якийсь характерник, що з кожної небезпеки потрафить виплисти на верх. Він являвся месником селян за кривди, нашошені народові червоними солдатами і «чрезвычайними комісіями». При столі, над картою Жмеринки побачив я отамана. Я вклонився йому, на що цей став і подав мені руку. Я побачив перед собою молоденького козака, нижче середнього зросту, стрункого. На його високе чоло був закинений козацький чуб, а решта голови була низько підстрижена. Лице його було виголене, вусів не носив жодних, так що був подібний до двадцятилітньої дівчини». Родом він із села Вонячин, мешканці якого «відзначаються національною свідомістю і великою ненавистю до всього, що нагадувало б червоних комісарів. Дев'ять місяців село ще в злуці з двома іншими, Івчем і Соснами, сміло ставило чоло набігам червоних банд з Винниці і Хмільника. Мені вже здавалось, що я в якімсь свідомім галицькім селі» [8].

Українська Галицька армія, перебазувавшись на Поділля, була досить грізною силою, а її прихід «сприяв підвищенню морального і бойового духу армії УНР, вселяв надію на успіх» [18, с.25]. 29 липня 1919 р. 4-а бригада УГА, яка днем раніше була ще в Солобківцях, переможно вступила разом із частинами УНР у Проскурів [19, с.55], і парадним маршем пройшла вулицями міста та рушила далі до Гринівців, де наштовхнулася на опір противника [20, с.21]. Станом на 30 липня під контролем галичан

були всі переправи через Бужок – від Ярославки до Орлинців, західніше переправи контролювали УСС [19, с.73]. 31 липня 21-а бригада однією своєю сотнею зайняла Меджибіж, а 18-а бригада розташувалася, як резерв, у Проскурові. Для повного оволодіння районом над річкою Бужок частини 4-ї бригади зайняли Пашутинці, а її розвідка дійшла до Западинців. Група А. Бізанца 1 серпня увійшла в Летичів і Меджибіж [20, с.21-22]. Вже на початок серпня, в результаті отриманих перемог, об'єднані українські армії здобули плацдарм для подальших наступальних операцій. Він розташовувався з півночі по лінії р. Бужок (УСС), Меджибіж (21-ша бригада), Деражня (7-ма бригада), околиць Жмеринки (група Ю.Тютюнника); з півдня і заходу його межі проходили по річках Дністер і Збруч, зі сходу – по лінії Вапнярка-Яруга (3-тя дивізія) [21, с.78]. Проте така співпраця з УГА тривала не довго, частини УГА перейшли на бік Добровольчої армії, але все ж негласно допомагала армії УНР чим могла [21, с.117]. Зокрема командуючий українськими військами в Зимовому поході М. Омелянович-Павленко був повністю впевнений в галичанах і ні на хвилину не вагався прориватися чи ні через район розташування їхніх підрозділів [22, с.17; 23, с.241]. Прорив відбувся 7 грудня і вояки УГА не робили жодних агресивних дій проти військового угруповання УНР. Під час прориву кінний відділ отамана А. Долуда (40 осіб) перейшов фронт у районі Хмільника, де діяли повстанці отамана Я. Шепеля [21, с.117]. Повстанський отаман співпрацював з Армією УНР [24] і сприяв А. Долуду в перемовинах з командиром 2-ї галицької бригади сотником Б. Шашкевичем, і відділ армії УНР безболісно прорвався в тил добровольців [25, с.181].

Вояки УГА перебуваючи на теренах Поділля проводили заходи, спрямовані на покращення ставлення подолян до галицького війська. Найбільш дієвим стало «ходіння в народ», зокрема, проведення масових віч (*зібрань*), що часто супроводжувалися виступами стрілецького хору, який виконував народні, патріотичні пісні. Проте все ж мали місце непорозуміння та конфлікти між подолянами і галичанами, тому Бюро пропаганди відразу взялось за роз'яснення мети передислокації УГА [21, с.154-155] і з цією метою 12 серпня провело зустрічі з членами волосної управи в Меджибожі. Галичани вели бесіди з метою встановлення порозуміння з місцевими жителями і підвищення їх національної свідомості, а перед виборами управи покинули зібрання, щоб не було розмов про військовий тиск на свободу виборців [26]. Подоляни також допомагали воякам УГА частково розв'язати продовольче питання. Так, селяни Меджибожа, через декілька днів по зайнятті Проскурова, дізнавшись, що група галичан, яка розташувалась у місті, має велику потребу в хлібі, привезли їм 15 пудів борошна [27]. Селяни Бахматівки з власного почину дали безкоштовно харчі для кількох відділів армії [28], а жителі с. Вербівці передали в дар га-

лицьким воякам значну кількість сала, круп, м'яса, хліба [29, с.60]. Проте ці пожертви не могли суттєво поліпшити харчове забезпечення галицького війська [21, с.188]. Навзамін у низці випадків галицькі лікарні допомагали місцевому населенню [30, с.125] і хворим повстанцям. Так, при повстанському загоні отамана Я. Шепеля вони посприяли організації санітарної служби, особливо виділявся лікар Т. Яцик [31, с.285].

В. Клодницький пише, що в «своєму житті передніше я повстанців не бачив», а будучи вояком УГА, «я чув, що в Наддніпрянській Україні є повстанці, які мають своїх отаманів». «В моїй уяві, – згадує він, – отаманом «міг бути якийсь відставний генерал, що рештки свого вояцького життя хотів віддати Українській Державі». В. Клодницький та кілька старшин УГА маючи наміри зустрітися з отаманом Я. Шепелем, «заїхали до якогось хутора-економії» і «побачили щось із 100 верхових коней» арабської, подільської, української породи та звичайних сільських конят, «осідланих, але без ніякої варті». «На одних конях були порядні сідла та із срібними пряжками, вуздечки, інші мали під сідлами прекрасні чорні коци, а ще інші якісь ковдри, і замість вуздечок мали мотузи на шиї. Оглянувши якусь хвилину той табун коней, з яких одні обгризали овочеві дерева, а інші чухалися, ми почали гукати, щоб обіззався хтось із людей». При парадному вході в будинок їх затримала варта, і один із вартових пішов доповісти, що галицькі старшини хочуть бачити пана отамана Я. Шепеля. Незабаром вийшов «здоровенний козарлюга, гарно одягнений, і представився, як отаманів осавул, підполковник Григорій Барський». Він завів прибулих до кімнати, «виповненої тютюновим димом та самогонним сопухом», де із кількома старшинами сидів і сам отаман. В. Клодницькому та старшинам УГА вийшов 22-літній, «маленького росту чоловік і представився, як отаман Я. Шепель. Він швидше скидався на гарну дівчину, яка обстригла й обголила свою косу, залишивши тільки оселедець, аніж на «боевого отамана». Повстанці запросили прибулих «до стола й погостили хлібом, салом та самогоном». Прибулі представники УГА із отаманом перейшли до окремої кімнати, щоб обміркувати завдання щодо Межирова. Розклавши мапу, В. Клодницький хотів зорієнтувати Я. Шепеля, де більшовицькі, а де позиції вояків УГА, але отаман відповів, що мапи не потребує, адже в районі Жмеринки «дуже добре знає кожний крок місцевості, а піде на позицію зі своїми козаками тоді і туди, коли й куди» йому накажуть. Згідно домовленості в 3-й годині ранку 8 серпня 1919 р. на підмогу воякам УГА прибув загін Я. Шепеля, що налічував 200 кіннотників і 300 піхотинців. В 5-й годині ранку галицька піхота пішла в наступ і «зайняла на правому крилі приблизно 2 км фронту», взявши в полон біля 100 людей і здобувши 4 скоростріли. В 6-й годині ранку до правого крила галичан «під'їхав більшовицький панцерник і фланговим вогнем, на коротку віддаль, почав

бити по піхоті, яка зайняла близько 2 км більшовицької позиції», що викликало паніку і вояки УГА почали панічно відступати. Ситуацію виправив отаман Я. Шепель, кіннота якого «чвалом погналася до панцерника і здобула його» «із невеликими втратами в людях і конях». Вже невдовзі вояки УГА із панцерника почали «фланговим вогнем обстрілювати лінію, з якої галицькі частини були відступили. Від полудня майже до пізнього вечора ішов бій за межирівський причілок, з якого вночі більшовики відступили». Про перебіг здобуття Межирова вночі в штаб Дієвої Армії було надіслано донесення, а вже удосвіта вояки УГА дістали наказ – наступати на Жмеринку, яку вони здобули в 7-й годині ранку 9 серпня 1919 р. А в 8.30 ранку відділи отамана Ю. Тютюнника ввійшли в Жмеринку. Панцерника, що його захопили повстанці Я. Шепеля, вояки УГА передали отаману Тютюннику, під команду якого перейшов загін отамана Я. Шепеля [12].

А вже невдовзі, 19 серпня 1919 р. у Вінниці ховали «23 нещасні жертви більшовицького терору. Серед них – українці, великороси, поляки, євреї. Їх з'єднала спільна доля та жорстока смерть. Повна, жадлива рівноправність. Страшний, але великого зміслу «інтернаціоналізм»: з'єднання в обіймах смерті людей ріжньої крові, зросту, світоглядів. А коло їх домовин друге з'єднання, з'єднання живих, але з розшарпаними жалем та скорбю серцями... Це теж – своєрідній «інтернаціоналізм». Хто вони, ці нещасні живі люде, нас зараз не цікавить. Для нас досить того, що вони люде, що в їх грудях б'ється людське серце, яке вимагало любови, спокою та справедливости. Від них відняли все, що було для них найціннішого, відняли без розсліду, без суду, без найменшої згоди з правдою та справедливістю. Від дітей відірвали батьків, від батьків дитину, від дружини дружину... Вбили хлопця лиш за те, що не застали вдома батька, замурдували других лиш за те, що принесли батькові деякі речі. Верх людської жорстокости й дикости! Сьогодні трупи замордованих будуть віддані землі і на цвинтарях з'явиться кілька нових могил. Віримо, що ці могили будуть не тільки могилами жертв. Ні, вони будуть одночасно і могилами більшовизму. Вони будуть також і пам'ятниками людожерської більшовицької влади» [32].

У вересні 1919 р. Я. Шепель займається мобілізацією населення Літинського повіту до очолюваної ним 9-ї Залізничної дивізії Армії УНР. 28 вересня відбулась урочиста подія в житті молодого отамана, «в рідному селі Вонячин він одружився з донькою начальника Літинської пошти, ученицею 8-го класу Вінницької гімназії Фаїною Кирилівною Вітковською (з 1920 р. вона на еміграції в Польщі, а після загибелі Якова Шепеля, в 1923 р. вийшла заміж за естонського офіцера, який служив при американській місії Союзу Християнських молодих людей в Щолково)». Влаштуваючи сімейне щастя отаман водночас продовжує безкомпромісну боротьбу із ворогами України. Так, наприкінці жовтня він тимчасово об'єднує свій

загін із галицькою військовою залогою м. Хмільника в бригаду. Начальна команда УГА призначила Командиром бригади за наказом Начальної команди УГА став В. Колодницький. Я. Шепель очолив кавалерію «Козацького загону», а згодом деякий час командував бригадою після поранення В. Колодницького [8].

Під час Першого Зимового походу Я. Шепель взаємодіяв із частинами Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка і показав себе свідомим українцем та державником. Особливо коли отаман О. Волох підняв 1 грудня 1919 р. у Любарі заколот проти української влади. Я. Шепель засудив цей антидержавний вчинок, а на вимогу О. Волоха піддатися під його накази, Я. Шепель вислав йому мішок цукру з листом: «Як тобі гірко там в Любарі, то я посилаю Тобі осолоду» [8; 10].

В грудні 1919 р. Україна опинилася в руках Добровольчої армії, а рештки військ УНР подалися в запілля ворога. Отаман Я. Шепель знову мобілізував своїх повстанців, з якими оточив важливий для добровольців стратегічний пункт Жмеринку. Проти повстанців із Жмеринки «виїхало два панцирники, які обсіпали їх таким шаленим вогнем, що ті не знали, куди ховатись і як спасатись». Один із повстанців, циган за походженням Альоша Кушнірив, випадково врятував положення. Він, намагаючись спасти свого англійського скакуна, а вірніше шкапу циганського походження, «сів на нього і чкурнув у бік, де, здавалося, ворога не було чути», але, «на його біду, напорівся він на польову варту» з вояків УГА, які на той час були союзниками добровольців, а в цьому бою «захищали підступи до бронепотягів». Зрозумів Альоша, що «нікуди подітись, запозичив, як то кажуть, у вовка сміливости, погнав в кар'єр коня, а сам, що було духу, лементує до галичан: «Повстанці Шепеля захопили Жмеринку! Шквар з кулеметів». Вояки УГА подумали, що Альоша, – це посланець із Житомира, і «шпарнули, та ще як... Бронепотяги, почувши на своїх тилах огонь, ушилися, куди – це і до нині невідомо. На Жмеринці ще гірше було, там не знали, куди тікати і переховувалися у місцевого населення. Коли повстанці увійшли в Жмеринку, вони не знали, де подіти все те майно, що залишили добровольці. Закликали зі села Іпчи 400 возів, навантажили різним добром, однак усього не забрали». Не довго гуляв по тилах Добровольчої армії Я. Шепель, адже денікінці несподівано відступили до Одеси, а їх місце заступили більшовики. Для отамана випали часи жертвенної праці: Вінниця, Летичів, Літин, Меджибіж, Старокостянтинів і Хмільник, «це був єдиний район, де більшовики не почували себе господарями». Більшовики виб'ють його з Меджибожа, а він вже верховодить у Хмільнику, оточать великими силами Хмільник, а він вже наводить лад у Летичеві. Врешті-решт більшовики «махнули на нього рукою, не чіпали, мали свої гріхи, які вигідно було під такий час звалити» на Я. Шепеля. Отаман користався з «такої нагоди і провадив працю у іншому напрямку» [13, с.7].

Ніби підкреслюючи свою сміливість, отаман неодноразово ходив у розвідку в саме лігво ворога. Хоробрість і винахідливість Я. Шепеля породжувала різного роду чутки серед селян. Наприклад, розповідали, що одного базарного дня у Вінниці, на майдані «звернулася до селян з промовою старенька підсліпувата бабуся», яка спираючись на палицю, «гостро і влучно почала глузувати з більшовицької влади» та улещувала селян: «Що ви за українці! Ви дбаєте лише про своє пузо. Скажіть на ласку Божу, чого ви сидите, стуливши ось так руки? На що чекаєте? Ідіть добрі люди у Трибухівський ліс, де зустріне вас отаман Шепель, він дасть вам добру пораду, що робити». Селяни «покидали і воли і вози, оточили навколо бабусю та тільки потакують їй! «Це наша бабуся! Правда, правда твоя, бабусю! І де оце ти золоті такі слова винайшла! Будемо всі в Трибухівському лісі!» [8; 13, с.7]. На базарі появилася «більшовицька міліція, певно довідалася про агітацію на майдані», але «від бабусі і сліду не лишилося... то був отаман Шепель» Отаман провівши агітаційно-підготовчу працю «давав наказ своєму начальникові штабу сотникові Особливому (*нізній сотник Саранчі*) про виступ. На селах і хуторах пішов незвичайний рух, селяни викопували з-під землі рушниці, набої, з-під стіжків соломи вигрібали кулемети, гармати, з лук та лісів приводили коней. На протязі дня все було напоготові до виступу» [13, с.8].

У січні 1920 р. на Вінничину повертається «червона комуна» і Я. Шепель знову стає до боротьби з нещадним ворогом, «зводячи бої» під Вінницею, Летичевом, Літином, Меджибожем, Старокостянтиновом і Хмільником. Яків Шепель був надзвичайно сміливою і відчайдушною людиною. Підкреслюючи свою сміливість, отаман сам неодноразово йшов ходив у розвідку в саме лігво окупантів, використовуючи ризиковані трюки у запіллі ворога. І скрізь виходив живим і неушкодженим, адже був надзвичайно «доладний у справах конспірації та агентурної праці». Наприкінці зими 1920 р. Я. Шепель замислив похід на Винницю. «Треба було розвідати конче у Винниці, якими силами оперують більшовики і де розміщені їх штаби». На початку весни отаман у «першого стрічного дядька купив пару волів і воза за 350 рублів у золоті, наготив на воза сіна і різки і тихенько подався на Вінницю. «Гей! цабе! Щоб ви повиздыхали! – ремствував він на волів, коли минала воза більшовицька розвідка. Поблизу Вінниці зупинила його польова варта: «Куда прьощ, чортова кукла? Повилазило, чи що? – огризнувся отаман – не бачиш? Тьфу на ідіота! – сплюнув старший з них. Матері своїй під спідницю, – побажав Шепель». При такій «приємній» розмові варта реквізувала отаманське сіно, винагородивши Я. Шепеля квітом (*квитанцією – авт.*) замість грошей. У Вінниці наш штаб обміняє квітанцію на деньгі, – обнадіяли вони отамана на прощання». Отаман під виглядом селянина, якого пограбували червоні, з квітанцією яка в його

руках була «прегарним документом», він об'їздив всю Винницю та майже всі советські установи, розшукуючи штаби і вимагаючи від них грошей за забраного воза й сіно. Скрізь зустрічав він одну відповідь: «Кулак, міроєд! Ми ревалюцію спасаєм, а ти деньгі... Вон отсюдава, сволочь!». Його не дуже бентежила грубість окупантів, адже провівши таким чином детальну розвідку, отаман виконав своє завдання. Незабаром Я. Шепель із своїми козаками вдруге визволяє Винницю від більшовиків. Про це з сумом згадують советські історики: «Отаман Шепель 23 лютого захопив Винницю. Бій був чотири дні. В руки Шепеля дісталося майже все майно, яке більшовики вziali у Денікіна» [8; 11; 13, с.6].

Проте надовго втримати Винницю, як і інші міста повстанці не змогли, і відступили під тиском численного ворога в ліси [8]. В березні 1920 р. повстанці Я. Шепеля діяли на Вінниччині, біля Літина та Хмільника [10]. В квітні повстанці в черговий раз спробували вибити більшовиків із Винниці, однак окупанти, використавши всі наявні ресурси, після двогодинного бою витіснили шепелівців із міста [8].

У 1920 р. влада на Летичівщині постійно знаходиться у перехідному стані. За душу селянина боролися різні армії і режими – більшовики, гетьманці, денікінці, петлюрівці, поляки, – але всі вони були неспроможними забезпечити порядок і стабільність, а скоріше навпаки – вершили «революційне правосуддя», погроми, реквізували та конфіскували майно селян [33]. За деякими відомостями влітку 1920 р. Яків Шепель разом із отаманом Ільком Струком приймав у Проскуріві Симона Петлюру [8; 13, с.8]. П. Стегній характеризує організацію Другої (Північної) Повстанської Групи та п'яти її повстанських районів (від 6-го по 10-й), пише, що вона «займала територію окреслену лініями: ріки Прип'ять і Дніпро, залізниця Черкаси-Вапнярка до Ямполья, ріка Дністер, польський кордон» [34, с.139; 35, с.11]. Група в основному співпадала з межами Північного повстанського фронту, окресленими за планами повстання від 27 вересня 1920 р. Терен 6-го повстанського району охоплював Вінницький, Жмеринський, Кам'янець-Подільський, Літинський, Могилівський та Проскурівський повіти, Ново-Ушицький район [36, арк.1], а повстанками діяли у Бабчинцях, Винниці, Вовковинцях, Деражні, Жмеринці, Кам'яні-Подільському, Колодієвці, Котюжанах, Літині, Могилеві, Проскуріві, Фрамполі (*нині с Косогірка Ярмолинецького району – авт.*), Ямполі [35, с.11; 36, арк.1]. Начальником району був полковник Я. Шепель, який разом із штабом і загonom прийшов на Поділля з району Корця, де діяв спільно з повстанським отаманом Струком у Чорнобильському повіті, але під тиском червоних військ відходить на територію, підконтрольну українсько-польським частинам [8; 13, с.8]. Свій загін отаман розбив на ряд груп, які прикріпив до певних районів [8; 37, с.53-78; 38, арк.148], а сам осів

в околиці Літина. При цьому в 6-му повстанському районі активно діяли загони отаманів Орла, Соломінського, Соколовського, Артема Онищука та ін. [35, с.11]. Отаман Орел-Гальчевський в своїх спогадах пише, що штаб Я. Шепеля складався з п'ятох братів Паньковецьких, що мали великий вплив на отамана. З часу свого прибуття на Поділля Я. Шепель вів себе пасивно і сидів у Хмільницькому лісі під Тернівським Майданом, чекаючи армії Ю. Тютюнника [39, с.124-154]. Я. Шепель отримавши від С. Петлюри завдання підготувати повстання на теренах 6-го повстанського району, продовжив збройну боротьбу проти жидівсько-московських окупантів і вже 1 листопада повстанці Я. Шепеля вибили окупантів з Вінниці [10]. Після укладення зрадницького по відношенню до України перемир'я, а згодом і договору між Польщею й Москвою, залишки українських військ 21 листопада 1920 року змагання регулярної Армії УНР було припинено і її воєки на довгий час були інтерновані. Проте повстансько-партизанська боротьба українців продовжувалась і Я. Шепель ще деякий час залишався на своїх землях. Перебрався врешті до Польщі, отаман із частиною своїх козаків перебував у польському таборі для інтернованих українських воєків «Ланцут», де були розмішені: інтерновані частини 5-ї Херсонської дивізії полковника А. Долуда, запасні армійські частини генерал-хорунжого Н. Никоніва, Спільна юнацька (*старшинська*) школа (400 курсантів) генерал-хорунжого М. Шаповала, Окремий кордонний корпус генерал-хорунжого О. Пилькевича, а також цивільні особи. Деякий час Я. Шепель працював при штабі генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, допомагаючи готувати всенародне повстання 1921 р. на Україні [8; 13, с.8]. Головний отаман військ УНР С. Петлюра, оцінюючи бойові заслуги подільського отамана в квітні 1921 р. висловився: «Аби я мав під рукою 3-4 отаманів таких, як Шепель, певно, що в осені були би всі дома», а «я би давно сидів у Києві». Така була слава про отамана Якова Шепеля [8; 9; 13, с.6].

На теренах Поділля Я. Гальчевський разом із своїми колишніми повстанцями з лютого по березень 1921 р. створив повстанські осередки в межах Вінницького, Летичівського і Літинського повітів [34, с.139]. Вже в середині лютого навколишні села закипіли, опираючись більшовицькій мобілізації. Повсталі селяни ховалися по лісах, втікали із зброєю з Червоної Армії. Загони повстанців стихійно формувалися в боях із більшовиками, що приїхали ловити «дезертирів». На початку квітня Я. Гальчевський зібрав свій загін і на нараді в лісах Уладівки (*Купорів Яр*) отаман взяв псевдонім «Орел», а загін, що складався з 3 сотень, отримав назву «Повстанський відділ Отамана Орла» і почав діяти 15 квітня. Діяльність «Орла» більшовики розцінили як повернення Я. Шепеля [39, с.15-85]. На початку лютого 1921 р. спалахнули повстання проти продрозкладки. Так, у Ямпільському повіті взяли за зброю 12 тис., а в Могилівському – 5 тис.

селян. Надіслані для придушення повстання військові та міліцейські частини заарештували біля 400 чоловік із с. Бабчинець, а біля 300 страчено [40, арк.52]. На початку травня 1921 загін «Орла» мав вже 150 вершників. А коли на Поділля завітав отаман Пугач, разом із ним Орел пішов на Київщину, де зустрівся з Командуючим групою Карим і приєднався до нього [39, с.50-107; 41, арк.9].

1 липня 1921 р. Яків Шепель з Іваном Паньковецьким за наказом Ю. Тютюнника, переходить Збруч, прямуючи до Літина, в районі якого мали підняти повстання. «За пазухою і в кишенях мали вони дешевенький крам – нитки, голки, панчохи, – самі удавали зі себе звичайних дрібних контр-абандистів. Перейшли Збруч і, на тобі, де не візьмись, суне на них червоноармієць. «Стой! Ваші документи?». Шепель липнув очима раз-другий на червоноармійця то на Паньковецького, почухав потилицю, почухав ще десь поєначе, а потім як заголосить, ніби по покійнику, як накинеться на Паньковецького: «Он-бач! Мама казали, щоби взяли документи. Ой, що будемо робити, як спасти нам крам!» «Не спасьош брат! – звеселився червоноармієць, почувши про крам. – Давай сюда крам. Можеш, сопляк, уходишь по добру і здорову. А ти, брат, того... підозрітельний, – звернувся він до Паньковецького. – Пойдьом, со мной в караулку» [13, с.6]. Після довгих митарств і різних пригод вони дісталися до Трибухівського лісу, що належав колись графові Гроховському. У лісі на них чекали Тодось і Харитон Паньковецькі, Мандриляк та інші, що перейшли Збруч перед отаманом, як його авангард [13, с.8]. Вже другого дня на телеграфних стовбурах поздвож шляху були подані оголошення такого змісту: «Цього числа я повернувся з відпустки і приступаю до виконання своїх обов'язків. Всім, хто був відпущений мною на відпочинок, наказую прибути в Трибухівський ліс для реєстрації. Отаман Шепель» [8; 11; 13, с.6]. За який не-будь тиждень, два, і отаман Я. Шепель «мав у своєму розпорядженні декілька сотень добре вишколених козаків. Про харч, одяг, зброю отаман не турбувався, щодня все це місцеве населення підвозило до ліса, і так організовано і педантично, що здавалося, ніби цією справою керує досвідчений інтендант» [13, с.8]. Трибухівський ліс, це ліс біля села Трибухи (*нині Літинський р-н, Вінницька обл. – авт.*), що розкинулось на трьох пагорбах, на лівому березі річки Згарка, притоці Згара, вперше згадується в документах XVI ст. В 1578 р. поселення відносилось до Меджибожа (*вірніше його власником був власник Меджибожа – авт.*) [42]. На ніч навколо лісу і на великих шляхах була виставлена сторожа, яка перевіряла всіх, хто проходив чи їхав поблизу лісу. Першим сторожа заарештувала політичного комісара з особистими дорученнями від Совнаркому – матроса Сердюка, який на прохання показати документи, огризнувся: «Ви знаєте, хто я? – визвірився він, перечислюючи всі свої титули високого службового положення». А

зрозумівши, що перед ним повстанці, почав викручуватись, що давно шукає «влучного менту дістатися до повстанців, аби з ними прислужитися Україні» [13, с.8].

М. Середа в праці «Отаманщина. Отаман Шепель» (Львів, 1930) вказує, що червоноармійці прозвали Я. Шепеля «Ванькою-встанькою», тобто порівнювали його з цікавою добре відомою в Росії лялькою, «яким кінцем або боком не поклади її на тверде місце, вона зараз схопитися на ноги». Більшовицька преса багато разів, «приймаючи бажане за дійсне, радісно повідомляла, що «банди» Шепеля ліквідовані назавше, а самого Шепеля перевезено до Москви. Але минав тиждень, другий проходило небагато часу і хтось у ночі розкидав на вулицях Вінниці, Літина, Летичева, Проскурова, або в іншому місці, заяви отамана про те, що він повернувся з відпустки і наказує всім повстанцям прибути в Трибухівський ліс» [8; 11; 13, с.6]. Щоб знищити український визвольний рух, влада «робітників і селян» із Москви не гребувала нічим. Про злочинні методи боротьби із повстанцями та селянами, що їх підтримували, свідчить відозва «особотдела» 14-ї советської армії Семена Аралова: «Враховуючи місцеві умови, а також психологію партизана-бандита... в районі Хмельника і Литина... під виглядом продзагону... було надіслано загін Особвідділу на чолі з тов. Чернобильським, у результаті, надівши маску, загін перетворився на «повстансько-протисовецький». Їм було випущено відозви з пропозицією з'явитися на з'їзд усім, хто є ворогом Совецької влади. План виявився вдалим... деякі села надіслали своїх представників. Більшу частину цих бандитів було піймано і розстріляно, майно їхнє конфісковано, а будинки спалено. Ті із сіл, котрі надіслали на з'їзд делегатів, жорстоко покарали». Піддавшись на чекістську провокацію загинув перший керівник штабу загону Я. Шепеля Микита Кулик [8].

В серпні 1921 р. загін Я. Шепеля нараховував 90 чоловік і базувався у Соломиському лісі Хмельницького району. На початку вересня відбувся бій повстанців на чолі з Я. Шепелем «із загonom 10-го червоного козачого полку в лісі біля с. Дяківці, внаслідок якого було поранено 22 повстанці». 5 вересня повстанці вчинили напад на містечко Янів (*нині с. Іванів Калинівського району – авт.*) та здійснили напад на продпотяг, що рухався з Хмельника до Вінниці. Станом на 8 вересня загін Шепеля вже «складався із 120 піших та 60 кінних повстанців при 1 кулеметі «Максим» та 3 ручних кулеметах» і розміщувався в лісах у районі Уладівки-Кам'яногірки-Бруслинова-Миколаївки [8]. Отамани Карий і Орел повернулися у Вінницький повіт і потрапили до Я. Шепеля, який мало не розстріляв їх [41, арк.9]. Невдовзі помічниками отамана Я. Шепеля стали отаман повстанського загону «Орел» (*Яків Гальчевський*), Антон Бржесінський (*мешканець с. Пустовійти*), Федір Шмалій («Залізник») із с. Літинка, брати Пань-

ковецькі (с. *Вонячин*), а комендантом штабу – «Хмара» (*Семен Харченко*). 10 вересня в районі с. Почапинці Жмеринського району червоними було знайдено відозви Я. Шепеля, які закликали місцеве населення «припинити здачу продподатку, витратити радянські гроші і чекати швидкого приходу Петлюри». В ніч на 12 вересня загін Я. Шепеля у 30 вершників при 1 кулеметі вчинив напад на с. Сахни (*нині Летичівського району Хмельницької області – авт.*), де було вбито продагента, а також на Лознянський цукровий завод. Проте сприятливий для повстанців час збігав, ворог дедалі частіше робив облави, а сигнал про початок всенародного повстання із 3-за кордону не надходив [8].

Полковник Кушнір намагався підняти повстання в Летичівському повіті, де вже оперували загін місцевого ватажка Худяка, загін повсталих селян Ново-Ушицького району, загін Артема. Великі загони виникли в районі містечок Куяви, Деражні і Купини після прибуття Подільської групи [34, с.176]. На 1 листопада організаційна підготовча до повстання праця була закінчена, і Я. Шепель нетерпляче вичікував отамана Тютюнника, але той був «погромлений кіннотою Котовського» і така недоля загрожувала й отаману Я. Шепелеві. Невдовзі «значні сили більшовицької кінноти і піхоти з гарматами оточили зі всіх боків ліс і наближалися до яру, в якому містився його штаб. Коли «більшовицька лава досягла берега яру, вона помітила на дереві козака, який несамовито галасував: «Товариші, не стріляйте! Їжи Богу зараз злізу». «Слезай с...с!» – згвалтувала лава і кинулася до дерева. З дерева як ті горіхи, посипалися на них бомби, одна, друга... Счинилася нечувана паніка, утворився прорив, через який, як через широку браму, вийшли на вільний простір повстанці» [13, с.8].

Для з'ясування обставин щодо відсутності сигналу про початок всенародного повстання Я. Шепель збирається за Збруч, щоб потрапити до штабу Ю. Тютюнника і С. Петлюри, передавши командування загonom сотнику Євгену Добровольському. Однак не судилося отаманові повернутися в рідну сторону до своїх побратимів [8]. Загалом, Яків Шепель був фаталістом і казав: «Від ворожої руки я не загину» і, не помилився. Отамана над самим Збручем наприкінці вересня 1921 р. підступно убив «револьверовим стрілом» підсланий агент чекістів – його помічник Федір Паньковецький, коли отаман повертався з Галичини на Літинщину з новими інструкціями для повстанців. За деякими даними зрадник навіть відрубав отаману голову, щоб мати доказ своєї відданості злочинній совєцькій владі і реабілітуватися перед більшовиками, але невдовзі вдячні більшовики знищили свого агента [8-10; 13, с.8; 24].

Взагалі ж у 6-му повстанському районі напередодні і під час Листопадового Рейду відбувся різкий злет повстанського руху. Так, 14 жовтня 1921 р. спалахнуло повстання в с. Віхровка, де селяни чинили збройний

опір продзагону. Повсталі створили загін і через ряд сіл рушили на м. Татариски. По шляху до них приєднувалися селяни навколишніх сіл. У містечка повстанці зіткнулися з батальйоном червоноармійців і після бою розсіялися. Між 28 і 30 жовтня почалися повстання в Проскурівському і Кам'янець-Подільському повітах, де виник ряд загонів чисельністю до 200-300 чоловік [34, с.176; 38, арк.148]. Вже першій половині листопаду всі вони розсіяні, бо незважаючи на чисельність не представляли серйозної сили [38, арк.252]. Проте аж до середини 1920-х рр. повстанці Я. Шепеля після загибелі свого отамана продовжували героїчну боротьбу на Поділлі, але вже під команду Якова Гальчевського «Орла», фактично ставши «залишенцями», і вписавши в українську історію сторінки нескороності і мужності Української нації [8].

Характеризуючи отамана Поділля Якова Шепеля, Р. Коваль пише: «Одним з основоположних міфів більшовицької пропаганди було твердження про класовий характер «Жовтневої революції», тобто боротьбу «пролетарських мас» проти «буржуазії» за звільнення від експлуатації людини людиною. Таким чином більшовицькі історики намагалися приховати національно-визвольний характер революції, яка відбувалася на теренах колись завойованої України. Оприлюднені десятки тисяч документів тієї доби з колись закритих архівів і спецхранів, однозначно стверджують, що в Україні війни між «бідними» і «багатими» не було. А саме більшовики тривалий час намагалися «расслоїть українське село», спровокувавши українців на братовбивчу війну. Нині ніхто із солідних, крім комуністичних, істориків не заперечує того факту, що Українська Народна Республіка впала внаслідок інтервенції з боку більшовицької Росії, а не внаслідок збройного конфлікту між українською «буржуазією» та українським «пролетаріатом». Біографія подільського отамана Я. Шепеля не тільки спростовує більшовицькі кліше про «куркульський» характер Української революції, але й свідчить про солідарність, яка існувала між українцями різних станів [11].

Яків Шепель «вигляд мав зовсім не бойовий, проте доладний в справах конспірації та агентурної праці». Та, попри свою зовнішність, він «завдяки надзвичайній сміливості, рішучості і зухвалості мав надзвичайний авторитет серед козацтва і селянства» Вінниччини і водночас «викликав страх серед більшовиків», його ім'я «не сходило з уст вінничан і повторювалось рівночасно» в багатьох повітах краю. Подоляни мусять пам'ятати, що саме козаки і селяни-повстанці на чолі з Яковом Шепелем тричі визволяли Вінницю від більшовицьких окупантів. Це повстанці Якова Шепеля «знищили ката української національної інтелігенції Вінниччини, голову Подільського губернського революційного трибуналу та члена губпарткому Євгена Едельштейна», чекіста Гойхера, ледь врятувався від справедли-

вої кари комуніст Тимошук та інші окупанти. Але, чомусь і досі, на 23-му році незалежності України, «іменами цих злочинців, на руках яких кров тисяч знищених українців» названі вулиці Вінниці» [8; 11; 13, с.6; 14].

7 жовтня 2011 р. активісти Вінницької обласної організації Всеукраїнського об'єднання «Свобода» вшанували повстанського отамана Поділля Якова Шепеля. В с. Городище Літинського району Вінницької області, на Батьківщині славетного отамана, на майдані місцевої школи, відбулися урочисті заходи. У них взяли участь громадські діячі, інтелігенція Вінниччини, національно-патріотичні організації. На повстанське свято завітав відомий кобзар Тарас Силенко, який «вразив усіх своїми мужніми повстанськими піснями і незабутньою лицарською музикою». Р. Марійчак виступаючи на урочистостях сказав: «В умовах внутрішньої окупації, піднесення бойового духу української молоді є одним із ключових завдань. Саме приклади героїчної боротьби Української нації проти різних окупантів, як найкраще підходять до цієї мети. Славною сторінкою для усіх подолан стала історія боротьби молодого отамана, командувача повстансько-партизанських сил Вінниччини Якова Шепеля проти московсько-більшовицьких окупантів. Наша історія не тільки руйнує міфи антиукраїнської пропаганди, але й вказує шлях до майбутніх перемог» [9].

У 2015 р. вийшла праця подільських істориків А. М. Трембіцького (*Хмельницький*) та К. В. Завальнюка (*Вінниця*) «Отаман Яків Шепель» [43], а в 2016 р. – 2-ге доповнене і виправлене видання цієї праці [44]. У виданню розкрито життєві шляхи та діяльність повстанського отамана, полковника Армії УНР, командувача 6-м повстанським районом Якова Матвійовича Шепеля на теренах Подільського краю за незалежність України в 1918-1921 рр. Зокрема в першій частині подано біографічні матеріали про Якова Шепеля; в другій – хроніку бойового шляху в 1918-1921 роках; у третій – свідчення з архівно-слідчих справ; у четвертій – спогади сучасників про Якова Шепеля, а в додатках подано неповний список козаків і старшин загону Я. Шепеля, світлини, документи та статистичні дані про національно-визвольний рух 1918-1921 рр.

** збережено правопис і авторський стиль*

Джерела та література:

1. Змієнко В. Позитивні й негативні сторінки отаманії / В. Змієнко // Діло (Львів). – 1937. – Ч. 134. – 20 неділя. – С. 9-10.
2. Вишнівський О. Отаман і Отаманія / О. Вишнівський // Свобода (Нью-Йорк). – 1951. – Ч. 113. – 16 травня. – С. 3.
3. Вишнівський О. Отаман і Отаманія / О. Вишнівський // Свобода (Нью-Йорк). – 1951. – Ч. 114. – 17 травня. – С. 3.
4. Вишнівський О. Повстанчий рух в Україні і отаманія / О. Вишнівський // Свобода (Нью-Йорк). – 1957. – Ч. 54. – 21 березня. – С. 3.

5. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія / Олександр Вишнівський. – Дітройт : [б. в.], 1973. – 105 с.
6. Ріпецький С. Повстанський рух на Україні / С. Ріпецький // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів : НТШ, 1996. – Т. 6. – С. 2117-2122.
7. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність / П. Шандрук // Гуртуймося. Неперіодичний журнал військово-громадської думки / Під ред. В. Филиповича, М. Битинського (Прага). – 1932. – Ч. IX. – травень. – С. 7-14.
8. Барцьось В. Яків Шепель – отаман нескорених селян і козаків Поділля / Володимир Барцьось [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/dopusy/dopusy/025650/>
9. Свободівці вшанували славетного повстанського отамана Поділля Якова Шепеля [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/024760/>
10. Шепель Яків Матвійович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
11. Коваль Р. Яків Шепель, отаман Поділля / Роман Коваль // Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К. : Видавництво «Діокор», 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://unknownwar.info/_376/?p=26
12. Клодницький В. Хто такий отаман Шепель? // Клодницький В. Моя служба в Українській Галицькій Армії на території Східної України (Спогади) / Володимир Клодницький // За державність (Торонто). – 1966. – Зб. 11. – С. 74-77
13. Середа М. Отаманщина. Отаман Шепель / Михайло Середа // Літопис Червоної калини (Львів). – 1930. – Ч. 2. – лютий. – С. 6-8.
14. З діяльності отамана Шепеля // Шлях. Щоденна газета, видання Т-ва «Просвіта» (Вінниця). – 1919. – Ч. 16. – 4 вересня. – С. 1.
15. Шепель З. Батько повстанця. Спогад сестри покійного отамана Якова Шепеля / Зінаїда Шепель // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1932. – Ч. 2. – лютий. – С. 5.
16. З діяльності отамана Шепеля // Шлях. Щоденна газета, видання Т-ва «Просвіта» (Вінниця). – 1919. – Ч. 17. – 5 вересня. – С. 1.
17. З діяльності отамана Шепеля // Шлях. Щоденна газета, видання Т-ва «Просвіта» (Вінниця). – 1919. – Ч. 22. – 11 вересня. – С. 2-3.
18. Українська революція: Документи, 1919-1921 / [ред. Т. Гунчак]. – Нью-Йорк : [б. в.], 1984. – 424 с.
19. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. – 2-е вид. / М. Капустянський. – Мюнхен : [б. в.], 1946. – Кн. 2. – Ч. 3. – 200 с.
20. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с.
21. Завальнюк О. М. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. – Вид. 2-е, доп. і перероб. / О. М.

- Завальнюк, С. В. Олійник. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – 292 с.; іл.
22. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 - 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.
 23. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід / М. Омелянович-Павленко // Спогади українського командарма. – К. : Планета людей, 2002. – С. 231-437.
 24. Шепель Яків // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 10. – С. 3841.
 25. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: У 2 т. / Василь Верига. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – Т. 2. – 503 с.
 26. Дописи. Меджибіж, Летичівського повіту (від власного кореспондента) // Трудова громада (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 17 серпня.
 27. Нам Допомагають. Кам'янець. 3-8. УТА // Останні новини (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 5 серпня.
 28. Дописи. Із Летичівського повіту // Трудова громада (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 14 серпня.
 29. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919) / О. Левицький. – Відень : [б. в.], 1929. – 193 с.
 30. Гаванський. Р. Пам'ятного 1919 року. (Спомини з Великої України) / Р. Гаванський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. – Львів : Червона Калина, 1929. – С. 120-132.
 31. Щуровський В. Медична і санітарна служба / В. Щуровський // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег : Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. – Т. 1. – С. 271-285.
 32. Жертви большевизму // Шлях. Щоденна газета, видання Т-ва «Просвіта» (Вінниця). – 1919. – Ч. 4. – 19 серпня. – С. 1.
 33. Сторожук Я. Летичівщина мовою документів. Рік 1920-ий / Ярослав Сторожук // Провінція (Летичів). – 2006. – № 24. – 15 червня. – С. 3.
 34. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стегній Павло Анатолійович ; Кременчуцький держ. політехнічний ін-т. – Кременчук : [б. в.], 2000. – 230 с.
 35. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стегній Павло Анатолійович. – Запоріжжя : [б. в.], 2000. – 18 с.
 36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1078. Військове Міністерство УНР, оп. 2, спр. 204, 82 арк.
 37. Вітковський В. Товариш Ельза / В. Вітковський // Шляхами чекістської долі. – К. : Політвидав України, 1988. – С. 53-78.

38. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1. Центральний Комитет Коммунистической партии Украины, оп. 20, спр. 616, 281 арк.
39. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський ; В 2 ч. – Краків : Українське видавництво. – 1941. – Ч. 1. – 210 с.
40. ЦДАВО України. Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР, оп. 2, спр. 113, 137 арк.
41. ЦДАВО України, ф. 1. ВУЦВК, оп. 2 (д), спр. 10, 37 арк.
42. Рекреаційний комплекс Паламаренково [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://zhmerynka-info.com.ua/greenTourism/palamarenkovo>
43. Трембіцький А. М. Отаман Яків Шепель / А. М. Трембіцький, К. В. Завальнюк. – Хмельницький : ІРД, 2015. – 321 с., іл.
44. Трембіцький А. М. Отаман Яків Шепель / А. М. Трембіцький, К. В. Завальнюк. – 2-е доп. і випр. вид. – Хмельницький : ІРД, 2016. – 322 с., іл.

*Церклевич В.С.
м. Хмельницький*

ТЕАТРАЛІЗОВАНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ ПРОДУКТ: ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ У ДКЗ «МЕЖИБІЖ»

Актуальність дослідження. Культурний туризм («discovery» tourism), який передбачає знайомство з культурно-історичною спадщиною різних країн, здобуває дедалі більшої популярності у мешканців країн ЄС та США. У пропонованому сенсі культурний туризм можна розглядати як вид розвиваючого дозвілля і співставити з відвіданням музеїв, бібліотек, місцевих пам'яток. До прикладу, більше половини туристів, які відвідують Італію, цікавляться саме культурною спадщиною країни. Зважаючи на зростання освітнього рівня туристів, країни, в економіці яких туризм посідає вагомую позицію, ведуть активний пошук додаткових пропозицій і атракцій, здатних збільшити наповненість туристичних потоків. Зокрема, Міністерство культури Хорватії розробило стратегію розвитку культурного туризму, яка передбачає використання культурного потенціалу не тільки приморської, але і континентальної частини країни, що створює можливість пропозиції альтернативних варіантів відпочинку, розвиває конкуренцію між регіонами країни. Взаємними зусиллями науковців, діячів культури, туристичних фірм, власників готелів, бізнесменів культурні пам'ятки і події будуть перетворені на туристичний продукт, який урізноманітнить дозвілля туристів і сприятиме їх більш тривалому перебуванню

в країні. Схожі програми діють в Іспанії, Португалії, Італії, Болгарії та інших країнах.

За оцінками Всесвітньої туристичної організації (ВТО) частка культурного туризму до 2020 р. складе 25 % від загальних показників світового туризму.

Аргументуючи важливість розвитку культурного туризму в Україні, оглянемо можливості його упровадження у замковому туризмі. Хоча Хмельниччина поступається кількістю замків Тернопільщині та Львівщині, туристично цікавими об'єктами є рештки фортець у Жванці, Летичеві, Збрижі, Зінькові, Ізяславі, Панівцях, Рихті, Сатанові, Старокостянтинові, Сутківцях і Чорнокозинцях. Приваблюють залишки романтичного замку Ігнатія Сцибора-Мархоцького в Отрокові. Земляні укріплення Полонного, Тихомеля, Кармалюкової гори біля Привороття тощо представляють оглядовий інтерес для туристів і дослідницький – для археологів. Окремий перелік становлять оборонні храми та монастирі в Слобідці-Сатанівській, Шарівці, Сутківцях.

Безумовними перлинами фортифікаційної майстерності на теренах сучасної Хмельниччини є музеєфіковані твердині в Кам'янці-Подільському та Меджибожі.

Аналіз досліджень та останніх публікацій з проблеми. Історичним аспектом виникнення та розвитку замків західного регіону цікавились впродовж останніх століть відомі дослідники: археологи Я. Пастернак та В. Антонович, історики А. Чаловський та Б. Януш. Мистецьку цінність замків оцінили Ю. Дуткевич та А. Шрусевич. Дослідженням замкових комплексів в радянський період історії присвячені роботи Ю. Асеєва, С. Безсонова, С. Висоцького, Б. Возницького, Г. Логвина, Б. Тимошука, К. Терещука, В. Вуйцика та інших.

Перші сучасні публікації стосовно організації екскурсій замками західного регіону України з'явилися у дев'яностих роках ХХ століття. Питання збереження туристичних ресурсів досліджували відомі вітчизняні науковці Ю. П. Лебединський, В. І. Гетьман, Б. М. Данилишин, В. С. Міщенко та ін.

Актуальними для організації екскурсійної діяльності є наукові публікації В. Кравціва, де розроблена методика оцінки історико-культурних туристичних ресурсів.

Елегійне споглядання могутніх мурів і башт, музейних експозицій, численних артефактів, захоплюючі оповіді екскурсіводів формують цілісну картину вражень від туристичних мандрів.

Разом із тим, позиціонування Хмельниччини як туристично привабливого регіону, потребує розробки та презентації громадськості нових туристичних продуктів, серед яких особливе місце посідає відтворення (театралізована реконструкція) туристичних легенд у замковому туризмі.

Мета дослідження. Пошук ефективних можливостей презентації туристичних маршрутів та об'єктів виступає сьогодні актуальним завданням для вітчизняних бізнесової, наукової спільнот, причетних до розвитку туристичної галузі. З метою розробки та реалізації нових форматів культурного туризму у фортифікаційних об'єктах (замковому туризмі), пропонуємо широкій громадськості опис досвіду театралізованої реконструкції історичних подій, реалізований у державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» в рамках відкриття туристичного сезону на Хмельничині у 2016 році.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочнемо виклад змісту дослідницької роботи кількома ліричними реченнями, які, можливо, не відповідають стилістиці наукового дослідження, втім, цілком відображають емоційне сприйняття Меджибізької фортеці.

Є на світі місця, наділені магічною здатністю огортати аурою краси, шляхетності, натхнення усіх, хто сюди потрапляє. Тут панує атмосфера довіри та дружби, незбагнених таємниць та яскравих історичних відкриттів. Тут час то прискорюється, то – наче зупиняється. Тут могутність тисячолітньої твердині відтінена красою квітучої вишні так само, як дзвін мечів мужніх лицарів – красою шляхетної Панни, що надихає їх на подвиги...

Це все – про Меджибіж – місце, де перехрещуються культури і народи, торгові шляхи і сурми військових походів, реальність і легенди, цивілізаційні виклики і цінності різних епох.

Це все Меджибіж, бо його величне серце – могутня фортеця, звана так романтично – Білим Лебедем – береже таємниці старовини і б'ється у ритмі нашої епохи...

Саме у історико-культурному заповіднику «Межибіж», під час відкриття туристичного сезону 2016 року відбулось представлення студією «Хмельничина мистецько-історична» театралізованих реконструкцій під загальною назвою «Історії кохання Меджибізької фортеці». Зауважимо, що реалізований проект має суттєві відмінності від фестивалів, до прикладу, різних військових подій (лицарських боїв, тематичних мілітарних фестивалів, відтворення військових подій доби УНР, реконструкція бою під Крутами тощо). Описані історичні реконструкції – камерний захід, усі історії персоналізовані, події, представлені громадськості у вигляді міні-вистав, мають у основі реальні історичні події.

Вживаючи термін «історична реконструкція», ми виходили з наступних прийнятих тлумачень цієї дефініції як руху, що ставить перед собою наукові цілі, що й використовує метод рольової гри й наукового експерименту для вирішення проблем і більш глибокого вивчення досліджуваного питання. Ми врахували також той факт, що історична реконструкція — це сучасний вид молодіжного дозвілля, який одержав поширення в колі

людей, що захоплюються історією, романтичним духом середньовіччя й мистецтвом.

Зауважимо, що початком діяльності студії історичних реконструкцій «Хмельниччина мистецько-історична» Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту є 2013 рік. Саме тоді, з метою усвідомленого сприйняття студентством сутності історичних подій, було здійснено перші, цілком успішні спроби відтворення історій, пов'язаних із фундацією та розвитком палацово-паркових ансамблів Хмельниччини.

У широких наукових, мистецьких колах, у середовищі туристичного бізнесу Хмельницької області про студію почали активно говорити після представлення театралізованих імпрез на регіональних туристичних форумах, Міжнародних та Всеукраїнських музейних конференціях. Незмінно відзначаючи наукову та історичну достовірність представлених історій, представники громадськості особливо акцентують на високому мистецькому рівні виконання. «Родзинкою» діяльності проекту є те, що акторами стали студенти – майбутні товаровознавці, бухгалтери, менеджери, фінансисти, маркетологи, ресторатори... Ніяк не професійні актори. Саме цей факт викликає незмінний подив, а далі – захоплення глядачів.

На новий рівень діяльність студії вийшла завдяки співпраці з історико-культурним заповідником «Межибіж». Кілька місяців роботи з історичними джерелами: результатами археологічних розкопок, вивчення епістолярних джерел, спогадів сучасників дозволили відтворити три історії кохання, пов'язаних із Меджибізькою фортецею. І якщо герої двох із них відомі усьому світові – герой Польщі, борець за незалежність США, генерал Тадеуш Костюшко (XVIII ст.), велика княгиня Ольга Олександрівна Романова, рідна сестра останнього російського імператора Миколи II (XIX-XX ст.), то історія «меджибізьких Ромео і Джульєтти» насправді унікальна, адже відтворена виключно за результатами археологічних досліджень і логічного мислення вчених-археологів.

Представимо цитату з цієї історії: «Археолог: Я – Археолог... Моє дитинство пройшло в маленькому, але дуже стародавньому містечку, початок історії якого губиться в глибині століть. Зі шкільних років я вірив, що стану дослідником та відкрию такі таємниці, про які не здогадуються ті, хто ходить сьогодні по поверхні землі.

Сьогодні, працюючи на подвір'ї Меджибізької фортеці, я натрапив на дивне поховання. В стародавні часи тут поховані двоє – жінка і чоловік. Незвичайним є те, що у наших далеких предків не було традиції ховати людей по двоє. Чоловік мав на зріст близько 1 метра 85 сантиметрів, жінка – 1 метр 65. Обличчя обох повернуті так, ніби вони назавжди дивляться одне на одного, рука чоловіка лежить на руці жінки. Вік чоловіка я визначаю в 35 років, вік жінки – у 25. Поховання датується не пізніше, ніж XII століття».

Уперше імпрезу «Історії кохання Меджибзької фортеці» було представлено 22 квітня 2016 року, під час відкриття туристичного сезону на Хмельниччині. Театралізована імпреза стала справжнім мистецьким відкриттям у рамках науково-творчого форуму. Вперше у Лицарській вежі було представлено три історії реальних Особистостей, життя яких в різні історичні епохи було пов'язане із Меджибзькою фортецею найміцнішим із незримих зв'язків – почуттям кохання.

Перша історія – «Двоє закоханих із Меджибзької фортеці» або «Меджибзькі Ромео і Джульєтта» майстерно втілились учасниками студії, майбутніми товарознавцями Кариною Горбатенко та Сергієм Кирилюком. Роль археолога-науковця переконливо вдалась майбутньому менеджеру Олександрові Прияну.

Друга лірична оповідь про славетного генерала, героя двох континентів Тадеуша Костюшка та його шалене кохання до чарівної Теклі Журовської отримала назву «Меджибзьке кохання Тадеуша Костюшка». Розповіли цю історію шляхетному товариству вірні друзі-ротмістри славетного генерала – ротмістр Томаш (цей образ надивовижу вдався правознавцю-першокурснику Роману Янкову) та ротмістр Пшемислав у майстерному виконанні майбутнього організатора виробництва Івана Схабіковського. Особливо приємно, що на імпровізований сценічний майданчик поряд зі студентами сміливо виходять науково-педагогічні працівники нашого інституту – героїчний і романтичний образ генерала Костюшка елегантно й невимушено було втілено завідувачем кафедри менеджменту, кандидатом економічних наук Євгеном Валерійовичем Докторуком, а вишукана віце-міс інституту 2015 р., майбутній фінансист Валерія Врублевська представила образ шляхтянки Теклі Журовської.

Імпреза 3. «Велике кохання Великої княгині (історія Ольги Романової та Миколи Куликовського)» була покликана відтворити неперевершену атмосферу дворянства зламу XIX-XX ст. І це вдалось Козловській Аліні Володимирівні (керівнику вокальної студії), яка втілила образ великої княгині Ольги Романової, фінансисту інституту, харизматичному Газі Вадиму Володимировичу вдався образ полковника Миколи Куликовського, а витончена і елегантна Оксана Вікторівна Мудракова (викладач української філології) створила образ літературної музи, оповідаючи життєпис аристократичних осіб. Атмосферності заходів додали елементи дворянського балу у виконанні хореографічної студії ХКТЕІ «Модерн» під керівництвом Анастасії Олександрівни Антоненко.

Реалізація мистецького проекту стала можливою завдяки спільній, ґрунтовній дослідницькій роботі, проведеній науковцями музею та науково-педагогічними працівниками інституту.

При відтворенні «Історій кохання Меджибзької фортеці» було використано низку підходів з методології історичної науки:

Аналіз артефактів матеріальної культури (археологічні знахідки) – «Меджибізькі Ромео і Джульєтта». При здійсненні реконструкцій дослідники виходили також із позиції ціннісного пізнання, що простежується в текстовій, змістовій канві кожної з історій – ідеали лицарського служіння Дамі в добу Середньовіччя;

Ціннісне пізнання («ціннісний аналіз», «ціннісна інтерпретація») передбачало понятійне «віднесення до цінності» і давало змогу із суб'єктивно-ціннісного підходу дослідника («історик, приступаючи до дослідження, завжди починає з певних відправних точок») визначити значення, довести це до усвідомлення сучасників і реконструювати об'єкти дослідження з огляду на визначені перспективи. Фактологічне пізнання («каузальне тлумачення»), спрямоване на виявлення причинно-наслідкових релевантних історичних зв'язків, необхідно розглядати в контексті розробки М. Вебером теорії «адекватного причинного зв'язку», тобто логічної реконструкції процесів розвитку з урахуванням лише тих причинних зв'язків із принципово нескінченного їх ряду, які визначаються важливими на основі «ціннісної інтерпретації».

Аналіз епістолярних творів (реконструкція розвитку стосунків героїв на основі аналізу листів генерала Тадеуша Костюшка меджибізькій шляхтянці Теклі Журовській. Історики невтомно пишуть про генерала, героя двох континентів, борця за Незалежність Сполучених Штатів Америки вже більше двохсот років. Окремої уваги заслуговує і особисте життя генерала – сповнене яскравих емоцій, великих почуттів. Саме вивчення листів, написаних Тадеушем Костюшком шляхтянці Теклі Журовській, дозволили відтворити історію стосунків, що тривали майже рік. Прочитаймо уважно ці пройняті емоціями істинного кохання рядки: «Ніколи, ніколи я про тебе не забуду. Занадто сильно ти закарбована в моєму серці, щоб час або відстань могли це змінити. Швидше твоє почуття переминиться виглядом молодших, гречніших і багатших, як сподівається твій батько. Але то я жартую, я знаю твоє серце, що пахне ароматом прихильності. Ти прагнеш тільки щирості серця і ти маєш її в мені; роздивися, однак, мій характер, щоб поміж плітками про мене не виявилось правди, і дозволяю тобі це зробити у будь-який спосіб, аби лише він був відвертий; знаю, що твоя така добра душа посоромилася б вчинити інакше...» – такі листи писалися між Тадеушем Костюшком і Теклею Журовською у Меджибожі 226 років тому.

Метод перехресного аналізу історичних фактів, а також метод виявлення і використання свідчень учасників і очевидців подій (відомий ще з часів Фукідида і Геродота) використовувався про хронологічному відтворенні стосунків Великої Княгині Ольги Олександрівни Романової та полковника Миколи Куліковського.

Вироблена градація надійності джерел (побачене особисто; почуте від безпосередніх очевидців; прочитане в очевидців) і методи їхньої

критики (послідовний розгляд свідчень очевидців, визначення їхньої достовірності шляхом взаємного порівняння, залучення для перехресного контролю письмових свідчень або написів тощо) зберегли свою доказовість і використовуються в історіографії до сьогоднішнього дня (напр. в «усній історії» і «історії сучасності») – саме ці методи були домінуючими в реконструкції історії «Велике кохання Великої Княгині». Разом із тим, попри відносну історичну «молодість» історії, дослідники зустрілись із проблемою того, що спогадів про стосунки Великої княгині і Миколи Куликовського не так вже й багато. Саме тому було здійснено хронологічне співставлення подій їхнього життя в окреслений період (таб. 1).

Матеріали дослідження дозволяють зробити висновки – не підтверджені документами, але єдино можливі: З полком у 1914 р. Куликовський, тепер вже охтирський гусар-ротмістр, до Меджибожа не увійшов, повернувши одразу на фронт. Але виникає запитання: невже історія його кохання з Ольгою Олександрівною пов'язана лише з Гатчиною і Петербургом, але не з Меджибожем?

Відповідь однозначна: у Меджибожі бували обидва закоханих, і саме разом. Згадаймо: Ольга Олександрівна, як шеф Охтирського полку, щорічно навідує Меджибізьку фортецю. І, хоч між нею та її титулованим першим чоловіком нема ні кохання, ні подружніх стосунків - але, щоб створити видимість щасливої царської родини, вони мусять на офіційних нагодах бути разом. Адже брат Великої Княгині, імператор Микола II, є надзвичайно суворим у питаннях традицій та особливо у непорушності шлюбу осіб імператорської крові.

Отже, в поїздках до Меджибожа її приречений супроводжувати герцог Петро Ольденбурзький, а з 1906 р. – і Миколай Куликовський, його ад'ютант, що живе в його домі – поряд з ним і з коханою Ольгою.

«Можна лише уявити, скільки простору для картярських та інших забав титулований чоловік мав тут, вдалині від столиці – у великому військовому гарнізоні Меджибожа, що вирував життям, і в сусідньому Проскурові, що у ті роки завдяки залізниці перетворювався на столицю краю – з фабриками, ярмарками, банками, з круговертю містечкового шику, грошей та розваг. І де, як не тут, позбавлені компанії чоловіка-картюра та подалі від очей імператорського двору і всюдисущих пліток, могли досхочу бути поряд двоє закоханих?.. То ж не тільки сліпучою красою білосніжних стін над Бугом та п'янким повітрям Межибужжя кликав до себе Меджибіж щоліта Ольгу Олександрівну... Саме тут, у Меджибожі, вона має трохи свободи – це Її полк, Її фортеця, Її Меджибіж»...

мпреза дозволила проникливо відтворити основні події цієї відомої романтичної історії. Реалістичності історичних реконструкцій сприяв і той факт, що локацією для її проведення слугували Лицарська вежа, руїни костелу, експозиційні зали.

Зважаючи на неодноразову і незмінно успішну практичну апробацію «Історій кохання Меджибізької фортеці», автори вважають наведений досвід одним із можливих напрямів розвитку вітчизняного культурного туризму.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, співпраця історико-культурного заповідника «Межибіж» та вищого навчального закладу – Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту учергове скасовує у суспільній свідомості стереотипну думку про утилітарну функцію музеїв як зібрання цінностей та артефактів. Завдяки інноваційному менеджменту, міжсекторальній взаємодії, освітньо-науково-культурній співпраці українські музеї перетворюються на осередки культурного поступу, зміни світогляду усіх, хто сюди потрапляє, стають локацією наукових студій та форумів, а також – підприємницьких ініціатив та розвитку громад.

Джерела і література:

1. Вебер М. «Объективность» познания в области социальных наук и социальной политики. В кн.: *Культурология: XX век.* - М., 1995.
2. Козеллек Р. *Часові пласти: Дослідження з теорії історії.* - К., 2006.
3. Шидер Т. *Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках.* В кн.: *Философия и методология науки.* - М., 1977.

Додатки:

Фото 1: образи героїв із циклу «Шляхетна краса подільських палаців: історії Жінок, які надихали» відтворюють майбутні фінансисти Анастасія Антоненко, Діана Заболотна, Дмитро Маріїн, майбутній товарознавець Таїсія Міракян (Історико-культурний заповідник «Самчики»; Міжнародна конференція «Мастки України», 25 вересня 2015 р.)

Фото 2: майбутні менеджери Максим Дьома, Олександр Приян та майбутній юрист, «Міс Хмельницького-2016», фіналістка конкурсу «Міс Україна-Всесвіт» Іванна Ходаницька під час імпрези «Меджибізькі Ромео і Джульєтта» (Меджибіж, 29 жовтня 2016 р., проєкт «Гарбузова ніч: український Хелюїн»)

Фото 3: Імпреза «Меджибізьке кохання Тадеуша Костюшка»: ротмістри – Томаш (правознавець-першокурсник Роман Янков) та Пшемислав (майбутній організатор виробництва Іван Схабіковський). Віце-міс інституту 2015 року, майбутній фінансист Валерія Врублевська в образі шляхтянки Теклі Журовської.

Фото 4: викладачі і студенти ХКТЕІ під час прем'єри імпрези «Історії кохання Меджибізької фортеці», 22 квітня 2016 р., історико-культурний заповідник «Межибіж»

*Шпаковський С.М.
м. Хмельницький*

БАРОНИ МЕСТМАХЕР – ВЛАСНИКИ СЕЛА ПЕСЕЦЬ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Метою цієї статті є висвітлення не відомих для широкого загалу історичних та архівних даних – життя і діяльності представників титулованого баронського роду Местмахер, що відіграв значну роль в історії України та Росії своєю активною суспільно-політичною діяльністю. У статті подано біографію баронів Павла Федоровича, Павла Павловича Местмахерів – дворян, офіцерів, чиновників, в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. власників села Песець Ушицького повіту Подільської губернії. Деякі архівні матеріали вводяться до наукового обігу вперше.

У кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. в Ушицькому повіті Подільської губернії серед багатьох дворянських родів значний слід залишив титулований ба-

ронський рід Местмахер. Саме представники цього роду виділялися в краї своєю активною суспільно-політичною діяльністю, дотепер збереглася їхня резиденція-садиба – об’єкт культурної спадщини у селі Песець Новоушицького району Хмельницької області.

Зміна соціально-політичного устрою на території колишньої Російської імперії трагічно позначилася на розвитку вітчизняної генеалогії, зокрема вивченні родоводів, а саме аристократичних родів. За часів Радянського Союзу тема вивчення дворянських родів, діяльності їх представників замовчувалася, або висвітлювалася поверхньо, з позиції – “буржуазія”, без будь-яких спроб докладного аналізу та висновків, що цілком зрозуміло з огляду на ті політичні обставини.

Генеалогія Местмахерів протягом останнього часу практично не була досліджена. Приналежність матері академіка, президента НАН України Б.Є.Патона – Наталії Вікторівни Будде до баронського роду Местмахер частково висвітлена в патонознавчій літературі. Генеалогічно доведено, що предки та близькі родичі радянських та українських академіків Євгена Оскаровича та Бориса Євгеновича Патонів – дворяни Російської імперії, що обіймали чільні посади як на військовій, так і на цивільній службі. Цінним дослідженням є стаття М.Ф. Дмитрієнко, В.В. Томазова “Матеріали до генеалогії Патонів” [1], у якій на ґрунтовній джерельній базі відтворюється історія роду Патонів, що відіграв визначну роль в історії, науці й культурі України та Росії, а також показується спорідненість родів Патонів та Будде-Местмахер через шлюб Є.О. Патона та Н.В. Будде (Местмахер).

Цінні архівні матеріали до генеалогії баронського роду Местмахер зберігаються в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі – Справи про дворянство роду Местмахер, а також в Архіві зовнішньої політики Російської імперії (Москва), Державному архіві Російської федерації (Москва), Центральному державному історичному архіві України в Києві, державних архівах Хмельницької та Одеської областей. Крім того, про представників роду Местмахер, які проживали закордоном, в еміграції, можна дізнатися з досліджень у європейських архівах.

Однак залишаються “білі плями” щодо представників баронського роду Местмахер та їх діяльності на Хмельниччині, зокрема баронів Павла Федоровича, Павла Павловича Местмахерів – дворян, офіцерів, чиновників, в кінці XIX – на поч. XX ст. власників села Песець Ушицького повіту Подільської губернії. До цього часу зазначена тема в наукових дослідженнях висвітлена недостатньо, зокрема у попередні роки автором надруковано у наукових збірниках та пресі декілька статей, що стосуються переважно об’єкта культурної спадщини – маєтку (будівель, парку, закладеними у другій половині XIX ст.) зазначеного роду у с. Песець Новоушицького району Хмельницької області [2]. Останні знахідки автором статті архівних

документів, що стосуються титулизованого баронського роду Местмахер, у Державному архіві Хмельницької області засвідчили перспективність досліджень у цьому напрямку.

Походження роду.

Історія роду Местмахер на російських та українських теренах є характерною для родів, які поєднали свою долю з Російською імперією. Це шлях через професіоналізм та сумлінну службу до російського дворянства, чинів і почестей. Барони Местмахер – дворяни Російської імперії, що обіймали чільні посади як на військовій, так і на цивільній службі.

Рід баронів Местмахер бере початок від **Івана Івановича Местмахера (1732-1805)**, міністра-резидента при князі-єпископі Любекском, пізніше посланця в Голштінії, в Дрездені. І.І. Местмахер керував у 1770-1772 рр. посольством Російської імперії в Данії, Саксонії. Титул барона І.І.Местмахер отримав у 1777 р. Помер та похований у Петербурзі. Рід баронів Местмахер внесений у дворянський матрикул Курляндської губернії [3] і в V частину дворянської родословної книги Подільської губернії [4, с. 166].

1 грудня 1902 р. усиновленому бароном Павлом Местмахером рідному йому племіннику Віктору Вікторовичу Будде (1881-1914) дозволено приєднати до своєї фамілії і титул його усиновника, барона Местмахера, і називатися бароном Местмахером-Будде, з правом користуватися фамільним гербом [5].

Герб – в щиті, на голубому полі, зображено золоте стропило, по сторонам і всередині нього три чорні голуби. Щит увінчаний баронською короною, намет на щиті голубий, позолочений. Герб роду баронів Местмахер внесений у 7-му частину Загального гербовника дворянських родів Російської імперії.

Найвизначніші представники роду баронів Местмахер на Поділлі.

Павло Федорович Местмахер – дійсний статський радник, з 1857 по 1861 роки був градоначальником м.Одеси. Одружений на Ользі Дівовій (власниці сіл Песець, Куча, Івашківці та земель біля них). У шлюбі з Ольгою Дівовою мав чотирьох дітей Єлену, Ольгу, Александру, Павла [5]. У кінці XIX ст. володів 1800 десятинами землі і 500 “душам” селян в Ушицькому повіті [6].

П.Ф. Местмахер вчився у Царськосельському ліцеї, служив у Лейб Гвардії, у Драгунському полку прапорщиком. Кавалер орденів Св.Анни 4 і 2-го ст., нагороджений бронзовою медаллю в пам’ять Кримської війни 1853-1856 рр. Орден Св.Анни з написом “за храбрість” отримав у 1830-му році за війну проти “горців”, служив у окремому Кавказькому корпусі [5].

По хворобі переведений на статську службу. Служив чиновником на Санкт-Петербурзькій та Кронштадській таможах. Стрімко отримував

чини на статській кар'єрі: 1835 р. – надвірний радник, 1841 р. – колезький радник, 1848 р. – статський радник, 1859 р. – дійсний статський радник [5].

У 1859 році воював проти “горців” з Кавказьким козачим полком [5].

Будучи начальником Одеського таможенного округу, у 1854 році (під час Кримської війни) не виконав указу про зупинку вивозу хліба з Одеського порту закордон, за що у 1857 році попав під суд – заключенням генерал-ад'ютанта: “умышленное неповенование” – рішення – “...подсудного статского советника барона Местмахера ...оставить в сильном подозрении ... исключить из службы..”. Разом з тим, рішенням Сенату від 27 грудня 1857 р. барону П.Ф. Местмахеру дозволено знову вступити на службу “...с тем, чтобы понесший им штраф не ситал препятствием к получению преимуществ, приобретенных преждею его службою...”[5].

З 1857 по 1861 рр. барон П.Ф. Местмахер був градоначальником м. Одеси. У своєму звіті за 1858 р. засвідчив перед владою невідповідність для існуючого в Одесі міського суспільного управління. За 16-ліття свого перебування в Одесі, барон впевнився, що “головним недоліком господарського управління була відсутність живої участі в ній жителів міста”. 4 травня 1859 р. П.Ф. Местмахер представив графу Строганову записку, яка включала в себе пункти, згідно яких повинен бути змінений порядок суспільного управління в Одесі. Строганов підтримав ідею Местмахера і спробував клопотати від імені Одеси перед урядом, що знайшло живий відгук в Петербурзі [7]. У 1861 р. барон П.Ф. Местмахер звільнився зі служби за власним бажанням [5].

Павло Павлович Местмахер (1848-1909) – син барона П.Ф. Местмахера та Ольги Дівової. Павло Павлович навчався на філософському факультеті в Єнському університеті, закінчив навчання у 1868 р. (дати у біографіях подаються за старим стилем).

За розпорядженням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора призначений 2 липня 1872 р. засідателем Ушицької Дворянської Опіки. Згідно рішення Подільського губернатора від 8 березня 1875 р. №270 призначений членом Ушицького повітового комітету по проведенні єврейського перепису та його ревізором (від 11 березня 1875 р. №281) [5].

П.П. Местмахер успішно здає іспити у Кам'янецьку класичну гімназію (отримав свідоцтво від 23 серпня 1875 р. №920) [5].

Указом Сенату від 22 січня 1876 р. №7, по вислузі років, переведений в колезькі регістратори зі старшинством. За пропозицією Подільського губернатора від 28 вересня 1876 р. №1151 призначений завідуючим Миньковецьким військовим участком. За резолюцією Подільського губернатора від 15 грудня 1878 р. призначений Ушицьким повітовим предводителем дворянства. Наказом Міністерства юстиції від 24 серпня 1878 р. №33

призначений Почесним мировим суддею по Ушицькому округу. Указом Сенату від 24 листопада 1879 р. №3572 призначений, по вилузі років, в губерньські секретарі. Указом Сенату від 10 листопада 1880 р. №165 призначений в колезькі секретарі [5].

Згідно постанови Головного Управління Російського товариства Червоного Хреста (свідоцтво від 23 серпня 1880 р. № 24706) барон П.П.Местмахер отримав знак червоного хреста. За відмінну старанну службу нагороджений 3 липня 1881 р. орденом Св.Станіслава 3-го ст. [5].

За розпорядженням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 22 березня 1882 р. №1523 призначений Мировим посередником 1-го участка Ушицького повіту із збереженням посади Ушицького предводителя дворянства. Від 20 вересня 1882 р. на посаді Ушицького предводителя дворянства [5].

За розпорядженням Подільського губернатора з 14 липня по 20 вересня 1883 р. барон П.П. Местмахер працював на посаді Подільського Губерньського предводителя дворянства [5].

13 вересня 1884 р. наказом міністра внутрішніх справ барон Местмахер призначений головою Кам'янецько-Ушицького з'їзду мирових посередників. Наказом по відомству міністерства юстиції від 4 жовтня 1884 р. №47 П.П.Местмахер призначений почесним мировим суддею Ушицького округу Подільської губернії.

Указом Сенату від 13 листопада 1885 р. № 116 Местмахер переведений по вилузі років у титулярні радники.

30 липня 1886 р. Павло Павлович нагороджений орденом Св.Анни 2-го ст.

Указом Сенату від 16 грудня 1886 р. №5276 П.П.Местмахер переведений по вилузі років у колезькі асесори. Указом Сенату від 2 листопада 1890 р. №200 Павло Павлович переведений по вилузі років у надвірні радники [5].

У 1904-1909 роках Павло Павлович Местмахер – на посаді предводителя дворянства Подільської губернії [8].

Відомо, наприклад, що П.П. Местмахер причетний до будівництва і відкриття в Новій Ушиці земської лікарні (теперішня районна лікарня) та ремісничого училища ім. барона П.П. Местмахера (теперішній Новоушицький сільськогосподарський технікум) в 1908 році.

В романі Ігоря Малишевського “Міст через три життя” розповідається про літо 1916 року, коли в Нову Ушицю до дворянина М.О. Патона приїжджає з Києва його старший брат Євген Оскарович Патон на “вакації” (тобто на відпочинок). Так вийшло, що два **брати Патони** одружилися на двох **сестрах Будде, племінницях барона Местмахера**, тільки старший брат Євген узяв за дружину молодшу сестру Наталю, і цей шлюб був особливо щасливим [9, с.231].

М.О.Патон одружився (першим шлюбом) 8 січня 1906 р. на Олександрі Вікторівні Будде (нар. 18 вересня 1879 р., православна) – доньці начальника 31-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Віктора Еммануїловича Будде (1836-1901) і Олександрі Павлівни, народженої баронеси Местмахер. Рідна сестра Наталії Вікторівни, дружини свого дівера Євгена Оскаровича Патона [1].

Зокрема, лист № 206 “Церковной книги № 12 по селу Песець за 1901-1917 годы / Часть вторая метрической книги на 1906 год о бракосочетавшихся” [10] розповідає про шлюб 8 січня 1906 року відставного полковника гвардії, голови Ушицьких повітових дворянських зборів сорокарічного М.О. Патона з дочкою генерала від інфантерії двадцятишестирічної дівцею Олександрою Вікторівною Будде (племінниця власника маєтку сіл Песець та Івашківці барона П.П. Местмахера). Таїнство шлюбу здійснювали приходський священник песецького храму Різдва Пресвятої Богородиці Карп Теравський з псаломщиком Іваном Лозінським. Свідками від жениха були студент Санкт-Петербурзького Політехнічного Інституту Б.В. Савельєв і Колезький секретар В.О. Патон, від нареченої – студент Санкт-Петербурзького Політехнічного Інституту дворянин П.В. Савельєв і чиновник особливих доручень при Подільському Губернаторі В.Г. Мітаєвич. Зазначимо, що згаданий храм у Песці був кам’яний, двокупольний, разом із дзвіницею, побудований у 1858 році на кошти поміщиці Дівової [11].

Дворянин Михайло Оскарович Патон (який керував Ушицькою земською повітовою управою) всіляко допомагав родичам своєї дружини – Местмахерам-Будде. Зберігся цікавий архівний документ 1911 р. – “План Подільської губернії Ушицького повіту, землі при с. Песці, володіння нащадків барона П.П. Местмахера, визначені до продажу віддільними ділянками селянам з допомогою Селянського Поземельного Банку”, на якому власноручно розписався “повірений спадкоємців барона П.П. Местмахера” (їхній сват) М.О. Патон [12]. Визначені у документі спадкоємці – дворяни **Ольга Павлівна Мацнева, Віктор Вікторович Будде, Олена Михайлівна Тодорович, Варвара Михайлівна Будде, Ольга Михайлівна Казіна.**

Местмахер-Будде Віктор Вікторович (1881-1914) Батько–Віктор Емануїлович Будде, начальник 31-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенант, мати – Олександра Павлівна Местмахер, баронеса. Дружина – Местмахер-Будде (Дмитрієва) Людмила Олексіївна. Сестри – Олександра Вікторівна Будде, Наталя Вікторівна Будде (одружені за Михайлом Оскаровичем та Євгеном Оскаровичем Патонами).

В.В. Местмахер-Будде вчився у Пажеському корпусі (1900 р.). Служив у 1900-1904 рр. поручиком Гренадерського полку, у 1906 р. закінчив Ніколаєвську академію генштаба. З 1912 р. – підполковник, служив

у Генеральному штабі Київського військового округу. Нагороди – ордени Св.Станіслава 3-го ст. (06.12.1910 р.), Св.Анни 3-го ст. (06.12.1913 р.). Помер у Харкові у 1914 р., похований у Подільській губернії [13].

Тільки у селах Песці, Кучі, Івашківцях Ушицького повіту у 1914 р. спадкоємцям барона П.П. Местмахера належало більше 500 десятин землі (дворянці Мацневій Ользі Павлівні – 250 десятин, барону Местмахеру-Будде Віктору Вікторовичу – 250 десятин) [5]. Сільське господарство приносило баронам значні статки.

У 1892 р. бароном П.П. Местмахером побудовано у Песці винокурний завод (спирт продавали державі, відходи – селянам по 2 копійки за відро). Крім того, розливали мінеральну воду, використовуючи місцеві джерела і річку Данилівку, притоку Дністра. За місцевими переказами, коли під час революції 1917-1921 рр. сюди прийшли більшовицькі загони, солдати кілька днів грабували баронське майно та громили спиртзавод, розбиваючи діжки із спиртом та виливаючи у р.Данилівку. Мабуть, тоді ж, за допомогою місцевих жителів-активістів, були пограбовані баронські могили, зокрема склеп.

Таким чином, рід баронів Местмахер залишив у Новоушицькому районі Хмельницької області в селі Песець на кладовищі – поруйновані могили барона П.П.Местмахера, маєток баронів Местмахерів (двоповерховий будинок-садибу, з прилеглими будівлями мисливського флігелю, складів спиртзаводу, конюшні, побудовані у др. пол. XIX ст.), закладений у др. пол. XIX ст. біля маєтку парк та збудоване бароном П.П. Местмахером приміщення ремісничого училища у смт Новій Ушиці – сучасний сільськогосподарський технікум.

За радянських часів у баронському будинку в Песці знаходилась контора місцевого колгоспу. Мисливський флігель, склади спиртзаводу, конюшні використовувались для зберігання сільськогосподарської продукції. На сьогодні маєток барона Местмахера, який за своїм значенням відповідає статусу, як пам'ятки архітектури, так і пам'ятки історії, перебуває у приватній власності та знаходиться в занедбаному (аварійному) стані і опинився під загрозою знищення. Станом на сьогодні будівлі потребують проведення ремонтно-реставраційних робіт через аварійний стан. У 2013 р. наказом управління культури облдержадміністрації маєток П.П. Местмахера др. пол. XIX ст. (садиба, мисливський флігель, склади спиртзаводу, конюшні) занесений до Переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом архітектура. У 2015 р. співробітниками Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області знайдено та обстежено місцезнаходження могили барона П.П. Местмахера на місцевому кладовищі с.Песець. Могила-склеп барона П.П. Местмахера наказом управління культури облдержадміністрації у 2015 р. занесена до Переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом історія [14].

Соціальні потрясіння 1917 р., що знищили величезну імперію, не оминули і роду Местмахерів, розкидавши членів родини по різних країнах та політичних таборах.

Сьогодні, після десятиліть забуття, ми повертаємося до своїх коренів, відтворюємо історичну пам'ять, відшукуємо загублені гілки родовідних дерев. Цей процес довго тривалий. І це дослідження є попереднім дослідженням-реконструкцією генеалогії та історії славного роду. На сьогодні знайдено багато цікавих документів, до наукового обігу введено нові факти, але ще попереду багато пошуків і феноменальних знахідок.

Джерела та література:

1. Дмитрієнко М.Ф., Томазов В.В. Матеріали до Генеалогії Патонів // Український історичний журнал, 2008. – №6. – С. 183-195.
2. Шпаковський С.М. Маєтки (палацово-паркові ансамблі Новоушиччини): історія і сучасний стан // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника "Самчики". Випуск 3. – Самчики, 2011. – С. 29-37.
3. Местмахер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб.1890-1907.
4. Дворянская родословная книга Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1897.
5. Державний архів Хмельницької області (Далі ДАХМО).- Ф. 230.- Оп. 2.- Спр. 237.
6. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии // Настольная справочная книга для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1902.
7. <http://misto.odessa.ua>
8. Поділля: із глибини віків у сьогодення. Історичні нариси / За загальною редакцією Крамара С.І. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори, 2011.
9. Малишевський І.Ю. Мост через три життя. Роман.- М.,- 1987.
10. Лист № 206 "Церковной книги № 12 по селу Песец /за 1901-1917 годы/ Часть вторая метрической книги на 1906 год о бракосочетавшихся". – Копія, з сімейного архіву С.М. Шпаковського.
11. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. - Каменец-Подольский.,1901.- Вып. 9,- 1267 с.
12. ДАХМО. – Ф. 234 – Оп. 2 дод. –Спр. 210.
13. <http://grwar.ru>
14. Переліки щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видами архітектура, історія // Архів відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

Додатки:

Центральний східний фасад садиби баронів Местмахер з мисливським флігелем (праворуч) та в'їзними воротами з мурами у с. Песець Новоушицького р-ну. Фото автора, 2017 р.

Північно-східний фасад садиби баронів Местмахер у с. Песець Новоушицького р-ну. Фото автора, 2017 р.

*Південний фасад маєтку баронів Местмахер
у с.Песець Новоушицького р-ну. Господарські приміщення,
стайні над шляхом. Вид з боку яру р.Данилівка. Фото автора, 2017 р.*

*Будівлі спиртзаводу над р.Данилівка маєтку баронів Местмахер
у с.Песець Новоушицького р-ну. Вид з північного сходу,
зі сторони садиби. Фото автора, 2017 р.*

КРАЄЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ

*Западенко І.В., Погорілець О.Г.,
снт. Меджибіж Летичівського р-ну*

РЕЛІГІЯ І РЕЛІГІЙНІ ДІЯЧІ НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ВІСНИКА “МЕЖИБІЖ” (2009 - 2016 рр.) БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

До цього бібліографічного огляду включено статті та тексти доповідей, які прозвучали у ході науково-краєзнавчих конференцій “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України” та були опубліковані у Науковому віснику “Межибіж” у 2009 - 2016 рр. До огляду увійшли наукові і краєзнавчі статті, в яких релігія і церква розглядаються як суб’єкт формування світогляду, суспільна інституція та чинник формування релігійної обрядовості.

Храми та культові споруди, а також іконографія християнських церков є темою для самостійної публікації через значний обсяг матеріалу, який було опубліковано на цю тему у Науковому віснику “Межибіж”.

Загалом впродовж 2009–2016 рр. читачі отримали 18 випусків цього видання, чергові випуски (2’2016 та 1’2017) готуються до друку. Серед цих видань варто виокремити 3-тю частину 1-го випуску Наукового вісника “Межибіж” за 2013 рік, яка є репринтним виданням матеріалів науково-практичної конференції “Меджибіж: 850 років історії”, яка відбулася в Державному історико-культурному заповіднику “Межибіж” 17 серпня 1996 р.

Також з-поміж випусків Наукового вісника “Межибіж” у контексті релігійної тематики варто окремо назвати випуск 2 за 2014 рік. Згаданий випуск містить матеріали XII науково-краєзнавчої конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині”, яка відбулася 24 жовтня 2014 р.

Бібліографічні описи статей подано у хронологічному порядку.

2009 рік

1. Варенко С. І. Меджибож - столиця хасидизму / С. І. Варенко // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Час-

тина 1 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 297–305.

2. Лисогор В. М. Меджибож - столиця хасидизму / В. М. Лисогор, Р. В. Марушак // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 1 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 315–319.

3. Кузьміна М. А. Священники Меджибіжчини - жертви сталінських репресій 30-х років ХХ століття / М. А. Кузьміна // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 1 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 370–373.

4. Олійник І. В. До проблеми вірувань та обрядовості на господарську діяльність подільського селянства у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. / І. В. Олійник // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 2 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 164–171.

5. Семенчук С. О. Язичницькі пережитки населення верхів'я давньоруського Побужжя / С. О. Семенчук // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 2 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 191–196.

6. Причишин С. М. Священномученик Макарій (Кармазін) - син Меджибожа і воїн Церкви Христової / С. М. Причишин // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 2 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 256–262.

7. Бацевич О. В. Життєві шляхи і діяльність Ізраель Баал Шем Това / О. В. Бацевич // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 2 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 275–282.

8. Лисогор В. М. Чотири виміри душі / В. М. Лисогор // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 2 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 344–349.

2011 рік

1. Хіхляч Б. М. Історія церковної унії в м. Меджибіж / Б. М. Хіхляч // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 2 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 380–386.

2012 рік

1. Корчак А. М. З історії культу св. Яна Непомука на Брідщині / А. М. Корчак, Т. М. Зварич // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 1 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 133–142.
2. Лисий А. К. Шаргородська василіанська школа та її викладачі і учні / А. К. Лисий // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 1 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 181–183.
3. Флікоп Г. А. Твори ікананісу ва ўніяцкіх храмах Базалійскага дэканату: паводле пратокалаў рэвізіі 1760 г. / Г. А. Флікоп // “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Частина 2 / Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – (Науковий вісник «Межибіж»). – С. 110–121.

2013 рік

1. Баженов О. Процеси християнізації Середнього Подністров'я в Х - XIII ст. / О. Баженов // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2013. – №1. – Ч. 1. – С. 16–23.
2. Семенчук С. З історії формування язичницького поховального обряду населення лівобережної частини Середнього Подністров'я / С. Семенчук // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2013. – №1. – Ч. 1. – С. 320–326.
3. Вінюкова В. ”Раві з Меджибоже” [Ізраель бен Іелезер Баал Шем Тов] / В. Вінюкова // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2013. – №1. – Ч. 3. – С. 92–93.
4. Буб'яков І. Ізраїль Бешт - основоположник хасидизму / І. Буб'яков // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2013. – №1. – Ч. 3. – С. 93–95.
5. Леськів І. Протистояння православної церкви з уніатами та роль козацтва у боротьбі за українську віру під час Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. / І. Леськів // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2013. – №2. – Ч. 2. – С. 150–154.

2014 рік

1. Філінюк А. Меджибіж у міжетнічних і міжконфесійних взаєминах наприкінці XVIII - в першій половині XIX ст. / А. Філінюк // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №1. – Ч. 1. – С. 8–17.
2. Семенчук С. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи / С. Семенчук // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 7–15.

3. Чорна М. Фольклорно-міфологічна інтерпретація тотемізму язичницького рельєфу скельного храму в м. Буша Ямпільського району Вінницької області / М. Чорна // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 15–19.
4. Мороз В. Релігійне життя на Поділлі (від найдавніших часів до кінця XX ст.) / В. Мороз, В. Мороз // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 19–37.
5. Семенчук С. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи / С. Семенчук // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 7–15.
6. Хоптяр Ю. Православні церкви Поділля: статус, діяльність, архітектура (кінець XVIII - початок XX ст.) / Ю. Хоптяр, А. Хоптяр // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 37–44.
7. Філінюк А. Міжконфесійні взаємини як чинник суспільних трансформацій у Правобережній Україні наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. / А. Філінюк // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 48–53.
8. Григоренко О. Державно-церковні взаємини в Україні у 1940-х - 1960-х роках / О. Григоренко // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 56–66.
9. Блажевич Ю. Релігійна мережа Хмельниччини на сучасному етапі: основні тенденції, динаміка змін, перспективи розвитку / Ю. Блажевич // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 66–75.
10. Дацюк О. Пастир, вчитель, патріот (світлої пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира) / О. Дацюк // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 75–85.
11. Гончар О. Протоієрей Петро Леськів - настоятель Замкової церкви у Меджибожі / О. Гончар // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 85–91.
12. Папонова В. Предмети юдаїки з фондів музею історії міста Хмельницького / В. Папонова // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 190–201.
13. Парандій В. Пересопницьке Євангеліє - духовна реліквія українського народу / В. Парандій // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 201–206.
14. Блажевич Ю. Син подільської землі - духовний архіпастир України [Митрополит Володимир (Віктор Сабодан)] / Ю. Блажевич // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 249–255.
15. Гуменюк І. Доля репресованих священиків села Сальник Калинівського району (Вінниччина) / І. Гуменюк // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 255–262.

16. Завальнюк К. Джерела з генеалогії протоієрея Ю. Й. Січинського (1859 - 1937) / К. Завальнюк // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 262–271.
17. Іваневич Л. Протопресвітер Української Православної Церкви подолянин Олексій потульницький: повернення із забуття / Л. Іваневич, А. Трембіцький // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 271–279.
18. Козельський Я. Чернець Феоген Афонської гори з подільського села Ледянки / Я. Козельський // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 279–284.
19. Лисий А. Життєва стежина вінницького клірика [Ксьондз Ян Левінський] / А. Лисий // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 284–290.
20. Мороз В. Перший православний єпископ Подільської єпархії [Іоаннікй (Никифорович-Полонський) (1742-1819)] / В. Мороз, В. Мороз // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 297–303.
21. Олійник Ю. Священик Григорій Петрович Зозуля: біографічний нарис / Ю. Олійник, В. Олійник // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 303–308.
22. Причишин С. Архієпископ Подільський і Брацлавський Парфеній (Левецький) і його просвітницька діяльність / С. Причишин // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 308–315.
23. Трембіцький А. Священномученик єпископ Макарій (Григорій Кармазін) (01.10.1875, Меджибіж - 03.12.1937, Казахстан) / А. Трембіцький, А. Трембіцький // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 328–331.
24. Широка О. Репресії проти священнослужителів на теренах Хмельниччини у 1945-1949 роках / О. Широка // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 331–338.
25. Богуцька А. Етнодемографічні зміни на Поділлі та їх вплив на конфесійну панораму в першій половині XIX ст. / А. Богуцька // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 342–348.
26. Жданкіна Л. Місце релігійних норм у сучасній правовій системі України / Л. Жданкіна // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 353–358.
27. Завальнюк О. Міністерство ісповідань УНР за Івана Огієнка: формування та реалізація основних напрямків державно-церковної політики (вересень 1919 - листопад 1920 рр.) / О. Завальнюк // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 358–368.
28. Западенко І. Толерантність у міжконфесійних взаєминах транскордонних регіонів України на прикладі міста Хмельницького / І. Запа-

денко, О. Западенко // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 368–375.

29. Западенко І. “Кругом субота - а у нас четвер”. Відображення юдейської традиції “ерув” у міському фольклорі / І. Западенко // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 375–379.

30. Кліщинський П. Релігійні установи в громадському житті Подільської губернії в період Першої Світової війни / П. Кліщинський // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 379–384.

31. Комарніцький О. Антирелігійна робота серед студентів педагогічних навчальних закладів Правобережної України у 1920-1930-х рр. / О. Комарніцький // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2014. – №2. – С. 384–392.

2015 рік

1. Матвєєв А. Летичів у XIV - XIX ст. у розрізі міжконфесійних відносин: порівняльний аналіз / А. Матвєєв, С. Семенчук, Ю. Гуцалюк // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2015. – №2. – С. 10–17.

2016 рік

1. Блажевич Ю. Незабутні зустрічі з митрополитом Володимиром (Сабоданом) - покровителем відродження православного життя на Хмельниччині / Ю. Блажевич // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2016. – №1. – С. 246–240. – ISSN 2519-2612

2. Філімонова М. Історія домініканського ордену в Старокостянтиніві / М. Філімонова, М. Перепелиця // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2016. – №1. – С. 297–305. – ISSN 2519-2612

3. Шпак М. Синагога вчора і сьогодні: відтворення культурно-релігійних єврейських традицій на Криворіжжі / М. Шпак // Межибіж [текст] : Науковий вісник. – 2016. – №1. – С. 313–316. – ISSN 2519-2612

Кузіна Б.С.

м. Хмельницький

ВДАЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОПОРУ СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ ПАНСЬКІЙ СВАВОЛІ (1812-1835 РР.)

До 230-ї річниці від дня народження Устима Кармалюка з приводу видання монографії В.С. Шевченка «Ой, Кармалюче, по світу ходиш» – Хмельницький, ФОП Цюпак 2013 (друге видання).

Останнє десятиліття XX – поч. XXI ст. є наріжним періодом для української історії. Здобуття Україною незалежності призвело до кардинальних змін не лише у політичному статусі нової держави, але й позначилось на суспільних відносинах. Основою господарських трансформацій країни став перехід від планово-адміністративної економіки до соціально-ринкової. Як і в багатьох галузях відчутні зміни відбулись у наукових дослідженнях історії України. У цьому контексті важливе місце належить дослідженню важливих історичних подій XIX ст., які відбулись на території Подільської губернії

Значну актуальність у цьому зв'язку набувають численні видання як істориків-фахівців, так і письменників, журналістів, педагогів, господарників, які на свій страх і ризик роками досліджують події в малих містечках і селах Хмельницької та Вінницької областей – великій території Правобережжя, що іменувалась Подільською губернією. Варто згадати одне з таких видань присвячене вивченню життя і боротьби проти кріпацтва феноменальної суперечливої особистості Устима Якимовича Кармалюка – подільського сільського героя-бунтівника.

Мабуть, якби він був просто норовливим кріпаком, який від почуття відчаю вдався до помсти і брутального розбійництва, його доля навряд чи викликала такий широкий резонанс спочатку в регіоні Поділля, який на той час населяло більше трьох мільйонів людей. А потім поширилось по Україні та далеко за її межами на всю імперію (В.С. Шевченка «Ой, Кармалюче, по світу ходиш», – Хмельницький, ФОП Цюпак. 2015 (друге видання)).

В цій об'ємній монографії, яка зі скромності автора названа просто «роздумами над дослідженнями», підведено підсумки великої копіткої роботи, яку, за нашими підрахунками, автор веде уже понад, щонайменше, 20 років. Книга пройшла перевірку часом, жорсткими нападками новітніх «кармелюкознавців». А найголовніше перевірку пересічними читачами, людьми далекими від літературних розбором і суперечок істориків-професіоналів. Видання стало раритетним. Його перший і другий тираж давно розійшлись і ознайомитись із ним можна лише у книгарнях.

Книга складається з шести розділів і післямови.

Перший – «Хоч здається світ широкий, та ніде подіться».

Другий – «Світить місяць, сонце сходить, Кармалюка в путях водять».

Третій – «Вже не водять, він – на волі. –Доганяйте вітра в полі».

Четвертий – «Там, у полі, є корчмонька, стоїть на торбочці, ой, гуляв там Кармалюк, а з ним – добрі хлопці».

П'ятий – «Зашуміли темні ліси, червона калина, вже ж на Кармалюкові висока могила».

Шостий – «Нехай мене, Кармалюка, в світі споминають!».

Завершує книгу резюме автора, назване «Замість післямови», в якому підведено підсумки дослідження.

Не будемо переказувати зміст, а зосередимо увагу на прийомах дослідницької праці письменника. Звертає на себе увагу гранична прискіпливість письменника у підходах до добору, обробки і подачі наукової аргументації. Володимир Станіславович використав для написання свого твору 265 архівних виписок з фондів державного архіву м.Кам'янця-Подільського, архіву Хмельницької області та Центрального державного історичного архіву України, архівного фонду державного Кам'янець-Подільського музею – заповідника. А також тези доповідей семи наукових конференцій та наукових Круглих столі, праці таких відомих авторів, як Т. Шевченко, М. Вовчок, П. Чубинський, М. Драгоманов, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, Є. Сіцинський, Й. Ролле, М. Грушевський, М. Старицький, Л. Баженов, І. Винокур, П. Лавров, І. Гуржій, С. Гуменюк, С. Якимович, В. Тищенко, А. Сваричевський. З наукових джерел – «Український історичний журнал», «Київська старина», «Архіви України». «Академічне видання України». Із зарубіжних: «Радянське Зауралля», «Селянський рух у Росії», а також понад 290 статей з журналів, наукових збірників, газет інших періодичних видань.

На нашу думку найбільш важкою для дослідження були перші розділи монографії. Особливо при висвітленні епізодів життя Кармалюка до періоду передачі його в солдати. І тим не менше, кожен такий епізод письменник подає не покладаючись на усні спогади чи перекази, а лише знаходячи підтвердження в історичних документах. Таким чином зображаються дії народного героя в дитинстві і юності. А згодом у подружньому житті, солдатчині, на засланні в Сибіру і в подальший час.

Значно, простішим було відтворення автором наступних 3-го – 6-го розділів. Пояснюється це особливостями документалістики самодержавної канцелярії і стараннями жандармсько-поліцейського чиновництва.

Відмітимо також ретельну працю автора стосовно зображення обставин вивчення багатьма авторами історичних документів, і процес написання ними поем, романів, повістей, оповідань, казок, дослідницьких статей про народного лицаря. Це стосується передусім історії написання Тарасом Шевченко поеми «Варнак», роману Михайла Старицького «Розбійник Камалюк», «Повести и сказки про Кармалюка» Марка Вовчка, досліджень багатьох істориків того часу.

Для істориків-професіоналів важливо те, що у даній книжці міститься значний історичний матеріал, який показує, задушливу атмосферу життя в умовах прогнилого царського режиму, кризи поміщицько-кріпосницького устрою. Саме ця криза призвела до створення в краї, а також в цілому, в Україні і всій імперії передумов для переходу до нових товарно-ринкових

відносин, дається можливість чітко відстежити необхідність і неминучість аграрної реформи 1861 р.

Ті автори, які всю свою увагу зосереджують тільки на постаті Устима Кармалюка, не вивчаючи тенденцій суспільного розвитку української громади ХУШ – ХІХ ст., свідомо роблять помилку, обходячи стороною аспект впливу дій У.Я. Кармалюка на громадську думку, ставлення селян того часу до кріпацтва і кріпосників. Навмисне чи свідомо опускається той факт, що навіть під час запровадження селянської реформи у 1861 - 1863 рр. на Поділлі відбулось понад 300 організованих виступів сільських общин проти панської сваволі. Вони проявились у страйках селян під час жнивних робіт, колективних потравах, порубках панського лісу, підпалах поміщицьких садиб. і т. ін.

Без напруженої боротьби селянства, активних проявів народного гніву в різних формах, в умовах суспільного життя того часу, відсталий феодалний устрій в Росії і Україні міг би бути продовжений на невизначений термін.

Саме до такої думки підводить читача зміст книги члена Національної спілки письменників, члена Національної спілки краєзнавців Володимира Станіславовича Шевченка – лауреата премії Василя Баженова 2017 р. у номінації «краєзнавство».

Звичайно дане видання не позбавлене недоліків. До них відносяться не завжди чіткі висновки роздумів автора наприкінці розділів. Потребує, на нашу думку, розширення висновків в кінці книги стосовно значення селянського спротиву для активізації громадської думки в царській Росії. Звичайно потребує поширення дослідження в окремому розділі про відображення образу У.Я. Кармалюка у світовій історії та літературі. Було би доцільно в кінці видання подати коротку хронологію життя Устима Якимовича Кармалюка.

Але, в цілому, подана публікація являє собою оригінальне самостійне дослідження. Воно уже зараз стало раритетним, добре сприйнято читачами, містить важливий історичний, науковий зміст і беззаперечно є значним вкладом в сучасну історичну науку.

Старенький І.О.

м. Кам'янець-Подільський

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ

І.Р. МИХАЛЬЧИШИНА ТА С. М. ШПАКОВСЬКОГО

«АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА МЕЖИРІЧЧЯ ПІВДЕННОГО БУГУ, СЛУЧІ, ЗБРУЧА»

2016 року в Хмельницькому вийшла книга І. Р. Михальчишина та С. М. Шпаковського «Археологічна карта межиріччя Південного Бугу, Случі, Збруча», обсягом 208 сторінок. На превеликий жаль, незадовго до виходу у світ праці, 31 липня 2016 року, Іван Романович відійшов у вічність.

Видання містить гриф, в якому зазначено Відділ охорони пам'яток історії та культури в Хмельницькій області Управління культури, національностей, релігій та туризму, НДІ пам'яткоохоронних досліджень, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при К-ПНУ ім. І. Огієнка, Хмельницька обласна організація НСКУ. Книга рекомендована до друку ухвалою Центру дослідження історії Поділля 25 вересня 2016 року. Рецензентами видання виступили доцент К-ПНУ ім. І. Огієнка А. Ф. Гуцал, кандидат історичних наук, заступник начальника відділу дозвільної та погоджувальної документації у сфері охорони культурної спадщини Міністерства культури України Б. О. Моця та кандидат історичних наук, професор К-ПНУ ім. І. Огієнка В. І. Якубовський.

В анотації до видання зазначено, що в книзі вміщено відомості «на основі особистих розвідок авторів, архівних документів, наукових досліджень, які проводилися археологами, істориками та краєзнавцями XIX-XX ст. ... Авторами за результатами суцільного обстеження раніше недостатньо дослідженої ділянки території Хмельниччини подано ілюстрації, карти, схеми пам'яток археології, які суттєво доповнюють текстовий виклад». Адресують своє видання вони археологам, історикам, працівникам пам'яткоохоронних установ, краєзнавцям, викладачам та студентам історичних факультетів, учням та всім шанувальникам культурної спадщини Хмельниччини та України.

Відкривається книга зі вступної частини, яка містить дані про природні умови та рельєф, історіографію досліджень. Далі дослідниками подано періодизацію та характеристику «матеріальної культури стародавнього населення межиріччя»: фінальний палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, доба бронзи, доба раннього заліза, черняхівська культура, Київська Русь та пізнє середньовіччя. Це значно полегшує сприйняття матеріалу читачем, який не являється фаховим археологом чи обізнаною в цьому людиною. Водночас кидається у вічі два недоліки. По-перше, більше половини розділу присвячено черняхівській культурі, водночас палеоліту, мезоліту, неоліту відведено пів сторінки, а пізньому середньовіччю взагалі третина сторінки. По-друге, існують хронологічні прогалини: між скіфами та черняхівською культурою та між нею і давньоруським періодом. Проте ці недоліки не применшують важливості та значення поданого розділу.

Власне сам опис археологічних об'єктів та пам'яток автори розпочали лівобережжя верхів'їв басейну р. Збруч. Дослідниками зафіксовано понад 120 ділянок з культурним шаром, зокрема 2 пізнього палеоліту, 3 мезоліту, 4 енеоліту, понад 40 раннього залізного віку, 38 черняхівської культури та ін. Одразу кидається у вічі, що не всі описані об'єкти мають датування в тексті, особливо це стосується курганів. Сподіваємося, що в перевиданні книги буде уточнено датування цих об'єктів.

Що стосується басейну верхів'їв Південного Бугу, то тут авторами описано понад 50 ділянок з культурним шаром, з яких основна частина відноситься до раннього залізного віку та черняхівської культури. Водночас у басейні верхів'їв р. Случ зафіксовано тільки 12 поселень неоліту, енеоліту, раннього залізного віку та черняхівської культури.

Підсумком до тексту подано чіткі та лаконічні висновки. Список використаних джерел та літератури становить 20 звітів про археологічні дослідження, які віднесені до групи архівних джерел, та 106 пунктів у списку літератури. Книга доповнена географічним покажчиком, який значно спрощує для читача пошук необхідних населених пунктів. 50 сторінок книги відведено під ілюстративний матеріал у вигляді замальовок

знахідок, карт, планів, схем, фотографій, які унаочнюють текст. Ще на 15 сторінках розмістилися додатки, які являють собою паспорт та проект винесення меж пам'ятки археології місцевого значення «Курган (Єлизаветпіль)», плани земельних ділянок пам'яток археології місцевого значення «Кургани (2) с. Порохня» та «Кургани (3) с. Бубнівка». Наприкінці книги подано статтю С.М. Шпаковського, С. О. Семенчука та О. П. Григоренка «Пам'яті відомого пам'яткоохоронця, історика, археолога, краєзнавця, дослідника археологічної спадщини України Івана Романовича Михальчишина».

Загалом книга характеризується потужним інформаційним наповненням, значна частина археологічних об'єктів вперше були введені до наукового обігу. Наявність географічного покажчика, періодизації та характеристики археологічних періодів, значної кількості ілюстративного матеріалу значно спрощує сприйняття матеріалу читачами, які не є фаховими археологами. Важливим є й те, що книга не містить плутанини у фаховій пам'яткознавчій та археологічній термінології, що часто характерне для видань такого типу. Видання дійсно стане в пригоді широкому колу читачів: від фахових археологів – до учнів та студентів. Незначні недоліки книги, як то відсутність датування окремих об'єктів, хронологічні прогалини та непропорційність подачі матеріалу в періодизації, не применшують значимості праці та легко усуваються при її перевиданні.

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, директор Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАНУ, голова Хмельницької обласної обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Байдич Вадим Олександрович, вчитель історії Кузьминської ЗОШ І-ІІІ ст., член НКСУ

Байдич Олександр Васильович, директор Кузьминської ЗОШ І-ІІІ ст., вчитель історії, школи, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НСКУ

Григоренко Любов Олегівна, студентка юридичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України, член НСКУ

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений працівник освіти України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Западенко Ігор Валентинович, заступник директора Державного історико-культурного заповідника "Межибіж", член НСКУ.

Захар'єв Володимир Анатолійович, науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, здобувач кафедри історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, член ВГО «Спілка археологів України» та НСКУ

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ

Кабачинський Микола Іллів, доктор історичних наук, професор, Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького.

Казанцев Дмитро Юрійович, краєзнавець, голова Хмельницького міської спілки колекціонерів «Проскурівський Колекціонер»

Коржик Світлана Анатоліївна, начальник відділу освіти, молоді, спорту та культури Летичівської районної державної адміністрації, член НСКУ

Кошель Олексій Миколайович, кандидат історичних наук, генеральний директор Комітету виборців України, м. Київ.

Кузіна Борис Станіславович, кандидат історичних наук, доцент, член НКСУ

Лавринчук Віталій Олександрович, методист Красилівського РБТДЮ, член НСКУ

Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, проректор Хмельницького університету управління та права, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НКСУ, Почесний краєзнавець України

Мороз Віктор Степанович, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член НСКУ

Мороз Володимир Степанович, старший викладач Дніпропетровського національного університету (м. Дніпро), заслужений працівник культури України, член НСКУ

Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук, завідувач відділу держархіву Хмельницької області, дійсний член Центру досліджен-

ня історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член НКСУ, Почесний краєзнавець України

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, член-кореспондент Української академії історичних наук, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ, Почесний краєзнавець України

Старенький Ігор Олександрович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, співробітник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, асистент кафедри історії України та етнокомунікації НУ «Львівська політехніка»

Стельмашук Ліліана Олександрівна, вчитель історії Великоборовицької ЗОШ І–ІІІ ст.

Стельмашук Дарина Олександрівна, учениця 10 класу Великоборовицької ЗОШ І–ІІІ ст.

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, начальник управління контролю у сфері вищої освіти Державної інспекції навчальних закладів України (м. Київ), член Президії НСКУ, Почесний краєзнавець України

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Філінюк Анатолій Григорович, професор, академік АН ВО України, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Церклевич Вікторія Сергіївна, кандидат педагогічних наук, магістр історії, проректор з науково-педагогічної та виховної роботи Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, член НСКУ.

Шпаковський Сергій Михайлович, завідувач відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член ICOMOS та НСКУ

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ	3
<i>Філінюк А.Г., Місінкевич Л.Л., Григоренко О.П., Телячий Ю.В.</i> ЗНАНОМУ ПЕДАГОГУ, НАУКОВЦЮ І КРАЄЗНАВЦЮ ЮРІЮ БЛАЖЕВИЧУ – 70!	4
<i>Філінюк А.Г.</i> ФЛАГМАН ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ: ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЮРІЯ БЛАЖЕВИЧА	15
ПОЕТИЧНА СТОРІНКА	22
Фотолітопис професійної і громадської діяльності Ю.І. Блажевича	28
НАУКОВІ СТАТТІ	36
<i>Адамський В.Р.</i> ЗАСНУВАННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ НА ПОДІЛЛІ У ГРУДНІ 1918 Р. – КВІТНІ 1919 Р.	36
<i>Баженів Л.В., Кошель О.М.</i> ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ТА ОПИСАХ ПОДІЛЬСЬКОГО СПАРХІАЛЬНОГО ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНОГО КОМПІТЕТУ (60-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.)	57
<i>Байдич В.Г.</i> АНТИРЕЛІГІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (1958-1960 РР.)	64
<i>Байдич В.О.</i> КОНТРАБАНДА ТА НЕЛЕГАЛЬНІ ПЕРЕТИНИ КОРДОНУ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ У ХІХ СТОЛІТТІ (ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МАТЕРІАЛІВ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ).....	79
<i>Байдич О.В.</i> ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ХІХ СТОЛІТТЯ У ФОНДІ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ	85
<i>Блажевич О.І.</i> ВИТОКИ, СТАНОВЛЕННЯ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я НА ПОДІЛЛІ (ІХ – КІНЕЦЬ ХVІІІ СТ.)	90
<i>Галатир В.В.</i> ПОДОЛЯНИН-НОВОМУЧЕНИК МИХАЙЛО НАДОЛЬСЬКИЙ	103
<i>Григоренко Л.О., Григоренко О.П.</i> МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У 60-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	106
<i>Єсюнін С.М.</i> СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У МІСТІ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ: ХРАМ РІЗДВА БОГОРОДИЦІ	123
<i>Завальнюк О.М.</i> УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ (НА ПРИКЛАДІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1918-1920 РОКІВ)	133
<i>Завальнюк К.В.</i> АНОМАЛЬНІ ЯВИЩА В ПОДІЛЬСЬКОМУ НЕБІ У 1912-1913 РОКАХ	143
<i>Захар'єв В.А., Шпаковський С.</i> НОВІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ГОРОДИЩА РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ РУДКІВЦІ НА ДНІСТРІ	146

<i>Іваневич Л.А., Трембіцький А.М.</i> УКРАЇНСЬКА ЖІНКА В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ XVI – XVIII ст.	155
<i>Кабачинський М.І., Стельмащук Л.О., Стельмащук Д.О.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ЯМПІЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННОГО ЗАГОНУ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЯХОВЕЧЧИНИ У 1924-1939 рр.	176
<i>Казанцев Д.Ю.</i> МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НА ЛИСТІВКАХ УКРАЇНИ	186
<i>Коржик С.А.</i> ЗОЛОТА СИМФОНІЯ ЮВІЛЕЮ ЛЕТИЧІВСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ МУЗИЧНОЇ ШКОЛИ	205
<i>Лавринчук В.О.</i> ДЖЕРЕЛА ПРО ПОЖЕЖІ XIX СТОЛІТТЯ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ (за документами Кам'янецького повітового суду)	210
<i>Мороз В.С., Мороз В.С.</i> ПАШКОВЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА У СВІТЛІ ПОДІЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РОКІВ	216
<i>Олійник Ю.В.</i> АРХІВНА СПРАВА НА ХМЕЛЬНИЧИНІ В СЕРЕДИНІ 20-ХРОКІВ XX СТ.: СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОКРУЖНИХ АРХІВНИХ УПРАВЛІНЬ	222
<i>Прокочук В.С.</i> ПОЧАТКОВА ОСВІТА НА ДУНАЄВЧИНІ В 60-Х РОКАХ XIX СТ.	227
<i>Телячий Ю.В.</i> ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ДО ТЕМИ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (1917–1921 рр.)	240
<i>Трембіцький А.М.</i> ЯКІВ ШЕПЕЛЬ – ОРГАНІЗАТОР ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ (1918-1921 рр.)	251
<i>Церклевич В.С.</i> ТЕАТРАЛІЗОВАНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ ПРОДУКТ: ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ У ДІКЗ «МЕЖИБІЖ»	278
<i>Шпаковський С.М.</i> БАРОНИ МЕСТМАХЕР – ВЛАСНИКИ СЕЛА ПЕСЕЦЬ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ XIX–НА ПОЧАТКУ XX ст.	287
КРАЄЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ	297
<i>Западенко І.В., Позорілець О.Г.</i> , РЕЛІГІЯ І РЕЛІГІЙНІ ДІЯЧІ НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ВІСНИКА “МЕЖИБІЖ” (2009 - 2016 рр.) БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	297
<i>Кузіна Б.С.</i> ВДАЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОПОРУ СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ ПАНСЬКІЙ СВАВОЛІ (1812-1835 РР.)	302
<i>Старенький І.О.</i> РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ І.Р. МИХАЛЬЧИШИНА ТА С.М. ШПАКОВСЬКОГО «АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА МЕЖИРІЧЧЯ ПІВДЕННОГО БУГУ, СЛУЧІ, ЗБРУЧА»	306
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	309

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 11

Підписано до друку 10.05.2017. Формат 60x90/16
Обл.-вид. арк. 17.15.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10